

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

**ÖZBEKİSTAN'DA DİL POLİTİKASI: STANDARTLAŞMA VE
MODERNİZASYON**

Zamira ÖZTÜRK

Doktora Tezi

Ankara, 2020

ÖZBEKİSTAN'DA DİL POLİTİKASI: STANDARTLAŞMA VE
MODERNİZASYON

Zamira ÖZTÜRK

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2020

TEŞEKKÜR

Tezimin yazımı esnasında kıymetli tavsiyeleri ve rehberliği ile yardımlarını esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR'e, çalışmamın başlangıcında ve nihayetinde bir an olsun bana olan inancını yitirmeyen hocam Prof. Dr. Fatma AÇIK'a, çalışmamın hazırlanması sürecindeki gelişmeleri yakından takip eden Prof. Dr. Nurettin DEMİR'e, tezimin yönlendirilmesinde değerli tavsiyeler veren Enstitü Müdürü Prof. Dr. Yunus KOÇ'a teşekkür ederim. Özbekistan'daki anneme, babama ve kardeşlerime, ayrıca kaynakları bulmamda yardımcı olan genç akademisyen kardeşim Gulnoza Saidova'ya şükranlarımı sunarım. Uslu birer evlat oldukları için oğullarım Ensar ve Emir'e; eşim Ömer'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Özbekistan ve Türkiye Kardeşliğine...

ÖZET

[ÖZTÜRK Zamira]. [*Özbekistan'da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*], [Doktora Tezi], Ankara, [2020].

Dil, yapısı itibariyle bir toplumun kendini geleceğe taşımasında önemli bir araçtır. Gerek ulusal kimliğin tesisinde gerekse bağımsızlığın tarih sahnesinde kanıtlanmasında bir gösterge olan dil, onu yazı diline dökmekte kullanılan alfabe ile kalıcı bir hâle gelir. Bundan hareketle, dil politikasını hem dil hem de alfabe üzerindeki bir mühendislik faaliyeti olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Buna göre, Özbekistan'ın Sovyetlerden miras aldığı geniş yelpazeli kalıntılar günümüzde dil politikasının yürütülmesinde ve başarıya ulaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özbekistan'da günümüzde uzun yıllar süren Sovyet iktidarının ardından güçlendirilmeye çalışılan Özbek kimliği ve bağımsızlık duyguları da bu minvalde uygulanan dil politikasına yansımaktadır. Latin alfabesine geçiş sürecinin uzamasında, devlet ve toplum hayatında Özbekçenin kullanımının standart bir hâle getirilmesinde eski anlayışlar karşılaşılan önemli zorluklardan biridir. Özbekçenin resmi dil olarak Latin alfabesi ile standart bir hale gelmesi ve çağın şartlarına göre birincil dil olarak kullanılması Özbek dil politikasının esasını oluşturmaktadır. Bu tez çalışmasında öncelikli olarak dilin yakından ilişkili olduğu kavramlar ele alınmış, akabinde Sovyetler Birliği dil politikaları ve günümüz Özbek dil politikası tartışılmıştır. Bu tartışmanın doğrulanması için açıklayıcı araştırma yöntemine başvurularak dokümanların sistemli analizi yapılmıştır. Bu tez çalışmasında Özbekistan'ın bağımsızlık öncesi ve sonrasında alfabesi ile dilinde yaşanan değişim ve gelişim sürecinin irdelenmesi amaçlanmaktadır. Böylelikle tezin ana fikrini Özbekistan'ın Sovyetler Birliği'nden devraldığı miras oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Dil politikası, Dil planlaması, Ulusal kimlik, Sovyet dil politikası, Özbekistan

ABSTRACT

[ÖZTÜRK Zamira]. *[Language Policy in Uzbekistan: Standardization and Modernization]*, [PhD Thesis], Ankara, [2019].

Language is an important tool for a society to carry itself to the future. The language, which is an indicator of establishing national identity and proving independence on the stage of history, becomes permanent with the alphabet used to transcribe it into written language. Therefore, it would be appropriate to consider language policy as an engineering activity on both language and alphabet. Accordingly, the wide range of ruins that Uzbekistan inherited from the Soviet Union today plays an important role in the execution and success of language policy. In Uzbekistan, Uzbek identity and feelings of independence, which are tried to be strengthened after the Soviet power that has lasted for many years, are also reflected in the language policy implemented in this way. Old insights are one of the important difficulties in extending the transition to the Latin alphabet and standardizing the use of Uzbek language in state and social life. The standardization of the Uzbek language with the Latin alphabet as the official language and its use as the primary language according to the conditions of the age constitute the basis of the Uzbek language policy. In this thesis, firstly, the concepts which are closely related to the language are discussed and then the Soviet Union language policies and today 's Uzbek language policy are discussed. To verify this discussion, systematic analysis of the documents was made by applying to the explanatory research management. In this thesis, it is aimed to examine the change and development process of Uzbekistan's alphabet and language before and after independence. Thus, the heritage of Uzbekistan from the Soviet Union forms the main idea of the thesis.

Key Words

Language policy, Language planning, National identity, Soviet language policy, Uzbekistan.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ADAMA SAYFASI.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xiii
ŞEKİLLER.....	xiv
TABLOLAR.....	xv
PROPAGANDA POSTERLERİ.....	xvi
FOTOĞRAFLAR.....	xvii
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM: DİL POLİTİKASI VE DİL PLANLAMASI SÜRECİ, ULUSAL KİMLİK VE DİL.....	7
1.1. Dil Hakkı, Dil Politikası ve Dil Planlaması.....	7
1.1.1. Dil Hakkı	8
1.1.2. Dil Politikası.....	10
1.1.3. Dil Planlaması	14
1.2. Dil Planlamasının Aşamaları.....	16
1.2.1. Statü Planlaması.....	17
1.2.2. Korpus (Bütünce) Planlaması.....	20
1.3. Ulus ve Ulus Devlet Kavramları.....	25
1.3.1. Ulus	25
1.3.2. Ulus Devlet	28

1.4. Dilin ve Dil Planlamasının Ulusal Kimlik İnşası Üzerindeki Rolü.....	30
1.4.1. Kimlik İnşası ve Ulusal Kimlik.....	31
1.4.1.1. Kimlik İnşası.....	31
1.4.1.2. Ulusal Kimlik.....	35
1.4.1.2.1 İtalya, Fransa ve Almanya Örnekleri Bağlamında Ulusal Kimlik İnşası.....	38
1.4.1.2.2. Osmanlı Devleti Dönemi Dil Planlaması ve Ulusal Kimlik İnşası.....	40
1.4.1.2.3. Türk Dil Devrimi, Dil Politikaları ve Ulusal Kimlik.....	46
2. BÖLÜM: SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİ DİL POLİTİKALARI.....	52
2.1. Çarlık Rusyası, Bolşevik İhtilali Dönemi ve Erken Dönem Sovyet Dil Politikaları.....	52
2.1.1. Çarlık Rusyası Döneminde Uygulanan Dil Politikaları....	52
2.1.2. Erken Bolşevik-Lenin Dönemi (1917-1924) Dil Politikaları.....	58
2.2. Lenin Sonrası Dil Politikaları ve Sovyet Adamı Yaratma Çabaları.....	68
2.2.1. Stalin Dönemi (1924-1953) Dil Politikaları.....	68
2.2.2. Sovyet Adamı Yaratma Çabalarının Orta Asya'ya Yansıması.....	81
2.3. Stalin Sonrası Sovyet Dil Politikaları.....	88
2.3.1. Hruşçov Dönemi (1953-1964) Dil Politikaları.....	89
2.3.2. Leonid Brejnev (1964-1982) ve Durgunluk Dönemi Dil Politikaları.....	98
2.3.3. Gorbaçov Dönemi (1985-1991) Dil Politikaları.....	101

2.3.4. Sovyetler Birliği'nin Dağılması Sonrası Kurulan Yeni Düzenin Dil Politikalarına Yansması.....	106
2.3.5. Sovyetler Birliği'nin Ardından Özbekistan'da Rusçanın Etkisi	109
3. BÖLÜM: SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI DÖNEMDE ÖZBEKİSTAN'DA DİL POLİTİKASI, ALFABEDE LATİNİZASYON ÇALIŞMALARI VE ÇALIŞMALARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU.....	112
3.1. Özbekistan ve Özbekler Hakkında Genel Bilgiler.....	112
3.1.1. Özbek Devleti'nden Sovyet Özbekistan'ına Kadarki Tarihi Dönem.....	114
3.1.2. Özbekistan'ın Bağımsızlığını Hazırlayan Koşullar.....	120
3.2. Özbekçe, Özbeklerin Kullandıkları Alfabeler ve Sovyet Mirası.....	122
3.2.1. Özbekçe.....	123
3.2.2. Özbeklerin Tarihleri Boyunca Kullandıkları Alfabeler.....	126
3.2.3. Sovyet Mirası ve Özbekistan'ın Ulusal Kimliği Diriltme Çabaları.....	132
3.3. 1995 Yılı Özbekistan Devlet Dil Yasası ve Bu Yasanın Kapsamı.....	144
3.3.1. Özbekçenin Devlet Dili Haline Getirilmesi ve Dilde Özbekleşme.....	146
3.3.2. 1995 Yılı Özbekistan Devlet Dil Yasası'nın Hedefleri.....	150
3.3.3. 1995 Yılı Özbekistan Devlet Dili Yasası'nın Yansmaları ve Değerlendirilmesi.....	152
3.4. Özbekistan'da Dilde Standartlaşma ve Alfabede Latinizasyon Çabaları, Bu Çabaların Özbek Toplumu Nezdindeki Karşılığı ve Değişim Sürecinde Karşılan Zorluklar.....	160

3.4.1. Özbekistan'da Dilde Standartlaşma ve Alfabe Latinizasyon Çalışmaları.....	161
3.4.2. Rusya ve Rusçanın Etkisi Bağlamında Özbekistan'da Dilde Standartlaşma Çabaları.....	162
3.4.3. Özbekistan'da Yeni Kadroların Oluşturulması Amacıyla Eğitimde Kaydedilen Gelişmeler.....	168
3.4.4. Özbekistan'da Sözlükçülükte Kaydedilen Gelişmeler ve İmla Kılavuzu Çalışmaları	173
3.4.5. Sovyetlerden Günümüze Özbekistan'da Alfabe Latinizasyon Çalışmaları.....	179
3.4.5.1. Özbekistan'da 1929-1940 Yılları Arası İlk Latin Alfabeti Süreci ve Kiril Alfabetinin Hayata Geçirilmesi.....	181
3.4.5.2. Özbekistan'da Latin Alfabetine Geçişin Özbek Toplumundaki Karşılığı ve Yaşanan Zorluklar.....	184
3.4.6. Latin Alfabetinde Yapılması Planlanan Revizyon.....	189
3.4.7. Ortak Bir Türk Alfabetinin Tesisi İçin Öneriler, Özbekistan'ın Dil ve Alfabe Bağlamındaki Güncel Görünümü.....	193
SONUÇ.....	200
KAYNAKLAR.....	210
EK 1. : 1940 Tarihli Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Latin Alfabetinden Kiril Alfabetine Geçiş Konulu Kararname-Özbekçe (Latin Harfleri İle) Sureti.....	240
EK 2. : 1940 Tarihli Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde latin Alfabetinden kiril Alfabetine Geçiş Konulu Kararname-Özbekçe (Latin Harfleri İle) Belgenin Türkçe Tercümesi.....	265
EK 3. :1995 Tarihli Özbekistan Devlet Dili Kanunu.....	278
EK 4.: Etik Kurul İzni Muafiyet Formu.....	283

Ek 5.: Orjinallik Raporu.....	285
Ek 6.: Turnitin Benzerlik İndeksi.....	287

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

bk.: Bakınız

CIA: Central Intelligence Agency (Merkezi Haberalma Teşkilatı)

CSCE: Commussion on Security and Security Cooperation in Europe

çev.: Çeviren

ed.: Editör

MÖ.: Milattan Önce

MS.: Milattan Sonra

No: Numara

s.: Sayfa

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

USA: United States of America (Amerika Birleşik Devletleri)

USSR: United Soviet Socialist Republics (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve diğerleri

ŞEKİLLER

- Şekil 1.** Özbekistan'da 2000-2016 Yılları Arasında Doktora Öğrencilerinin Oranı.....169
- Şekil 2.** Sözlükbilim: Teori ve Uygulama.....178
- Şekil 3.** Özbekçe Benim İçin Ne Anlam İfade Ediyor?.....195
- Şekil 4.** Özbekçeye Ne Kadar Hâkimsiniz?.....196
- Şekil 5.** Alfabede yer Alan Ch, Sh, O', G', Harfleri Ç, Ş, Ğ ve Ö Harfleri İle Değiştirilmeli midir?.....196
- Şekil 6.** Özbekçe ile Birlikte İkinci Bir Devlet Dili Olmalı mıdır?.....197

TABLOLAR

Tablo 1. 1926 Yılı SSCB Etnik Grupların Dağılımı.....	71
Tablo 2. Rusçayı İyi Konuşan Özbeklerin Oranı.....	100
Tablo 3. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Dillerin Statüsü.....	108
Tablo 4. Özbekistan’da Eğitim Veren Okullar ve Öğrenci Sayıları.....	111
Tablo 5. Özbek Türkçesinin Yazımı İçin Kullanılan Arap Alfabeti.....	129
Tablo 6. 1936-1940 Yılları Arasında Özbekçe İçin Kullanılan Latin Alfabeti.....	130
Tablo 7. Özbekçe İçin Kullanılan Kiril Alfabeti.....	130
Tablo 8. Bağımsızlık Sonrası İlk Özbek Latin Alfabeti.....	131
Tablo 9. (1995 Yılı) Özbekçe İçin Kullanılan Latin Alfabeti.....	132
Tablo 10. 1993 ve 1995 Alfabeti Arasındaki Farklar.....	132
Tablo11. Doktora Öğrencilerinin Bilimsel Alanlara Göre Dağılımları.....	170
Tablo 12. Özbekistan’da Okulların Verdiği Eğitim Diline Göre Dağılımı.....	172
Tablo 13. Önerilen Yeni Latin Alfabeti.....	192

PROPAGANDA POSTERLERİ

- Poster 1.** Propaganda Posteri (Leninist Komünist Gençlik Örgütü Cahilliğe Karşı Bir Cephe Savaşçısıdır-1920).....64
- Poster 2.** Propaganda Posteri (Topyekum Okur Yazarlık! Komünist Bir Toplum Okur Yazarlık Olmaksızın İnşa Edilemez-1920).....65
- Poster 3.** Propaganda Posteri (Kızıl Ordu, Doğu'nun Ezilen Halklarının Kendi Ekim Devrimlerini Yapmalarında Yardımcı Olacaktır-1920).....66
- Poster 4.** Propaganda Posteri (İşçiler ve Köylüler! Tüfek Kullanmayı Öğrendiniz Artık Kalem Kullanmayı Öğrenme Zamanı-1920).....67
- Poster 5.** Propaganda Posteri (Faşizmi Yok Edelim!- 1937).....84
- Poster 6.** Propaganda Posteri (Sovyetler Birliğindeki Halkların Dostluğu Güçlü ve Sarsılmazdır-1937).....84
- Poster 7.** Propaganda Posteri (Sosyalist Anavatanı Koruyoruz-1939-Azerbaycan).....85

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Taşkent Metrosu'ndaki Özbekistan Millî Amblemi.....	137
Fotoğraf 2. Ali Şir Nevai İstasyonu.....	138
Fotoğraf 3. Taşkent'in Kuruluşunun 2200'üncü Yılını Kutlayan Bir Duvar Resmi...	139
Fotoğraf 4. Emir Timur İstasyonu	140
Fotoğraf 5. Komünist Simgelerin Kaldırılması-Asker Resmi Örneği.....	141
Fotoğraf 6. Orta Asya Devletlerinin Devlet Başkanları İkinci Buluşması.....	198
Fotoğraf 7. Özbekçenin Devlet Dili Olarak Kabul Edilmesinin 30. Yıl Dönümü Vesilesiyle Düzenlenen Törenin Davetiyesi.....	199

GİRİŞ

Tarih, toplumların kendi gerçeklerini ve varlık nedenlerini kanıtlama sahnesi olarak tanımlanabilir. Geçmişten günümüze kadar uzanan ve geleceği de şekillendiren tarihsel gerçek, çeşitli kültürler üzerine inşa edilen medeniyetlerin çok yönlü bir mücadele alanı olagelmiştir. Bu mücadele alanında kazanan ve kaybedenlerin bir arada yepyeni gerçekler yarattığı olaylar dizisi, tarihin kendisini oluşturmaktadır.

Toplumların kendilerini geliştirme, geleceğe miras bırakma, kimlik ve aidiyet bilinci oluşturma araçlarından biri de dildir. Dil bu özelliği ile bir iletişim vasıtası olmanın da ötesine geçerek kimlik inşasının ana motiflerinden birine dönüşür. Bağımsızlığın, gücün, egemenliğin, ayakta kalmanın, ulusal ve uluslararası varlık göstermenin şartları, dilsel varlık alanının ve dilin devamlılığı ile de güçlü bir uyum gösterir. Bu nedenle, bağımsızlık ve tam egemenlik amaçlayan ve kendi geleceklerini inşa etme erkini ellerinde tutmak isteyen devletler, dili bu noktada önemli bir dinamik olarak görürler. Sovyetler Birliği tecrübesi yaşamış olan Özbekistan'ın Sovyet etkilerini üzerinden atarak ulus modeline dayanan yeni bir kimlik inşa etme çabaları ve bu bağlamda yürüttükleri dil politikaları da bu noktada anlamlı ve araştırmaya değerdir. Bu bağlamda hem 1917 Ekim Devrimi ile başlayan, hızlı ve sistemli bir biçimde yürütülen Sovyet politikalarının dil alanına yansımaları hem de Sovyet sonrası dönemde yeni ulus kimlikleri inşa etme çabası çerçevesinde yürütülen dil politikaları ve planlamaları, araştırılması gereken konuların başında gelir.

Kültürel yapısını günümüze kadar taşımayı başaran Özbekistan'ın yaşamış olduğu uzun soluklu Sovyetler Birliği tecrübesinden kalan siyasal, sosyal ve kültürel miras, Sovyet sonrası dönemde yüzleşilmesi gereken bir dizi sorunu beraberinde getirmiştir. Uzun yıllar siyaset, bürokrasi, kültür, eğitim ve ekonomi gibi birçok alanda kullanılan Rusça ve Kiril alfabesi, bağımsızlığın ilanı ve bu süreçte çıkarılan Dil Kanunu ile birlikte yerini Özbekçe ve Latin alfabesine bırakmış olsa da pratikte bu süreç Özbekistan için problemlilerle ilerlemiştir ve hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Bu durum büyük ölçüde, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan dil politikalarının etki gücünün ve derinlemesine nüfuz eden karakterinin bir sonucudur. Bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılından sonra Özbekistan'ın ekonomik, kültürel, toplumsal, askeri ve dilsel alanda baş

etmesi gereken devasa sorunlarla karşılaştığı dikkate alındığında, egemenliği ve ulus kimliğini yeniden inşa etme sürecinde kat edilmesi gereken alanın ne kadar kapsamlı olduğu görülebilir.

Sovyetler Birliği'nin Özbekistan'a biçtiği ekonomik rollerin, pamuk yetiştirme ve diğer tarımsal üretimde öncü olma, doğalgaz rezervlerini işleme misyonları ile sınırlı olması, bağımsızlık sonrası dönemde, diğer bütün alanlarda ihtiyaç duyulan ekonomik kadroların eksik veya yetersiz kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun yanı sıra, Stalin döneminde asıl karakterini kazanan kültürel, toplumsal ve dilsel politikaların, Özbekistan nezdinde belirli bir toplumsal dönüşüme neden olması; dikte edilen fikirlerin Özbek devleti ve toplumu tarafından zoraki olsa da benimsenmesi, kısacası "Sovyet mirası", bağımsızlık döneminde yeni bir toplumsal değişimin gerçekleştirilmesi için başa çıkılması gereken başat bir mücadele alanı doğuruyordu.

Bağımsızlıklarının ilanı; Stalin döneminde asıl karakterini kazanan, Hruşçov ve Brejnev dönemlerinde sürdürülen "Sovyet halkı yaratma" ideolojisiyle dilinde ve kültürel yapısında köklü değişimler geçiren Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ve bu tezin konusunu oluşturan Özbekistan'da, toplumların zihin kodlarında baskılanmış olarak bulunan ulus kimliği olgusu yeniden canlanmıştır. Özbekistan'da 1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi, önemli bir tarihsel sorumluluğu üstlenen Özbek idarecilerini bir an evvel yeni cumhuriyeti toparlama ve halkı birleştirme amacına yöneltmiştir. Hem kültürel hem de dilsel olarak Özbekistan gerçekleri ile uyuşmayan Sovyet politikalarının etkilerinin ivedilikle ortadan kaldırılması, ilk hedeflerden biri olmuştur. Bu amaçla Rusçanın resmi statüsüne son verilerek Özbekçe tüm Özbekistan'da tek resmi devlet dili ilan edilmiştir. 1993 ve 1995 yıllarında kabul edilen Dil Kanunları ile Kiril alfabesi yerine Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kanunlarda Latin alfabesine tam olarak geçilmesi için 2005 yılına kadar süre verilmiştir. Fakat bu süre daha sonra 2010 yılına uzatılmıştır.

2010 yılının üzerinden on yıl geçmiş olmasına rağmen Özbekistan'da alfabe konusunda hâlen sürünceme yaşanmaktadır. Alfabenin latinizasyon süreciyle ilgili henüz sağlıklı bir merhaleye gilememiştir, tartışmalar devam etmektedir. Bazı dilbilimciler 1993 yılında kullanılan Latin alfabesinin revize edilerek kullanılması görüşünü savunmaktadır. Bazı siyasetçiler ve dilbilimciler ise bu görüşe mesafeli yaklaşmakta,

bununla Özbekistan'ın Türkçü-Turancı eksene kayacağı ve “Türkiye Taklitçiliği” yapacağı yönündeki endişelerini dile getirmektedir.¹ Bu endişe ve tartışmaların etkisi Özbek toplumuna da yansımakta; Özbek halkı Rusya ile olan yakın ekonomik ilişkiler ile ulusal kimliğe güçlü bir şekilde dönmek arasında karar vermek zorunda kalmaktadır. Özbekistan'ın ekonomik gelişim sürecinde kat etmesi gereken yolun farkında olan Özbek halkı, Rusya'yı bir geçim kapısı, Rusçayı da bir gereklilik veya zorunluluk olarak görmektedir.

Bağımsızlık sonrası dönemde, her genç cumhuriyette olduğu gibi Özbekistan'da da özgünlüğünü kanıtlayarak millî kimliğini güçlü bir şekilde tesis etme, öncelikli politika hâline gelmiştir. Günümüzde uygulanan politikalar da bu daire sınırlarında şekillenmektedir. Ancak Sovyetler Birliği döneminden kalan alışkanlıklar, kültür ve eğitim politikalarının izleri ile sosyal organizasyona yansıyan komünist planlama, her alanda etkilerini sürdürmektedir. Bu tez çalışması ile bütün bu süreçlerin dile yansıyan yönünün incelenmesi amaçlanmaktadır.

1. Tezin Konusu

Bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan'da yürütülen dilde standartlaşma ve modernizasyon çabası, bu bağlamda alfabe Latinizasyon çalışmaları ve gelinen süreç, tez çalışmasının konusunu oluşturmaktadır.

Tezin birinci bölümünde, dil politikası ve dil planlaması ile ilgili teorik bir çerçeve sunulmaktadır. Bu bağlamda, dilin insan ve onun kurduğu medeni düzen üzerindeki etkisine değinilmiştir. Ayrıca dilin millî kimlik inşasındaki öneminin gözlemlendiği, yakın tarihten tipik örneklere de yer vermektedir.

Tezin ikinci bölümünde Sovyetler Birliği dönemin dil politikalarına yer verilmektedir. Çarlık Rusyası döneminde uygulanmaya başlanan dil politikaları da anlatılmak suretiyle, Bolşevik döneminden itibaren sırasıyla Lenin, Stalin, Hruşçov, Brejnev ve Gorbaçov dönemi dil, eğitim, kültür ve milliyetler politikaları ele alınmıştır. “Sovyet Adamı- Homo Sovieticus” yaratma çabalarında dilden nasıl faydalandığından

¹ Bu konu hakkında detaylı ve güncel bir takım ileri okumalar için bkz: Laruelle. M. (2017). *Uzbekistan: Political Order, Societal Changes, And Cultural Transformations*. Central Asia Program Institute For European, Russian And Eurasian Studies Elliott School Of International Affairs The George Washington University.

başlanarak, Gorbaçov döneminde yaşanan dilsel kargaşa, siyasi çalkantılar, ekonomik bunalım ve toplumsal taleplere kadar olan süreç incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Özbekistan, Özbekler ve Özbek Türkçesinin gelişim süreçleri kısaca tanıtılarak tezin araştırma konusunun merkezini oluşturan Özbek toplumu ve Özbek coğrafyasının daha iyi anlatılması için bir ön hazırlık oluşturulmuş ve Özbekistan'ın hem Sovyetler Birliği dönemindeki hem de Bağımsızlık dönemindeki dilsel tecrübesi ve gelinen vaziyet, dil politikaları ve dil planlaması bağlamında analiz edilmiştir. Bu bölümde günümüzde süren bazı güncel problemler, yaşanan sorunların Sovyet mirasının etkilerinden kaynaklandığı varsayımından hareketle değerlendirilmiştir.

2. Tezin Amacı ve Önemi

Bu tez çalışması, Özbekistan'ın gerek bağımsızlık öncesi gerekse bağımsızlık sonrası dönemde dil ve alfabe konusunda yaşadığı tecrübeleri, maruz kaldığı ve uyguladığı dil politikalarını ve kaydettiği gelişmeleri irdelemeyi amaçlamaktadır. Sovyet mirasının etkisi altında kalmış olan Özbekistan'da, dil ve alfabe konusundaki yaklaşımları, uygulamaları ve yaşanan güncel sorunları ortaya koymak ve değerlendirmek tezin bir diğer amacını teşkil etmektedir. Bağımsızlık döneminde Özbekistan'da Latinizasyon konusunda yaşanan ve henüz tam olarak aşılamayan sorunlar ve bu sorunlar etrafında şekillenen kamuoyununun sunulmasına ve analiz edilmesine de çalışılacaktır.

Dilin, en önemli kültür ve medeniyet çıktısı olduğu düşüncesinden hareket eden bu çalışma, ulusal kimlik inşasının dil ile bağlantısını vurgulamayı amaç edinmektedir. Bu bağlamda, toplumların dil sayesinde evrilmesi süreci, dil politikalarının ve dil planlamasının dili şekillendirmesi ve toplum üzerinde yabancı müdahalelerin bıraktığı mirasın etkilerinin analiz edilmesi de amaçlanmaktadır. Tez, Özbekistan'da dille ilgili uygulamaları en güncel verilerden hareketle ve Özbek kamuoyunda hâlen devam eden tartışma ve eğilimler yakından takip edilerek yansıttığı için özgün bir çalışmadır.

3. Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden açıklayıcı araştırma yöntemine başvurularak doküman analizi yapılmış; araştırmada veriler, doküman incelemesi

yoluyla toplanmıştır. Doküman incelemesi, araştırılacak konular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan mevcut kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak sistemli biçimde incelenmesidir. Başarılı bir doküman incelemesinin temel şartı, konuya ilişkin belgelerin bulunması, incelenmesi ve belli durum ya da görüşleri ortaya çıkaracak bir senteze varılabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasıdır (Karasar, 2007; Yıldırım ve Şimşek, 2006). Böylelikle; Ne? Niçin? Nasıl? Ne zaman? Ne şekilde? sorularına cevap aranmıştır.

Bu bağlamda tez çalışmasında dil, alfabe, dil politikası, dil planlaması, dilin kimlik inşasındaki rolü, iktidar ve iktidar aracı olarak dil politikası uygulamaları, dil ve alfabe revizyonu/değiştirme ile yeniden kimlik üretimi gibi anahtar kavramlar, Sovyetler Birliği Özbekistan'ı ve Sovyet Sonrası Dönemde Özbekistan bağlamında araştırılmıştır.

4. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışmada dilde standartlaşma ve modernizasyon konuları, Sovyetlerin miras olarak devraldığı Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği ve Sovyet sonrası Özbekistan bağlamında ele alınmaktadır. Böylece, Çarlık Rusyasından Sovyetler Birliği dönemine kadar geçen süreç ve bu sürecin ardından gelen bağımsızlık dönemi dil politikaları, tez çalışmasının kapsamını oluşturmaktadır.

Bu tez çalışmasının yürütülmesi sırasında, Özbekistan'da sürekli değişen kamuoyu algısına ilişkin güncel verilerin takip edilmesinde özellikle internet ortamında yer alan kamuoyu araştırmaları verilere başvurulmuştur. Bazı verilere erişilmesi ise kişisel ikili ilişkiler vesilesiyle tesis edilmiştir. Özbekistan ve Türkiye arasındaki hassas siyasi ilişkiler ise iki ülke arasındaki eğitime ve kültüre ilişkin mevzuların ve işbirliğinin yorumlanmasında bir takım sınırlılıklar doğurmuştur. Bu nedenle iki ülke arasında eğitim ve kültür alanındaki ilişki tecrübeleri teze dahil edilmemiştir.

5. Varsayımlar

Bu tezin temel varsayımları şu şekilde sıralanabilir:

1. Dil, kimlik inşasının en temel belirleyicilerinden biridir.

2. Dil politikaları toplumların tarihsel, kültürel, sosyal ve siyasi yapılarında önemli dönüşümlere neden olabilmektedir.
3. Sovyetler Birliği dil politikaları iktidarın meşrulaştırılmasına yönelik bir araç olarak kullanılmış ve Sovyet toplumu yaratma misyonu, Rus dilinin hâkimiyeti amacına dayandırılmıştır.
4. Bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan'da ulusal kimliğin tesisi, başlıca politika haline gelmiştir.
5. Özbekistan, alfabesinde ve dilinde standartlaşmayı ve modernizasyonu sağlamak için Sovyet mirasının etkileriyle mücadele etmektedir.
6. Latin alfabesinin tüm alanlara hâkim olmasının önünde Kiril alfabesi ve Sovyet dönemi alışkanlıkları engel teşkil etmektedir.

1. BÖLÜM: DİL POLİTİKASI VE DİL PLANLAMASI SÜRECİ, ULUSAL KİMLİK VE DİL

1.1. DİL HAKKI, DİL POLİTİKASI VE DİL PLANLAMASI

Özbekistan, bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren ulusal bir resmi dil ve alfabe oluşturma çabasına girerek Özbekçenin statüsünü genel ve toplumun tüm kesimlerince kabul edilir bir seviyeye taşıma çalışmalarını başlatmıştır. Uzun yıllar Sosyalist bir cumhuriyet olarak yönetilen Özbekistan, bağımsızlık sonrasında dilini “Özbekçeleştirme” amacını benimsemiştir. Bu amaca uygun olarak, gerek bağımsızlıktan hemen önceki dönemde (1989), gerekse bağımsızlıktan sonra (1995), kanunlar çıkarılarak dilin öncelikle statüsünü planlamaya yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Statü planlamasında Kiril alfabesinden Latin alfabesine aşamalı geçiş, Özbekçeyi konuşma ve bütün alanlarda hâkim konuma getirme meselesi gündeme gelmiştir.

Bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan’da dilde modernleşme ve standartlaşma çabalarını konu alan bu çalışmada, dönemi daha iyi anlayabilmek için Sovyetler Birliği dil politikaları ve bu politikaların bir “asimilasyon” aracı olarak ne şekilde kullanıldığı, bu tecrübenin bağımsız Özbekistan’ın dil politikalarına etkisi, latinizasyon ve modernizasyon çalışmalarında Kiril alfabesinden kalma alışkanlıkların ve geçmişten gelen hegamonik mirasın yarattığı engeller de ele alınmaktadır.

Toplumların tarih sahnesinde var olma, varlığını devam ettirme serüveninden hareketle inceleme alanımızı ilerlettiğimizde karşımıza çeşitli kimlik modelleri, kimlik inşası ve dilin kimlik inşasındaki etkin rolü ile şekillenen bir mücadele alanı çıkmaktadır. Bu mücadele alanında dilin ve dil politikalarının, toplumları değiştirici, dönüştürücü, kimlik üretici, inşa edici bir etkisi olduğundan veya kimlikle ilgili süreçlerde başat bir rol üstendiğinden söz edilebilir. Dil politikasına bağlı olarak uygulanan dil planlaması süreci ise toplumların neyi, nasıl, nerede kullanması gerektiğine dair bir kurallar bütünü ile değiştirici ve dönüştürücü bir role sahiptir. Bu bağlamda, bağımsızlık dönemi Özbekistan dil politikalarını ve Özbekçenin Sovyetler Birliği dönemindeki süreçlerini daha doğru tahlil etmek amacıyla dil hakkı, dil politikası ve dil planlaması kavramları

tanımlanacak, takip eden başlıklarda dil planlamasının toplumsal kimlik üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

1.1.1. Dil Hakkı

Yapısı itibariyle dil, neyi benimsediğimiz, nereden geldiğimizi, neyi sevdiğimizi, aidiyetimizi ifade etmekle kalmaz; dil aynı zamanda bireysel, cinsel ve etnik haklarımıza sahip çıkmamızda izleyeceğimiz stratejilerin de bir bütünüdür. Buna göre toplumsal taleplerimizin ve başkalarından isteklerimizin ifade tarzının bütünü dil olarak adlandırılabilir (Akurgal, 2013, s. 173). İnsanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli unsur dildir. Buna göre dil, bir insanın kendini ifade etmesi ve kimlik kazanmasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde dil, geçmişin ve kıymetlerin bir ifadesidir (Şahin, 2014, s. 828).

Bir devletin bütünlük içinde ve aynı amaçlar doğrultusunda hareket etmesinin temel koşullarından biri de dildir. Dil, bir bakıma ulus devlet kavramının temellerini de teşkil eden politik bir araç olarak ön plana çıkmaktadır. Hatta dil olgusu ilk kez ulus devletin yayılması ve daha kabul görür bir döneme girmesiyle politik bir araç hâline gelmiştir. Dile/dilin statüsüne dair yapılan çeşitli müdahale veya planlamalarla toplumları şekillendirmek, takip edilen politikaya uygun bir devlet ve kimlik modeli yaratmak yönündeki uygulamalar dilin kimlik yaratmadaki, kimliği korumada veya dönüştürmedeki başat yönüne işaret etmektedir.

Dil hakkı herhangi bir kısıtlama olmaksızın ana dilin tüm özel ve kamusal alanlarda serbestçe kullanılmasını ifade etmektedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 2. Maddesi'nde şöyle denilmektedir:

Madde 2- Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayırım gözetmeksizin bu Bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir. Ayrıca, ister bağımsız olsun, ister vesayet altında veya özerk olmayan ya da başka bir egemenlik kısıtlamasına bağlı ülke yurttaşı olsun, bir kimse hakkında, uyruğunda bulunduğu devlet veya ülkenin siyasal, hukuksal veya uluslararası statüsü bakımından hiçbir ayırım gözetilmeyecektir²

² İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Türkiye'nin insan hakları hususundaki gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için: Aybay, R. (2016). *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Türkiye 1945-1948*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bu maddeye göre insanların doğuştan gelen ve etnik olarak sahip oldukları özellikler evrensel bir şekilde koruma altına alınmaktadır. Ayrıca uluslararası insan hakları hukuku da dil hakkı kavramına çok hassas bir yaklaşım göstermektedir. Uluslararası insan haklarını düzenleyen hukuk rejimi temelini çok kültürlü toplumların yaşam haklarına dayandırmaktadır. Buna göre toplumların dil ve kültürleri ayrılmaz parçalar olarak kabul edilmektedir. Bu da dil hakkını önemli bir unsur hâline getirmektedir (Gilman, 2011, s. 11). Gilman'ın aktardığına (2011, s. 11-12) göre dil hakkının kültürel boyutu şu üç amaca hizmet etmektedir:

1. Dil hakkı, çok etnili toplumlarda potansiyel çatışma nedenlerini ortadan kaldırır ve azınlıklara adil bir şekilde muamele edilmesini sağlar,
2. Dil hakkı, bireylerin genel medenî haklarını korumayı amaçlamaktadır. Hemen hemen tüm insan hakları anlaşmaları, dil temelinde ayrımcılığı yasaklayan bir madde içerir ve özellikle, dilden bağımsız olarak, ifade özgürlüğü veya serbest ifadenin gereği gibi genel hakları garanti eder,
3. Dil hakkı, bir toplumda çeşitlilik ve çoklu kültürel kimliğin korunmasını garanti etmeyi amaçlamaktadır. İnsan hakları araçlarından biri olan dil hakkı, kültürel kimliğin gelişimini koruyan ve aynı zamanda “bir bütün olarak toplumsal yapıyı zenginleştiren” bir araçtır.

Dil hakkının uluslararası hukuku ilgilendiren ve kültürel yapı ile ilişkilendirilen bu amaçlarının geniş boyutuna rağmen dünyada, sadece dil hakkını konu edinen uluslararası bir anlaşma yoktur. Dilin korunmasına ilişkin hususlar genel çerçevedeki uluslararası anlaşmalarda geçmekte ve kültürel kimlik ile bağdaştırılmaktadır. Bu tarz bir uluslararası anlaşma olmayışı da etnik unsurların dil haklarını garanti etmeyi sağlayamamaktadır. Örneğin Sovyetler Birliği döneminde Stalin, Rusçanın üstünlüğünü tüm Sosyalist cumhuriyetlere kabul ettirmek için dil hakkındaki tüm argümanlarını Rusların üstünlüğü temeline oturtmuştur. Dolayısıyla dil hakkı, toplum içerisinde baskın grupların rahatlıkla sahip oldukları bir olgu iken toplumun daha zayıf kesimleri bir takım nedenlerden dolayı bu haktan mahrum kalabilmektedirler (Arzoz, 2007, s. 4). Sovyetler Birliği döneminde Sosyalist cumhuriyetlere kabul ettirilen dil politikasına göre Rusçanın daha çok resmi işlerde, eğitim, bilim ve sanat dili olarak kullanılması ve vatandaşların da bu dili öğrenmeye yönlendirilmeleri yerel dil haklarına müdahale

şeklinde değerlendirilebilir. Burada dil hakkını ihlal eden husus ise Rus dili taşıyıcısı nüfusun Sovyetlerdeki diğer dilleri öğrenme zorunluluğu olmamasına rağmen diğer etnik dil konuşurlarının Rusçayı öğrenmek zorunda kalmaları hatta Rusça ile ilişkilendirilen Kiril alfabesini yazı dillerine uyarlamalarıdır.

1.1.2. Dil Politikası

Dilin toplumu şekillendirici ve dönüştürücü etkisinden yukarıda bahsedilmişti. Sovyetler Birliği dönemi yöneticileri ve dilbilimcileri dilin bu özelliğinin farkında olduklarından, Orta Asya'da bulunan devletleri, Sosyalist yönetim sistemine uyumlu hale getirmek amacıyla dil politikalarını ekili bir şekilde kullanmışlardır.

Birçok etnik grubun bir arada yaşadığı, farklı dillerin konuşulduğu, farklı dinlere inanılan geniş bir coğrafyaya egemen olmak isteyen Bolşevikler, “ulus kurmak” amacıyla, dili bir politika aracı olarak kullanmışlardır. Bu bakımdan, hem resmi alanda hem de toplumsal boyutta aynı amaca hizmet etme ve aidiyet duygusu hissetme dil politikası sayesinde bir aşama kaydedebilmiştir. Böylelikle, çok geniş bir coğrafyada, çok kalabalık toplumları egemenlik altında tutan ve çok farklı kültürlere mensup insanlar tarafından uzun yıllar kabul edilecek bir yönetim kurulabilmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ulusal dillere, resmi ideolojinin hâkim kılınabilmesi için sistematik bir şekilde müdahale edilmiştir. Bu anlayış, yeni kurulan rejimin devamlılığı açısından çok dilliliği bir tehdit olarak algılamıştır. Sovyetler Birliği içerisinde, iletişimin daha kolay ve sağlıklı sağlanabilmesi, yüzlerce dil ve lehçenin konuşulduğu topraklarda, tek bir dilin “norm” olarak toplumlara benimsetilmesi ile resmi bir politika görünümüne bürünmüştür (Calvet, 2011, s. 27). Bu politika, özellikle Lenin sonrası dönemde giderek ağırlık kazanarak varlığını sürdürmüştür. 1917 yılında, Sovyetler Birliği 9-45 yaş arası nüfusunun sadece %28,4'ü okuma yazma bilmekte ve hatta bazı bölgelerde hiç okuma/yazma bilmeyenlerin oranı %100'ü bulmaktaydı. Bu bakımdan, yeni rejimin ilk amacı yeni bir toplum ve gelişmiş bir sanayi yaratmak için eğitim oranını artırmaktı (Grenoble, 2003, s. 35). Böylece, yeni yönetim şeklinin ideolojisine uyum sağlayacak ve hizmet edecek bir taban kitle hazırlanabilecekti, aynı zamanda modern dünyanın güç yarışında geride kalınmamış olacaktı.

Bu çerçevede, dil politikası kavramını tanımlamakta fayda bulunmaktadır. Calvet için dil politikası, “sosyal yaşam ile dil(ler) arasındaki ilişkilerle ilgili bilinçli olarak yapılan tercihlerin tümüdür.” Bu itibarla denilebilir ki; dil politikası herhangi bir grup tarafından dahi hazırlanabilir. Fakat dil politikalarının uygulamaya geçirilmesi süreci sadece devletin sahip olduğu bir yetki alanını ifade etmektedir (Calvet, 1993, s. 111).

Dil politikası, dil düzenlemesinin ilk aşaması olup, karar alma sürecini tanımlamaktadır. Karar alma süreci içerisinde ilk olarak sorun tespiti yapılmakta ve sonra tayin etme aşamasına geçilmektedir. Tayin etme aşamasında, dilin yapısı belirlenmekte ve dilin sosyo-kültürel işleyişi ile standartlaşma aşamasının hazırlığı yapılmaktadır. Dilin sosyo-kültürel işleyişi, çok dilliliğin düzenlenmesi, milli/resmi dil seçimi ve dilin işlevlerinin seçilmesi gibi aşamalardan oluşmaktadır (Bosnalı, 2011, s. 31).

Nikolovski (2017, s. 1-8)’ye göre dil politikası, diller arasındaki ilişkileri düzenleyen bir araçtır. Bir devlet içerisinde bir ya da birden fazla dilin kullanılmasına karar verilme sürecidir. Bu karar süreci, eğitim, basın yayın, askeriye, kamu kurumlarında vb. hangi dilin kullanılacağını kapsamaktadır. Özellikle Lenin sonrası dönemin bir özelliği olarak Sovyetler Birliği’nde durum bu çerçevede şekillenmiştir. Komünist rejimin daha etkin ve yaygın bir hale gelebilmesi için Rus dili, bir politika aracı olarak kullanılmış ve tüm resmi kurumların zorunlu dili haline getirilmiştir. Bu sayede, daha birleştirici ve kapsayıcı bir toplum ve yönetim modelinin oluşturulmasına çalışılmıştır. Bir başka deyişle, Sovyet Dil Politikası, “dil gelişimine bilinçli bir müdahale” olarak özetlenebilir (Yılmaz, 2014, s. 342).

Özyetkin’in 27.12.2013 tarihli *Türk Dünyasında Dil Politikaları* konulu Türk Ocağı 100. Yıl Sohbetleri şeklinde programında da belirttiği üzere dil politikası, kimlik, asimilasyon, yeni toplum yaratma, dilde standartlaşma, modernizasyon ve üst kimlik kavramları ile de doğrudan ilişkilidir. Sovyetler Birliği Dil Politikasının da işte tam da bu doğrultuda geliştiğini, Rusça dışındaki dillerin kullanım alanlarının sınırlandırıldığını, üst dil olarak Rusçanın kabul edildiğini ve alt-dil grupları yaratılmak suretiyle dil politikalarının bir yönetim modeline uyumsallaştırıldığını söylenebilir (Gökdağ, 2002, s. 93).

Toplumların varlığını sürdürmelerinde önemli yeri olan dil aynı zamanda zamanın şartları ve çağın gereği olarak kendini yenilemesi ve canlılığının korunmasıyla

ihtiyaçlara cevap veren bir özelliğine sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, dilin varlığının korunması da bir yönüyle dil politikası ile ilişkilidir. Dil politikası kullanım alanı olarak dilin işlevselliğini bastıran ve ortadan kaldıran bir araç olarak da kullanılabilir. Örnek olarak Sovyet dil politikasının, tüm Orta Asya devletlerinde millî dilleri resmî-siyasî etkinlikten uzaklaştırması verilebilir (Süleimnova ve Akanova, 2002, s. 671).

Günümüzde dahi etkilerini ve izlerini sürdürmekte olan Sovyet dil politikası, çıkış noktası olarak Rusçanın yaygınlaştırılmasını amaç edinmiş, böylece dilin değiştirici, dönüştürücü ve bir amaca kanalize edici rolü kullanılarak bir Sovyet ulusu yaratılmak istenmiştir. Hruşçov'un "Herkesin Rusça konuşmaya başladığı anda Komünizm kurulacaktır" cümlesi dil politikasının siyasi bir araç olduğuna dair bir açıklama getirmektedir. Özellikle Lenin sonrası dönemde Orta Asya toplumlarının dönüştürülmeleri için dil ve alfabe önemli birer araç olarak kullanılmıştır. Dil politikasının tanımı açısından, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan politikalar işte bu açıdan konunun anlaşılmasında daha belirgin ve açıklayıcı örnekleri içermektedir (Gökdağ, 2002, s. 683).

Bu noktanın daha iyi anlaşılması için dilin işlevini de tanımlamak yerinde olacaktır. Dilin işlevlerinden biri de kimlik inşa etmektir. Dilin bu işlevi, dil politikasının karar vericileri tarafından sistematik olarak gündeme alınabilmektedir. Kimlik inşasının alfabe ve söz varlığı ile olan ilişkisi de göz önüne alındığında dil politikasının siyasi yönü daha belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu noktada siyasi otorite dili doğal bir politika aracı olarak kullanabilmektedir. Örneğin İsrail, kuruluş aşamasında ve kuruluş hazırlık döneminde İbraniceyi canlandırma çalışmalarına ağırlık vererek dili birleştirici ve ulus kurucu bir unsur olarak kullanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinin ardından bağımsızlığını kazanan devletler de millî benliğe geri dönmek amacıyla dili, yine bir politika aracı olarak kullanmışlardır. Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlığını elde eden ülkelerin millî dillerini resmi dil yapma ve işlev alanını geliştirme çabalarında acele etmeleri bir bakıma Sovyetler döneminde uygulanan dil politikalarının bıraktığı etkiler ile ilişkilidir. Bu noktadan hareketle, dil politikasının toplumsal, kültürel ve siyasal yönleriyle geniş bir alanı temsil ettiği söylenebilir.

Orta Asya devletlerinde uygulamaya konulan modernizasyon ve standartlaşma politikalarını ele alırken Sovyetler Birliği'nin dağılması öncesi dil politikalarını incelemekte fayda vardır. Rusçanın statü olarak Sovyet toplumlarında edindiği rolün ortaya konması gerek geçmişi gerekse günümüzü anlayabilmemiz açısından önemlidir.

Rusçanın statüsü, Sovyetler Birliği döneminde ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir. Örneğin, Litvanya ve Estonya dil kanunlarında, Rusça için özel bir statü belirlemesine gidilmemiş, Rusça yalnızca merkezi Sovyet hükümeti ile iletişimin aracı olarak gösterilmiştir. Letonya, Ukrayna, Moldova ve Türkmenistan dil kanunlarında ise Rusça, etnik gruplar arasında kullanılacak resmi dil olarak belirlenmiştir. Bunun yanında, dört ülkenin ana dilleri de iletişim amaçlı kullanılacak diller arasında sayılmıştır. Beyaz Rusya, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan için belirlenen dil kanunlarında etnik gruplar arasında iletişimi sağlayacak tek dil olarak Rusçanın kullanılacağı belirtilmiştir (Grenoble, 2003). Bunun yanında Gürcistan ve Ermenistan'ın Sovyetler dönemindeki özel statüleri dolayısıyla Kiril alfabesine geçmedikleri görülmektedir. Bu çerçevede 5. yüzyıldan itibaren temele oturmuş bir Gürcü yazı ve edebiyat dilinin varlığı göz önüne alındığında, Sovyetlerin dil politikasının temelini oluşturan Rusçalaştırma ve Kiril alfabesine geçirme politikasının Gürcistan'da kesin bir başarıya ulaşmadığı görülmektedir. Bunun yanında Gürcü dilinin ve kadim alfabesinin temellerinin sağlam oluşuyla Gürcü kilisesinin kendisine has dinî kültürü de Sovyet dil politikasının Gürcistan'da tutunamamasına neden olmuştur. Bu nedenle Sovyetlerin Gürcistan üzerinde yeni bir dil ve kimlik oluşturma politikası geçersiz olmuştur. Bunun yanında Sovyetlerin ilk döneminde etnik gruplara tanınan özerklik ve görece esneklik Gürcistan'ın bu dönemde kendine has alt kültür özellikleri nedeniyle ayrışmasına neden olmuştur (Leonardis, 2016, s. 1-23).

Sovyet ulusu oluşturma hedefi Rusçanın egemen kılınması ile paralel bir görüntü sergilemektedir. İşte tam da bu noktada dil politikaları ve eğitim politikalarının aynı düzlemde ilerlediğini söylemek mümkündür. Bu politikaların temeli Çarlık Rusyası döneminde atılmıştır. Çarlık ve Sovyet yönetimleri esas itibarıyla dil ve eğitim politikalarını toplum üzerinde iktidar kurma ve topluma iktidarlarını benimsetme amacı olarak da kullanmışlardır. Foucault³ bu durumu, iktidar mekanizmasını tanımlayarak

³ Michale Foucault, 1926-1984 yıllarında yaşamış olan Fransız Sosyolog, tarihçi, düşünür ve edebiyat eleştirmenidir. Birçok alanda eserler vermiş ve özellikle iktidar kavramının irdelenmesi üzerine eserler

açıklığa kavuşturmaktadır. Foucault'a göre iktidar mekanizması toplumun en ücra, en küçük birimine kadar uzanan tüm temel özelliklerini etkilemektedir. Ona göre iktidar, toplumu toplum yapan ve topluma özgü hal ve tavırlardan tutun da eğitim-öğretim ve söylemlerine kadar etki etmektedir (Foucault, 2015, s. 23).

Sovyetler Birliği döneminde, okullarda Rus öğretmenlerin yerel halkın diline karşı olumsuz tutumları, yerel dilleri ikinci plana atma çabaları ve yerel dilleri öğrenme konusunda istekli olmamaları Rusça etkisini artırmaya yönelik bilinçli adımlar olarak gösterilebilir (Smith, 1998, s. 57). Buradan hareketle, dil politikasının komünizme daha hızlı ulaşmada bir araç olarak ön planda tutulduğu görülmektedir. Böylece iktidarın meşrulaştırılmasında dil politikası etkin rol oynamaktadır. Halkın, dil politikası aracılığı ile iktidarı ve rejimi içselleştirmesine çalışılmıştır. Bu bağlamda, uygulanan dil politikalarının yerel halkların geçmiş ve gelecekleri arasındaki bağları zayıflatmayı hedeflediği de değerlendirilebilir.

1.1.3. Dil Planlaması

Dil planlaması açıklanırken, aynı kavramın “dil mühendisliği”, “dil politikası”, “dil geliştirmesi”, “dil düzenlemesi”, “dil siyaseti” gibi terimlerle de ifade edilebildiğini belirtmek gerekir (Gökdağ, 2002, s. 93). “Dil planlaması, dilin gelişim sürecine bilinçli bir müdahaledir” (Aktuna, 2005, s. 77). Daha geniş kapsamlı bir tanımlamayla ise dil planlaması, “dillerle ve dil-içi farklılıkların kullanımı ile ilgili problemlerin çözülmesi için kurumsal yapılar yoluyla yapılan açık ve sistematik müdahalelerdir. Bu durum, daha çok ulus devlet kurma sürecinde ortaya çıkmakta, belli bir ülkenin dilsel olarak homojenleşmesini hedeflemektedir” (Robinson, 1988, s. 193).

Rubin ve Jernudd (1971)'e göre dil planlaması, bir veya daha fazla toplulukta dil kullanımında planlı bir değişiklik (veya değişikliğin gerçekleşmesini durdurma) hedefleyen bir fikir, yasa ve yönetmelikler (dil politikası), değişim kuralları, inançlar ve uygulamalardan oluşur. Başka bir deyişle, dil planlaması, her zaman açık olmasa da, dil

---

vermiştir. Foucault hakkında ayrıntılı bilgi, düşünceleri ve etkilediği ekol konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Macey, D. (2015). *Foucault Hakkında Herşey*. (F. Demirci, Çev.). İstanbul: Dedalus Yayınevi.

kodu sistemlerine ve / veya toplumsal bağlamda konuşmaya kasıtlı olarak yapılan müdahaleleri ifade eder.

Dil planlaması, hükümet tarafından üstlenilen ve karmaşık sosyal sorunları çözmeyi amaçlayan şeydir, ancak diğer toplumsal bağlamlarda daha mütevazı seviyelerde başka amaçlar için meydana gelen çok sayıda dil planlaması vardır. En basit anlamda, dil planlaması, birileri tarafından bazı toplumların dil davranışlarını herhangi bir nedenle değiştirme girişimidir. Sebepler, bir grubun konuşma şeklinden hoşlanmama gibi önemsiz kavramından, bir topluluğun olabildiğince sofistike düşüncelerine kadar karmaşıklaşabilir (Kaplan ve Baldauf, 1997, s. 3).

Yapılan tanımlamalardan yola çıkıldığında dil planlamasının devletleşme ve ulusallaşmanın kritik bir aşaması olduğu görülmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Orta Asya devletlerinin dil planlaması bağlamında ulusallaşma çabasına girdiği söylenebilir. Bu itibarla, etnik gruplar arasındaki rekabet ve “üstünlük” yarışı bağımsızlığını elde eden genç devletlerin ulusal bir devlet kurma çabalarının önünde engel olarak belirmiştir. Böylelikle, bağımsızlığını yeni elde eden Orta Asya devletlerinin liderleri kendi devletlerinin ve uluslarının birinciliğini kanıtlamak ve hızlı bir ulusallaşma hamlesine girişmek için dil planlaması çalışmalarına büyük önem vermişlerdir (Musaoğlu, 2008, s. 472). Bu açıdan değerlendirildiğinde, dil planlamasının bir bütünleştirme ve homojenleştirme aracı olarak kullanıldığını görebiliriz.

Bu kapsamda Tollefson (1990, s. 16), “dil planlaması nedir?” sorusunu “dil değişkenlerinin işlev ve yapısını etkileyecek yazım, standartlaşma, çağdaşlaşma programları veya çok dilli toplumlarda belli bir dile, işlevlerin yüklenmesi gibi bütün bilinçli gayretlerdir” şeklinde cevaplamaktadır.

İlk olarak 1959 yılında Haugen tarafından, ulusal dilin çağdaştırılması ile geliştirilmesi çalışmalarını ifade etmek için kullanılan dil planlaması terimi, 1970’li yıllardan itibaren genel bir kabul görek yaygınlık kazanmıştır. Dil planlaması kapsamında yürütülen başlıca faaliyetlere, yerel bir dilin ulusal dil olarak kullanılmak üzere geliştirilmesi, kaybolmaya ve unutulmaya yüz tutmuş dillerin tekrar canlandırılarak kullanıma sunulması, alfabenin değiştirilmesi örnek gösterilebilir (Açık, 2014, s. 594). Haugen, dil planlaması süreçlerini, homojen olmayan dil topluluklarının

yazılı ve sözlü konuşmalarını düzenleyici (normatif) yazım kılavuzları, dil bilgisi kitapları ve sözlükler hazırlanması faaliyeti şeklinde ifade etmiştir (Aktaran Cooper, 1989, s. 29). Başka bir ifadeyle dil planlaması “dil politikasının amaçlarının yaşama geçirilmesi ile ilgilenir” (Coulmans, 2005, s. 186). Planlamanın; uzmanlar tarafından sistemli, tutarlı ve gerçekçi olarak tasarlanması gerektiği göz önüne alındığında, dil planlaması, “yalnızca dilin standartlaşması değil; özellikle çok dilli siyasal birimlerde bir normun seçimi, değiştirilmesi, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasını” ifade etmektedir (İmer, 1990, s. 155-156).

Haugen'den önce, “dil yapılanması”, “dil sınıflandırılması”, “dil gelişimi” gibi terimler kullanılmaktayken, akademik-kurumsal alanda dil planlaması konusuna giderek daha yeni bakış açıları getirilmiştir (Garibova, 2013, s. 16). Bu bölümde dil planlaması kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Takip eden bölümlerde ise dil planlamasının aşamaları ele alınacaktır.

1.2. DİL PLANLAMASININ AŞAMALARI

Dil, yapısı itibariyle hem bireysel, toplumsal ve kültürel bir kurumdur. Bu açıdan bakıldığında dili, yaşamın her alanı ile yakın ilişkili olarak kabul etmek mümkündür. Toplum ve dilin birbirini biçimlendirmesi de dil planlaması konusunu önemli bir yere taşımaktadır. Toplumsal bir iletişim aracı olan dil, aynı zamanda ulusal ve üniter siyasi yapıların da bir güvencesi hükmündedir. İktidar, dili kullanarak egemenliğini icra edebilir ve kabul ettirir. Bu nedenle, dil planlamasının resmi ve kamusal bir yanı bulunmaktadır (Eker, 2007, s. 132).

Ekonomik, toplumsal, kültürel ve politik yapının kurucu süreçlerinden biri olan dil planlanması ve yapılan plan dairesinde hayata geçirilen uygulamalar, belirli yöntemler çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Belirli bir dil durumunu değiştirmek için stratejiler tasarlamak ve uygulamaya geçirmek önemli olmakla birlikte yeterli değildir; stratejilerin ve ilerlemenin başarısını izlemek ve değerlendirmek de aynı derecede önemlidir. Bu kapsamda dil politikalarının gelişimini ve başarıya ulaşma düzeyini takip etmek ve bu sırada meydana gelen toplumsal olayları gözlemlemek de sürecin önemli bir aşamasıdır. Uygulamanın toplumsal hedeflere ulaşması için gerektiğinde planın

kendisinde de uygun değişiklikler yapılabilmesi, hem plan düzeyinde hem de toplumsal düzeyde bu değişikliğin izlenmesi zorunludur (Kaplan ve Baldauf, 1997, s. 37).

Dil planlamasının çok yönlülüğü, onu bir takım aşamalardan oluşan bir bütün haline dönüştürmektedir. Bu bağlamda dil planlaması, statü planlaması ve korpus (bütüncü) planlaması olmak üzere iki temel aşamadan oluşmaktadır. Aşağıdaki bölümlerde dil planlamasının aşamaları hakkında bilgi verilmektedir.

1.2.1. Statü Planlaması

Toplumsal bir iletişim aracı olan dilin işlev alanlarının genişletilmesi ve belli bir dilin saygınlığının planlı bir çaba ile düzenlenmesi dil planlamasının konusunu oluşturmaktadır. Belli bir amaca yönelik bu çabalar sonucunda ise, söz konusu dilin sözlük, dilbilgisi ve yazım kurallarının belirlenmesi ile bir süreklilik elde edilmiş olur. Bu sürekliliğin elde edilmesinde ise ilk aşamalardan biri, üzerinde bir mutabakata varılmış olan dilin statüsünün belirlenmesidir (Fidan, 2005, s. 44).

Bu aşamada statü planlaması, bir topluluğun sahip olduğu dilin işlevlerinin/işlev alanlarının belirlenmesini amaçlayan çalışmaları anlatmaktadır. Bu çalışmalar sonucunda bir iletişim aracı olma özelliğine sahip olan o dile, o ülke sınırları içinde resmi dil, standart dil, eğitim dili gibi roller tanımlanır. Böylelikle, dilsel topluluğun iletişim aracı konumunda olan dil, daha geniş kapsamlı bir takım işlevlere de sahip olur. Böylece dile statü kazandırılmış olur. Böylelikle bir dilin toplumsal alanda işlevlerinin belirlenmesi ile dilin “temsil” değeri ortaya çıkmakta ve dil bir statü planlamasının konusu hâline gelmektedir. Statü planlaması sayesinde dilin saygınlığı artar ve bir topluluk o dil ile temsil edilir hâle gelir (Fidan, 2005, s. 44).

Statü planlamasına genellikle çok dilli toplumlarda rastlanmaktadır. Örneğin, toplum için seçilen bir dilin diğer diller arasında öneminin ve statüsünün artırılması ve bu dilin saygınlığının genişletilmesi de statü planlamasının konusunu teşkil etmektedir (Aliyeva, 2005, s. 23). Bu durumu dile yer belirleme olarak tanımlamak mümkündür. Gorman bunu, “belli yapılar içinde bir dilin kullanım alanlarını muhafaza etmek, genişletmek veya sınırlamak amacıyla alınan otoriter kararlar” şeklinde ortaya koymaktadır (Gorman, 1973, s. 73). Statü planlaması çalışmalarına Sovyetler Birliği döneminde

Rusçanın yüksek dil olarak kabul edilip eğitim, öğretim, bilim ve sanat alanlarında egemen dil olarak kullanılıp yaygınlaştırılmasını, günlük hayatta ise daha çok ikincil (düşük dil) olan yerel dillerin kullanılmasını örnek göstermek mümkündür (Açık, 2014, s. 594).

Sovyetler Birliği döneminden sonra ise Orta Asya devletleri, kendi dillerini Rusçanın egemenliğinden “arındırma” çabalarına girişmişlerdir. Bağımsızlık döneminde, Azerbaycan’da Azerbaycan Türkçesi, Türkmenistan’da Türkmen Türkçesi, Özbekistan’da Özbek Türkçesi, resmi dil olarak kabul edilirken Kazakistan ve Kırgızistan’da Rusçanın resmi dil statüsünü kısıtlayacak tedbirler alınmıştır (Şahin, 2012, s. 377). Verilen bu örnekler, bir zamanlar çift dilli bir toplum yapısına sahip olan bu devletlerde zamanla tek dilin saygınlığının artırılmasına gayret edilen bir dönemin başladığını göstermektedir.

Dilin standart dil, devlet dili, eğitim dili, medya dili, teknoloji ve ibadet dili gibi işlevleriyle ilgili olarak yapılacak ter türlü düzenleme statü planlamasıyla ilgilidir (dilin işlevleriyle ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Demir ve Yılmaz, 2014, s. 12-21). Statü planlaması sırasında dile yüklenen fonksiyonları Cooper (1990, s. 99-121) şu şekilde belirlemiştir:

1. Resmi Fonksiyon: Bütün bir ulus üzerinde kabul edilir ve meşru olan dil olma fonksiyonudur. Burada resmi olma durumu, yasalar kullanılarak belirlenmektedir. Resmi dil iki türlü olabilir. Birincisi hükümetin günlük idari ve siyasi faaliyetlerde kullandığı dil iken, ikincisi ise ülkeyi temsil eden simge olan dildir. Buna İrlanda örnek olarak verilebilir. 1937 yılında İrlandaca birincil resmi dil, İngilizce ise ikincil resmi dil olarak kabul edilmişken uygulamada İngilizce gerek parlamentoda gerek günlük resmî faaliyetlerde baskın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan, İrlanda’da İngilizce hem statü dili hem de bir çalışma resmi dilidir.
2. Bölgesel Fonksiyon: Ulusal olmaktan ziyade, dilin bir bölgenin ya da eyaletin resmi dili olması fonksiyonudur. Burada, dil tüm ulusa ait olmaktan ziyade daha küçük bölgelere aittir. Buna ise resmi dili Fransızca olan Quebec örnek verilebilir.
3. Daha Geniş İletişim: Kullanılan bir dilin, bir iletişim aracı olarak topluma yayılması fonksiyonudur. Daha geniş iletişim fonksiyonuna ise İspanyolların 17.

ve 18 yüzyıllarda birden çok dilin kullanıldığı Peru'da Quechua'yı, birden çok dilin konuşulduğu Batı Afrika'daki bölgelerde ise Fransızların yerel nüfusla kolay iletişime geçmek için Mandingo'yu ön plana taşımaları örnek verilebilir.

4. Uluslararası Fonksiyon: Bir dilin uluslararası ilişkiler düzeyinde hâkim dil olması ve kullanılmasıdır. Örneğin İsraililer uluslararası ilişkilerinde İngilizceye iletişim aracı olma statüsünü vermişlerdir. Bu bakımdan İsraililer, yabancılarla iletişimlerinde İngilizceyi yaygın bir şekilde kullanırlar. Ayrıca İngilizce okullarda da yabancı dil olarak öğretilmektedir.

5. Başkent Fonksiyonu: Özellikle siyasi otoritenin ve gücün başkentle özdeşleştiği ülkelerde bu fonksiyon geçerlidir. Başkent fonksiyonuna sahip diller, merkez çevreye yayılırlar. Bu durumda ise merkezin siyasi ve ekonomik gücünü temsil eden dilin çevreye yayılması söz konusu olabilir.

6. Grup Fonksiyonu: Bir dilin belirli bir toplumsal grubun kendi içerisinde yaygın bir iletişim aracı olarak kullanılması fonksiyonudur. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında İrce ve Hebrew (İbranice) dilinin İrlandalılar ve Yahudiler arasında iletişim aracı olarak kullanılması statü planlamasının grup fonksiyonuna verilebilecek güzel bir örnektir.

7. Eğitim Fonksiyonu: Bir dilin yerel ya da millî düzeyde ilk ve orta eğitimde kabul edilmiş ve yaygın olarak kullanılması ve öğretilmesi fonksiyonudur. Örneğin, Etiyopya'daki okuma yazma kampanyası sırasında yerel dil yaygın olarak kullanılmıştır.

8. Okul Konusu: Bir dilin okul ortamında yaygın olarak öğretilmesi durumudur. Öğrencilerin ulusal çapta konuşulmayan bir dili okul konusu olarak öğrenip kullanmaları bu duruma örnek teşkil eder. Bu tür dillerin öğretilmesinin nedeni genelde klasik metinlerin okunup anlaşılması, öğrencilerin ikinci bir dile hâkim olmasıdır.

9. Edebi Fonksiyon: Dilin edebi ve bilimsel amaçlara hizmet etmek adına kullanılması durumudur. Edebi ve bilimsel amaçlarla dil tesisi milliyetçi hareketlerin ortak özelliğidir. Böylelikle millî şuurun uyandırılması amaçlanır.

10. Dinî Fonksiyon: Bir dilin dinî ritüellerin gerçekleştirilmesi için kullanılması durumudur. Burada dualar, ibadet ve kutsal metinlerin okunmasında dini fonksiyon geçerli bir kavramdır.

1.2.2. Korpus (Bütünce) Planlaması

Dil planlamasının ilk aşaması olan statü planlamasına yukarıda değinilmişti. Bu bölümde ise dil planlamasının ikinci aşaması olan korpus (bütünce) planlaması incelenecektir. Korpus (bütünce) planlaması aşaması, dilde düzenlemenin dilsel boyutu ile ilgilenir. Bu aşama aynı zamanda standartlaşma olarak da adlandırılmakta olup temel odaklanma noktası gramer, sözcük, alfabe ve yazım kuralları bakımından dilin düzenlenmesidir. Bu aşama, dilin toplumsal yanı ile ilgili olup, dilde düzeltici önlemler alınarak elde edilen sonuçlar değerlendirilir (Bosnalı vd., 2016, s. 22).

Korpus/bütünce planlaması, statü belirleme aşaması sırasında kendisine bir konum belirlenmiş olan seçili dil ile ilgili kodlama sürecini ifade etmektedir (Ferguson, 1968, s. 29). Genelde politikacılar ya da idareciler tarafından yürütülen statü planlamasının aksine, korpus planlaması dil uzmanları ve dil planlamacıları tarafından yapılmaktadır (Dinc, 2011, s. 16). Böylelikle korpus planlaması, daha derli toplu, bilimsel adımların atıldığı ve daha sistemli çabalardan oluşan bir aşamadır.

Ferguson (2006, s. 20-21)'a göre dilin biçimini, kodun kendisini ifade eden ve bu kod içerisindeki değişimleri düzenlemeye çalışan korpus planlaması için grafikleştirme (yazı/yazma sistemlerini geliştirme), standartlaştırma, kodlama ve çağdaştırma adımları birincil öneme sahiptir.

Korpus planlamasını oluşturan bu adımlar aşağıda incelenmektedir:

1. Grafikleştirme (Yazılaştırma, yazı/yazma sistemlerini Geliştirme)

Grafikleştirme, yeniden yazılaştırma, yazılaştırma adımı kısaca, “bir yazı dizgesinin benimsenmesi, yazının oluşturulması ve yazımsal uzlaşmaların sağlanması” şeklinde tanımlanabilir (İmer, 2002, s. 40). Yazılaştırma, mevcut yazı sisteminin düzeltilmesi, yerine başka bir yazı sisteminin konması, yeniden yazılaştırmanın hayata geçirilmesi olarak tanımlanabilir (Cooper, 1990, s. 154).

Bağımsızlık sonrası Orta Asya devletlerinin temel amacı bu doğrultuda özellikle Stalin döneminde unutturulan ortak yazı stili, ortak alfabe düşüncesini tekrar uyandırmak olmuştur (Şahin, 2012, s. 378). Bu, Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş projesinin hayata geçirilmesi ile mümkün hale getirilmiştir. Çünkü Sovyetler sonrası Orta Asya devletleri, kendi sınırları içerisinde ulusal kimliğe sahip, klasik ulus devlet modelini temel alan bir yönetim anlayışını benimsemişlerdir (Musaoğlu, 2008, s. 471). Bu bakımdan, ulus devlet kurma çabaları ile yazılaştırma konusu örtüşmektedir. Çünkü ulus devlet kurma aşamasında ulusal dil ve ulusal kültürün baskın Sovyet mirasının etkisinden kurtarılması, ulusal benlik ve kültürün yeniden doğması, ulusal tarih ve kahramanların yüceltilmesi yazılaştırma çalışmaları ile örtüştürülerek mümkün hâle getirilebilmiştir.

Öte yandan, yazılaştırma adımının planlanmasında ve uygulanmasında güçlü bir siyasi otoritenin varlığına ihtiyaç olduğu da yadsınamayacak bir gerçektir. Yazılaştırma adımının bu yönüne Türk Dil Devrimi örnek verilebilir. Türk Dil Devrimi ile hayata geçirilen Latin alfabesi kullanımı, eski mirasın üzerine bir sünger çekme ve Batı'ya yönelme siyasetinin bir koşuludur. Türk Dil Devrimi ile amaçlanan çağdaş medeniyetler topluluğunun bir üyesi olma ülküsü, yazılaştırma çabalarına hız verilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'de yapılan aslında yeniden yazılaştırma olup, bir yazı dizgesi yerine başka bir yazı dizgesinin konulmasıdır. Bunu kısaca Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin benimsenmesi şeklinde özetlemek mümkündür (İmer, 2002, s. 40).

Bu tez çalışmasının ana teması ve inceleme konusu olan Özbekistan'da ise yazılaştırma çalışmaları bağımsızlığın kazanıldığı 1991 tarihinden iki yıl öncesine (1989) dayanmaktadır. 21 Ekim 1989 tarihinde çıkarılan bir kanun ile Özbekçe resmi dil olarak kabul edilmiş, Eylül 1993 ve Ağustos 1995 tarihlerinde kabul edilen iki yasa ile de alfabe reformunun önü açılmıştır (Schlyter, 1998, s.144). Özbekistan'ın Latin harflerine geçiş ve millî benliği tekrar tesis çabaları yeniden yazılaştırma konusuna güncel bir örnek teşkil etmektedir. Bu kapsamda, Özbekistan'daki yeniden yazılaştırma konusunu Rusçadan arındırma ve standartlaştırma ile ilişkilendirmek olacaktır.

Latin alfabesinin kabulünden sonra Özbekistan'da 1993, 1995 ve 2000 yıllarında çeşitli Latin alfabesi denemelerinin yapıldığı görülmektedir. Bu durum yeniden yazılaştırma çalışmalarını geciktiren bürokratik ve politik engellerle ilişkilidir. Şöyle ki; 1993 yılında

kabul edilen Latin alfabesi “Ortak Türk Alfabesi”ne uygun olarak tasarlanmıştır. Buna göre, [ç] sesi için ç, [ş] sesi için ş, yumuşak g sesi için ğ, [o] ve [ö] sesleri için o ve ö harfleri kullanılmaktaydı. Buna karşın, 1995 yılında “Ortak Türk Alfabesi”nden uzaklaşma gözlenir. 1995’te [ç] sesinin karşılığı ch, [ş] sesinin karşılığı sh, [o] ve [ö] seslerinin karşılığı ise o olarak değiştirilmiştir. Özbekistan’da yürütülen yazılaştırma çabalarında “Ortak Türk Alfabesi”nden bilinçli bir şekilde uzaklaşma amacının ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun nedenini ise yazılaştırma adımının arka planındaki siyasi kaygıyı ile ilişkilendirmek mümkündür. Özbekistan’ın yazılaştırma serüvenindeki ana tema da bağımsızlık iradesinin ve kanıtının bir göstergesi temelinde gelişmiştir. Böylelikle, yeniden yazılaştırma çabalarının hem Rusçanın etkisinden kurtulma hem de Türkiye’nin etkisinden kaçınma amaçları taşıdığı söylenebilir. Örneğin, Azerbaycan’da eğitim-öğretim ve basın-yayımda Latin harflerine geçiş süreci 2000 yılında tamamlanmışken, Özbekistan’da yazılaştırma adımı, eğitim ve öğretimde zamana yayılmıştır ve basın-yayımda Latin harflerinin desteklenip teşvik edilmemesi yazılaştırmanın başarıya ulaşmasını geciktirmekte ve zorlaştırmaktadır (Şahin, 2012, s. 381-382).

2. Standartlaştırma

Bilindiği üzere, bireylerin kendi arasında kurdukları sosyal ilişkilerde ve bireyin toplumla köklü ve sağlam bir ilişki kurmasında dilin önemli bir yeri vardır. Dilin, ulusların temel kurucu/inşa edici unsurlarından biri olduğu bilinegelmektedir (Hobsbawm, 1996, s. 1069). Siyasal bir topluluk biçimi olan ulusların ortaya çıkması, bir toprak parçası üzerinde belli bir dilin konuşulması ve hâkim olması ile yakından ilişkilidir (Özyurt, 2004, s. 155). Bununla birlikte, bir toplum içerisinde yaygın olarak konuşulan dil ile devletin resmi işler için kullandığı resmi dili birbirine karıştırmamak gerekir. Resmi dil, ülkenin tamamı ya da bir bölümünde devlet organlarının idari kuruluşlarının, mahkemelerin, eğitim-öğretim kurumlarının kullandığı ve resmi yazışmalarda zorunlu kaide olan temel kurumdur. Bu çerçevede, resmi dil, yasalarla benimsenmiş ve fiilen kullanılması zorunlu olan dili ifade etmektedir (Bosnalı, vd., 2016, s. 12)

Standartlaştırma, dilin tarih serüveni sırasında ortaya çıkan tercih, seçenek ve değişkenlerle ilişkili olarak standart bir yapının belirlenmesi sürecini ifade etmektedir.

Standartlaştırma, dilin işlevlerini ve sosyo-kültürel işlerliğini açıklamakta ve bununla ilgilenmektedir. Bununla birlikte standartlaştırma, siyasi bütünlüğünü kazanmış ve sağlamış bir toprak parçası üzerinde belli bir sisteme ve gramere sahip değişkenin dil ve kültür kurumlarına benzer kurumlar aracılığı ile bilinçli ve rasyonel kararlar temelinde dayatıldığı bir süreci ifade etmektedir (Boyer-Lamuella'dan Aktaran: Bosnalı, 2011, s. 31).

Ulusal çapta, dilde mevcut olan/tespit edilen sorunlara örgütlü bir şekilde çözüm arama durumu dil düzenlemesinin ve standartlaştırmasının konusunu teşkil etmektedir. Çok etnili ve çok dilli toplumlarda standartlaştırmayı yakalamak için resmi bir otoritenin bir dili ya da dilleri seçmesi durumu ya da bir kuralın yerleştirilmesi, sürekli kılınması, değişime uğratılması ya da düzeltilmesi ile geliştirilmesini içermektedir (Fishman, 1974, s. 80). Ölçünleştirme olarak da adlandırılan standartlaştırma, iki aşamadan oluşmaktadır. Bunlardan ilki yeni modelin yaratılması iken, ikincisi ise yaratılan modelin ötekiler karşısında geliştirilmesidir.

Bu itibarla, seçilen bir dilin toplumun tüm kesimleri arasında genel geçer bir özelliğe bürünmesi için bir takım kodlama çalışmaları yapılır. Bu kodlama çalışmaları dil bilgiselleştirme ve sözcükleştirme olarak sıralanabilir. Dilde belli bir standardın yakalanarak hayata geçirilmesi için dilbilgiselleştirme kodu büyük bir önem taşımaktadır. Bu aşamada dili kodlayanlar, yazılaştırdıkları dile belli bir standart kazandırmak için o dilin işleyiş kurallarını düzenler ya da ortaya koyar.

Seçilen dilin sağlıklı bir iletişim aracı olarak yaygınlaştırılması ve düzenli bir ölçün ile kullanılması sözcükleştirmeyi de gerekli kılmaktadır. Sözcükleştirme, uygun bir söz varlığının seçilmesi anlamına gelmekte olup biçemlerin görevlerini ve dildeki sözcüklerin kullanım alanlarını içermektedir. Bu çerçevede, sözcükleştirme (Lexication), kısaca uygun bir söz varlığının seçilmesini ve kullanım alanlarını içermektedir (Haugen, 1983, s. 271).

Bağımsızlık sonrası dönemde Türk cumhuriyetlerinde, bağımsızlığın bir göstergesi olarak resmi dil seçimi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Bunun için bir dilin resmi ve ulusal bir seviyeye taşınmasında yapılan ilk işlem olarak standartlaşma çalışmaları yapılmıştır. Standartlaşma adımı dilbilgisi, sözlük, alfabe ve yazım kılavuzları

çerçevesinde dilin düzenlenmesi hedeflenmektedir. Bu adımda düzenleyici önlemler alınır ve elde edilen sonuçlar değerlendirmeye tabi tutulur (Bosnalı, vd., 2016, s. 22).

3. Uygulama ve Modernleştirme

Dil planlaması süreci ile ortaya çıkan çıktıların benimsenerek kullanılması ve bu kullanım üzerine odaklanması esas itibariyle uygulamayı ifade etmektedir. Buna göre, dil planlaması sonucunda elde edilen çıktıların ve politikalarının benimsenip özümsemesi için sarf edilen tüm çabalar uygulamayı meydana getirmektedir (Karam, 1974, s. 110; Fishman, 1971, s. 300). Çıktıların ve politikaların özümsemesi çabaları ise sırasıyla; hazırlanan dil bilgisi, yazım kılavuzları, sözcük listeleri ve okullardaki eğitim-öğretim programlarını kapsamaktadır (İmer, 1998, s. 70). Haugen modelinde ise uygulama, bir yazarın, kurumun ya da hükümetin, toplumun iletişim aracı olarak belirlenen ve seçilen ve kodlanan bir dil biçimini benimseyerek yaygınlaştırması ile alakalı etkinliğini içererek eğitime dayalı yaygınlaştırmayı ifade etmektedir (Haugen, 1983, s. 274).

Modernizasyon bir dilin çağın şartlarına ve gereklerine paralel olarak geliştirilmesi ve çağa uygun bir iletişim aracı olmasını ifade etmektedir. Bu süreç, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan toplumları kapsayabilmektedir. Buna göre, çağdaş ve gelişmiş toplumlar, zamanın şartlarına bağlı olarak, dillerini modernize etmekte ve daha uygun bir zenginleştirme yolunu seçebilmektedirler. Bilim çağının giderek hayatın tüm alanlarına hâkim olması, yeni ürün ve hizmetlerin üretiminde yeni sözcüklerin kullanılması sonucunu doğurmaktadır. Buna göre, bir zamanlar toplumun hayatında hiç var olmamış ürünlere çağımızda yer verilmekte ve bu ürünler toplumun dilinde kendine bir takım isimlerle yer edinmektedirler (Aliyeva, 2005, s. 35-36). *CD, DVD, USB, selfie, televizyon, radyo, telekomünikasyon, telefon* vb. kelimeler örnek olarak verilebilir.

Bu çerçevede, terimsel çağdaştırma ve biçimsel gelişme terimlerine kısaca değinmekte fayda vardır (Haugen, 1983, s. 273).

Terimsel çağdaştırma denildiğinde, bir bilim dilinin sözlü ve yazılı olarak başkalarına aktarılacak üzere kullanılması anlaşılmaktadır (Köksal, 1983, s. 12). Köksal (1983, s. 12)'a göre bir dilin bilim dili olarak değerlendirilmesi için kullanılan ölçütler, çağın gerektirdiği yeni bilimsel bulguların ve araştırmaların dünyaya ilk kez açıklanması,

sadece belli bir alanı kapsayan sınırlı birkaç alanda elde edilen bilimsel bulguları dünya kamuoyuna ilk kez açıklamak ve tüm bilimsel alanlarda özellikle üniversite ve yükseköğretim düzeyinde dili öğrenim dili olarak kullanmak şeklinde sıralanabilir.

Biçimsel gelişmeden ise dilbilgisi ve söz varlığının gelişmesi, farklı biçimlerin geliştirilmesi anlaşılmaktadır. Bu sayede bir dil, eski işlevleri yeni bir yol ve metotlarla karşılamaktadır (Bartsch, 1987, s. 278). Böylelikle, dilde zamanın şartlarına uyumlu gelişme kaydedilmekte ve söz varlığı ile sözcüksel yenileşme konusunda olumlu bir evrilme sağlanabilmektedir.

Takip eden bölümde, dili sahiplenen ve ona standart bir görünüm kazandıran politikaların ana unsuru olan devletin ve o devleti oluşturan ulusun da açıklanması ile konu biraz daha anlaşılır bir boyuta taşınabilecektir.

1.3. ULUS VE ULUS DEVLET KAVRAMLARI

Ulus kavramı, 19. ve 20. yüzyılda dünyanın kaderini değiştiren gelişmelerin önünü açması bakımından son derece önemlidir. Bu kavramların ortaya çıkışı büyük ve çok etnili imparatorlukların dağılmasından tutun da çıkar ve toprak paylaşımına kadar, insanlık tarihinde derin etkiler bırakmıştır. Bir ulus olmayı başaran toplumlar, bir arada kalabilmek için milliyetçi söylemler de geliştirmiş ve üstünlük yarışı kimi zaman insanlığı dünya savaşlarına sürüklemiştir. Bunun yanında ulus olmayı başaran toplumlar doğada hazır olarak buldukları düzene eklemeler yapmak suretiyle modern kültürün oluşmasına da katkıda bulunmuşlardır. Ulus bilinci gelişen toplumlar aynı zamanda kendi gelenek ve tecrübelerini dünya mirasına tanıtma fırsatını da bulmuşlardır. Denilebilir ki ulus, insanlık tarihinin son birkaç yüzyılında önemli izler bırakan bir sosyal mühendislik gerçeğidir.

1.3.1. Ulus

Dünya tarihinin son iki yüzyılı en meşru yönetim yapısı olarak ulusun ön plana çıktığı bir dönemi yaşamıştır. Bu dönemde özellikle milliyetçilik ilgi ile karşılanmıştır. Bu

durum da ulus sayesinde milliyetçiliği en etkili siyasi ilke haline getirmiştir (Heywood, 2014, s. 119).

Uluslar ayrıca dünya tarih sahnesine burjuva devrimleri ve kapitalist sistemin şartları sayesinde çıkmışlardır. Buna göre kapitalist sistemin öncesinde insanlık tarihinde ulusallaşmış bir devletin olduğunu söylemeye imkân yoktur (Yusufoğlu, 2010, s. 75). Çünkü kapitalist sistem bir bakıma toplumsal hareket alanını genişletmesi açısından yeni ve bütünleştiren bir fikrin önünü açmıştır. Kapitalist ekonomi düzeni ile insanlar ortak çıkarlarının farkına vararak benzer çıkarları korumanın peşine düşmüşler ve ulus bilinci ile bunu tamamlamışlardır. Aynı çıkar doğrultusunda hareket etmenin yolu birbirine benzeyen insanların bir araya gelmesinden geçmiştir.

İnsanlık tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edebileceğimiz ulus düşüncesi ilk olarak 1689 yılında İngiltere⁴'de vatandaşlık hakkının kabul edilmesi ile ve anayasal monarşinin ulusal egemenliğe temel oluşturması sayesinde ortaya çıkmıştır (Leca, 1998, s. 22). Amerikan ve Fransız devrimleri ile birlikte ulus düşüncesi evrensel bir görünüme bürünmüştür. Buna ek olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar ulus fikri insanların daha özgür yaşama, bağımsızlık talepleri, demokratik yönetime duyulan özlem ve ihtiyaç ve özgürlüğe ulaşma amaçlarıyla aynı anlamda kullanılmıştır. Bu dönemde ulus fikri devlet içerisinde bulunan tüm unsurların yönetime katılması şeklinde vücut bulmuştur. Hatta ulus fikrinin erken dönemlerinde azınlıkların dahi yönetime katılmaları düşüncesi ulusçuluğun bir gereği olarak kabul edilmiş ve bu fikirden ayrı tutulmamıştır (Schnapper, 1995, s. 17).

Ulus kavramını “ülke” ve “devlet” ile de karıştırmamak gerekir. Ulus kendine ait özellikleri bulunan ve ortak bir kültür mirası ile birbirine bağlanmış olan insanlar topluluğu ifade eden kültürel bir oluşumdur. Hatta ulusların illa bir toprak parçasına sahip olmaları dahi şart değildir. Aynı kültürel miras ile birbirlerine bağlı olmaları ulus olarak kabul edilmeleri için yeterlidir. Örneğin 20. yüzyılın başlarında Afrika'da toprak parçasından yoksun olan birçok ulus bulunmaktaydı. Bu ulusların ortak özelliği ise yabancı sömürgesi ve idaresi altında bulunmalarındır. 1991 yılına kadar Orta Asya'da bulunan Sovyetler Birliği idaresindeki birçok devlet ve Büyük Britanya'nın sömürgeleri

---

⁴ Batı dünyasına yön veren İngiltere İnsan Hakları Bildirgesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Jellinek, G. ilk yayın yılı: 1895,(2017). *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

de örnek olarak gösterilebilir. Hatta Yahudilerin 1948 yılında İsrail'i kurmalarına kadar topraksız bir ulus olmaları konuyu daha iyi anlamak açısından yararlı olacaktır (Heywood, 2014, s. 120).

Ulusun belirleyici bir takım özellikleri şöyle sıralanabilir (Yusufoğlu, 2010, s. 77-79):

1. Dil Birliği: Dil birliği ulusun belirleyici özelliklerinden birisi olmasına rağmen tek başına yeterli değildir. Örneğin dünyada İngilizce konuşan İngilizler, Amerikalılar ve Kanadalılar sırf bu dil nedeniyle aynı ulus olarak sayılmazlar. Günümüzde Orta Asya cumhuriyetleri ve Türkiye de aynı kökten gelen dile sahip olmalarına rağmen bu ülkelerin vatandaşları kendilerini aynı ulus içerisinde değerlendirmezler. Bu değerlendirmenin yapılabilmesi dil birliğinin yanında farklı bir takım etmenlerin de bir araya gelmesini gerektirir.
2. Kültür Birliği: Bu etmen dil birliği ile birlikte ulusun belirleyici diğer bir unsurunu oluşturmaktadır. Kültür birliğinden anlaşılması gereken ise ortak bir geçmiş ve hatıra birliğidir. Dil ve kültür kavramları bir araya geldiğinde ulus olgusunun temellerini oluşturmaktadırlar.
3. Toprak Birliği: Her ne kadar toprak birliği bir ulusun oluşması konusunda kurucu unsur olmasa da ulus bilincinin gelişmesine zemin hazırlaması açısından gerekli bir etmendir. Toprak birliği sayesinde ortak bilinçle bir araya gelen topluluklar gerekli gelişim şartlarını elde edebilirler.
4. İktisadi Birlik: Bir arada yaşama arzusunda olan ve ortak geçmişi ile ortak kültür zemininde buluşan topluluklar aynı çıkarların etrafında örgütlenerek bir bakıma iktisadi bir ortaklık meydana getirirler. Bu ortaklık toplumu ulus bilinci ile donatması açısından kurucu bir unsurdur. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ikiye bölünen Almanya, aynı kökten gelen ve aynı dili konuşan milletlerden oluşmasına rağmen aynı iktisadi birlikteliği taşımadıkları için o dönem bir ulus olarak görülmemekteydiler.

Buna göre ulusu kendine has özellikleri olan siyasal bir birim olarak kabul edebiliriz. Schnapper (1995, s. 33)'e göre her siyasal sistemde olduğu gibi ulus da içte halklarını kapsamak ve dışta ise dünya düzeninde kendini tarihsel bir gerçek olarak kabul ettirebilmek için egemen olmayı amaç edinen bir yapıdır.

Dolayısıyla bu amaç bir topluluğun ulus oluşturmada ve ulus devlet idealine yolculuğunda izlenecek yol haritasını simgelemektedir. Buna göre ulusu kavramsallaştıran iki husustan söz etmek mümkündür (Bilgin, 2007, s. 257):

1. Bir toplumun farklı olanı kavrayış biçimi o toplumun siyasal örgütlenmelerine de yansır. Buna göre farklı olanı tamamen farklı ve kendimizden ayrı görmek belirli bir siyasal tutum gösterdiğimizi yansıtır ve bu da toplum olarak farklılaşmış bir siyasal örgütlenme yapısını doğurur.
2. Farklılıklar içerisinde bütünleşmek ve farklılıklar ile birlikte yaşamak da ulusun kavramsallaştırılması açısından önemlidir. Birbirinden farklı olan komşuların ve etnik unsurların bir arada yaşamaları da kavramsallaştırma açısından önemlidir.

Tüm bunlar göz önüne alındığında ulus kavramı için Bilgin (2007, s. 265) Costa-Lascoux'dan şunu aktarmaktadır:

1. Farklı kültürlere sahip toplulukların bir yere yerleşerek aralarında bir etkileşim kurmayı tercih etmedikleri durumlar olabilir,
2. Baskın bir kültürün içerisinde yaşayan topluluklar o baskın kültür içerisinde asimile olabilirler,
3. Son olarak bir araya gelen topluluklar birbirleriyle bütünleşmeyi tercih ederler.

İlk adımda toplulukların başka bir topluluk ile entegrasyonu ve bütünleşmesi söz konusu değildir. İkinci adımda ise baskın topluluk ile karşılaşılması durumu söz konusudur ki bu kendini ulus olarak tanımlayan daha alt düzeydeki topluluğun yok olmasına kadar varacak bir süreci temsil eder. Üçüncü adım ise toplulukların birleşerek aynı potada erittikleri kültürleri sayesinde birebirlerinin kültürüne eklemeler yaparak ortak bir noktada buluşmalarını ifade eder. İşte ortak çıkarlar etrafında buluşan toplumların meydana getirdiği siyasal birime ulus devlet adı verilmektedir. Aşağıda ulus devlet kavramına değinilecektir.

1.3.2. Ulus Devlet

Ulus devlet özelliği itibariyle yoğun bir şekilde milliyetçilik ideolojinde atıfta bulunur. Bu devlet şeklinde millet ve devlet kavramları iç içe geçmiştir ve devlet milletiyle âdeta

bütünleşmiştir. Ulus devletin milliyetçilik ideolojisine bu denli bağlı olmasının nedeni ise sosyal grupları bir arada tutma ihtiyacıdır. Burada eski dönemlerde kavmiyet olarak algılanan fikir yerini milliyetçiliğe ve alt kültür kavramı da yerini üst kültür anlayışına bırakmıştır. Dolayısıyla ulus devlet sosyal entegrasyonu milliyetçilik fikriyle başarmayı amaç edinen siyasal birime verilen addır (Aydın, 2018, s. 233).

Batı dünyasında 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan yenilik hareketleri sosyal yapının dönüşmesine de ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Bu döneme özellikle etki eden ise ekonomik modelde yaşanan değişimdir. Hayat şartları değişen ve hayat şartlarının değişmesi isteyen insanların soyluların elindeki güç odağı olan ekonomiye olan müdahaleleri sistemin değişmesini sağlamıştır (Çam, 2005, s. 193-195).

Ayrıca milliyetçiler ulus devletin tek ve en yüksek seviyeli meşru devlet yönetimi olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Hatta bu ilke dünya çapında öyle bir kabul görmüştür ki 1789 yılından sonra küresel çapta ulus devlet fikri siyasal yönetim şekillerine yeni bir düzen vermiştir. Örneğin 2003 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından tanınan 191 devletten sadece 15'i, 1810 yılında da mevcuttur (Heywood, 2014, s. 130).

Ulus devlet fikrinin bu denli yaygın kabul görmesi, toplumlara hem kültürel hem de siyasi bir kimlik sunması yüzündendir. Bu nedenle milliyetçilik fikrini benimseyenler ulus devlet düşüncesini ortaya çıkaran güçlerin doğal ve asla karşı konulamaz olduklarına inanırlar. Bu tarz bir inanışa sahip olmalarının nedeni ise başka hiçbir sosyal grubun anlamlı bir siyasi topluluk kuramayacağına inanmalarındır (Heywood, 2014, s. 131). Bu görüş bir anlamda ulus devlet anlayışını daha ayrıcalıklı bir kurum hâline dönüştürmüştür.

Ulus devletin oluşmasıyla ilgili yaklaşımlardan bazıları şunlardır:

1. Ekonomik Temelli Yaklaşım: Bu yaklaşıma göre ulus devletin oluşması için gerekli ve kurucu unsur sermaye ve devletin buluşmasıdır (Karatani, 2017, s. 32). Ekonomik temelli yaklaşımın esas çıkış noktası milliyetçilik, egemen devletin kendi uyruğundakiler arasındaki dayanışmayı sağlamlaştıracı ve artırıcı ideolojik bir yöntemdir. Bu yaklaşımda ulus, hiyerarşik dünya düzeninin bir gereği ve onun ürünüdür (Leca, 1998, s. 55-56).
2. Ülkesellik: Belirlenmiş sınırlar içerisinde yer alan ulus devlet ancak bu şekilde bulunduğu coğrafi alanda egemenlik iddiasında bulunabilir. Buna göre, ulus

devlet iktisadi şartları, siyaseti, ülkesel bütünlüğü yurt olarak kabul edilen toprağa bağlı olarak şekillendirme kaygısındadır (Beck, 2000, s. 23).

3. Egemenlik: Egemenlik kavramı ulus devlete varlığını devam ettirmesi için bir takım güçler bahşetmesi bakımından önemlidir. Bu güç sayesinde ulus devlet yasa koyma, yasaları uygulama ve uygulatma ve karşı gelinemeyecek tek irade olma haklarına sahip olur (Ekşi Uğuz ve Saygılı, 2016, s. 134).

4. Merkezilik: Ulus devletin bir diğer önemli anahtar ilkesi ise merkeziliktir. Bu ilkedeki esas önemli olan devletin merkezilik özelliğini tamamlamış olmasıdır. Bu sayede devlet tek merkezden yönetilir ve bütünlük içerisinde kararların alınması sağlanır.

5. Ulusallık: Belki de ulus devletin en önemli ilkesi ulus devlete isim babalığı da yapan ulusallık kavramıdır. Ulusallık sayesinde o devlet içerisinde yaşayan insanlar kendi kaderlerini tayin etme, dış baskılardan uzak kalma, kendilerini ilgilendiren konularda karar alabilme hakkına ve imkânına sahip olurlar (Ekşi Uğuz ve Saygılı, 2016, s. 135).

Toplumsal birlikteliğini sağlayarak ulus olmayı gerçekleştiren toplumlar, ülkesellik elde ederek maddileşmeyi de sağlamış olurlar. Akabinde ulus devlet için bir takım düzenlemeler ve sistem oluşturmaları gereklidir. Sistem oluşturucu önemli araçlardan biri dildir.

1.4. DİLİN VE DİL PLANLAMASININ ULUSAL KİMLİK İNŞASINDAKİ ROLÜ

Ulus kavramının oluşmasında önemli bir yeri olan dil, ulus devlet yapılanmasının kurulması sürecinde etkin bir role sahiptir (Heywood, 2006, s. 197). Ulus inşasında işlevsel bir rolü olan dil, güçlü bir birleştirici, bir ulusa bağlı olmanın en etkin kurumu olarak ortaya çıkar.

Ulus oluşumu için gerekli bir takım subjektif ve objektif özellikler vardır. Dil, objektif bir özelliktir ve objektif özellikler içerisinde önde gelmektedir. Bu kapsamda, bir dilin hem sembolik hem de iletişim fonksiyonu olduğundan söz edebiliriz. Buna göre

konusulan farklı dillerin bir etnik grubu diğ erinden ayırması sembolik fonksiyonken, dilin iletişim ve bütünleşmeyi kolaylaştırması onun iletişim fonksiyonudur (Kasımoğlu, Ekim 2012-Mart 2013, s. 167). İşte bu noktada toplumların tarihsel varlığının devamı ile ilişkili içerisinde olan dil planlamasının önemi ortaya çıkmaktadır. Toplumunu oluşturan grupların birleşmesinde, bütünleşmesinde, aynı sevinç ve üzüntüleri paylaşımlarında ve geleceğe dair alınacak kararlarda bir bütünlük görüntüsü sergilemelerinde ortak bir tarih bilinci ve dil çok önemlidir. Bu doğrultuda, o dil ile ilgili planlamalar da toplumu şekillendirici özelliğe sahiptir.

Birbirinden çok farklı özelliklere sahip olan bireyleri birbirine uyumlu kılmak ve birbirilerine uyumlu olduklarını onlara hissettirmek, onlardan bir ulus inşa etmek, bir kimlik oluşturmak, farklılıkların uyumlaştırılmasını bir uluslaştırmaya yöneltmek dil sayesinde başarılabilmiştir (Özdoğan, 2015, s. 232). Aşağıda, belirli bir kimlik kazanmak, kimliği millî kimlik şeklinde inşa etmek olgusunun açıklanmasıyla dil planlamasının amaçları ilişkilendirilecek; kimlik inşası ve ulusal kimlik kavramlarına değ inilecektir.

1.4.1. Kimlik İnşası ve Ulusal Kimlik

Türkçede “kimlik” sözcüğü “kim” sorusunu temel alarak üretilmiştir. Kimlik sözcüğü, bir ve tek olmayı, aynı olmayı, zorunluluk arz eden bir üyeliği ifade edebilmektedir (Aydoğdu, 2004, s. 117). Bu şekilde, çeşitli ortak çıkarlar için bir araya gelen ve sistemli bir örgütlenmeyi devletleşme ile üst noktaya taşıyan insanlar, kendilerini ve kendilerinden olmayı belirleyerek kimlik inşa ederler. Böylelikle toplumsal bütünlük temeline dayalı bir devlet şuuru da sağlanabilir.

1.4.1.1. Kimlik İnşası

İnsanların gücü toplu işbirliğine, topluca sergilenen işbirliği de kitlesel anlamdaki kimlik inşasına bağlıdır. Buna göre kimlikler, bilimsel gerçekler ya da ekonomik gereksinimler üzerine kurulmaktan ziyade insanın iç dünyasında kendini bir yere ait hissetme ihtiyacını kurgulayacak manevi yapısı üzerine inşa edilir (Harari, 2018, s.

132). Bu bakımdan kimlik kavramı bir yönü ile insanın aidiyet duygusu ile ilgili bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu bakımdan kimlik kavramı, yüzeysel anlamda bireylerin ve belirli büyüklük/özelliikteki toplumsal grupların “kimsiniz?”, “kimlerdensiniz?” sorularına verdikleri cevapları ifade etmektedir (Güvenç, 1993, s.3). Buna göre “ben kimim?” sorusuna verilen cevap, kimliği ve insanın var oluş nedenini belli bir kategori içerisinde somutlaştırması bakımından önemlidir (Wiegert ve Teitge, 1986, s. 31). İşte bu soruyu kendini ait olduğu toplumsal yapının özelliklerini özümsemiş bir şekilde cevaplayan birey o toplum içerisinde bir kimlik kazanmış demektir. Kazanılan bu kimlik toplumun tüm bireylerini bir araya getirmeye yarayan bir genel düzenlemeyi ifade etmektedir.

Kimliğin oluşumunda bireyle toplum arasındaki iletişim ve koordinasyon önemlidir. Bu süreç neticesinde birey toplumu inşa ederken toplumun da bireyi inşa ettiği söylenebilir. Bu etkileşimin ortaya çıkardığı kültürel kimlikler, bireyin psikolojik düzlemde kendisiyle ya da toplumsal etkileşiminde ortaya çıkan boşlukları dolduran bir dolgu malzemesi görevini görür. Peter Berger (1993, s. 29)'a göre, kimlik ancak toplum içinde kazanılır ve sürdürülür. Bu açıdan değerlendirildiğinde, toplum insanın ürünü olduğu gibi insan da toplumun bir ürünüdür.

Bu kapsamda kimlik ve onun inşa edilmesi süreci bir takım itici etkenlerin var olmasıyla hayata geçmektedir. Kimlik sayesinde toplum, tam anlamıyla tarih ve dünya sahnesinde kendine isim konulmuş bir yer edinebilir. Buna göre insanları bir araya getiren ve bu birliktelikten bir kimlik yaratmalarını sağlayan hususlar şu şekilde sıralanabilir (Arık, 1969, s. 8-22):

1. Korku: Korku, tarihte çoğu zaman insan yığınlarını bir araya getirmeyi başarmış ve birbirine benzemeyen kitleleri tek çatı altında toplayabilmiştir. Buna göre kimi zaman, bütün olmayan insanlar bir otoriteden korktukları için ve zulmeden/korkutan otoritenin zoruyla bir araya gelme yoluna gitmişlerdir. Burada bir zorlama ve irade dışı bir etmen söz konusudur. İnsanları bir araya getiren zorlayıcı otorite olduğunda, otoritenin kaybı gerçekleştiğinde insanların çok kısa bir sürede etraflarından dağılıp gittiklerini ve başka çekim merkezlerinin cazibesine kapıldıklarını görmüşlerdir. Çünkü korku kalıcı değil geçici bir birleştirme yöntemidir.

2. Menfaat: Bir sosyal yapının devamlılık ve düzen arz eden bir mecrada hayatını devam ettirmesi menfaat birlikteliği ile mümkün olabilir. En küçük sosyal birimden en büyüğüne kadar tüm insan toplulukları birbirlerine menfaatle kenetlenmiştir. Fakat bu da tek başına yeterli olamaz. Çünkü menfaat de bir yerde bir kesimin menfaatlerinin tam olarak karşılandığı bir yapıyı mümkün kılmamaktadır.

3. Fikir ve His Birliği: İnsanları bir araya getiren her şey sadece maddiyattan ya da korku ve menfaatten kaynaklanmaz. İnsanları asıl olarak bir araya getiren fikir ve his birliğidir. Bu sayede aynı fikir ve hislere sahip insanlar ortak değerler geliştirir ve bütünleşirler. İşte bu birlikteliğin üzerine inşa edilen olguya “kimlik” denir. Kimlik sayesinde korkular, menfaatler ve ortak his/fikir dünyası somut bir anlam kazanmaktadır.

Yukarıda yer alan etkenlerin bir başka boyutunu da dil oluşturmaktadır. Dil ve kimlik arasındaki mevcut ilişki çok farklı boyutlarıyla araştırma ve tartışma konusu olabilmektedir. Buna göre, bireyler dil içerisinde kültürlerini de yaşatırlar. Bunun yanında bireylerin bilgi, beceri, inanç ve tutumlarının sosyal kimliklerini şekillendirmesinde rolü bulunmakta olup, bu tutumlar dil sayesinde birbirine bağlantılı hale gelebilmektedir (Hall, 2002, s. 31-32). Bu bağlamda dil, kimliğin belirlenmesinde ve toplum tarafından gelecek nesillere aktarılmasında önemli motiflerden biri olması nedeniyle önemlidir. Çünkü insan kimliğini en önce kullandığı dil ile ifade eder. Bu nedenle insanlar tarihleri boyunca dillerine yöneltilen saldırıları bizzat kimliklerine yapılmış sayarlar. Bunun yanında dilin korunması kimliğin korunması ile eşdeğer niteliktedir (İnal, 2012, s. 126).

Bununla birlikte dil, o dili konuşan ve ona sahip çıkan biri için toplumsal anlamda bir kimlik yaratır. Dil, bir toplum içerisinde bireyin o topluma ait olmasının bir göstergesi haline gelir. Bu sayede o dili konuşan ve o dil sayesinde iletişim kuran insanlar birbirilerini aynı toplumsal grubun parçası olarak kabul ederler (Jupp vd., 1990, s. 239). Kimlik inşası sürecinde belirleyici olan etmenlerin başında dil gelmektedir. Kimlik inşasında dilin kurucu rolünün olduğu fikrinden hareketle, dilsel bütünlüğün toplumun şekillenmesindeki anahtar konumundan bahsedilebilir. Buna ek olarak, toplumun gelişiminde ve tarih sahnesindeki devamlılığında dil büyük bir önem taşımaktadır (Rüstemova, 2010, s. 90).

Bu açıdan değerlendirildiğinde dil ve kimlik, bireylerin belirleyici unsuru ve niteliğinin belirtisidir. Böylelikle bireyler arasında farklılıklar da meydana çıkabilir (Aşkın, 2007, s. 213). Bu bağlamda dilin düşünceden ayrı olamayacağına da vurgu yapabiliriz. Marx'a göre düşüncelerin, fikirlerin de bir toplumsal karakteri vardır. Bu toplumsal karakter ise dil ile birlikte var olur. Tolumun ve bireylerin düşünceleri dilden ayrı olamaz (Marx, Engels ve Lenin, 1996, s. 69).

Toplumun sadece kişilerden oluşmadığı fikrinden hareketle denilebilir ki; toplum bir kimlik kazanmak ve bu kimliği inşa etmekle yükselebilir ve diliyle kimliksel devamlılığını sağlayabilir. Kimlik inşası, toplumdaki bireylere aidiyet kazandırarak toplumsal kimlik yaratmanın bir başka adıdır ve bu noktada dil önemli bir birleştiricidir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ideolojik ve sınıfsal kökenli tek tipse kimlik tanımlamasının (aparatchik-*apparatchik*) yerini kültürel ve etnik farklılıklara dayalı bir kimlik inşası almıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi beraberinde daha çoğulcu ve çeşitli bir kimlik yapılanmasını getirmiştir. Demokrasi, insan hakları, eşitlik vurgusu, sınırları aşan tüketim ve kültür yapıları, tek tipleşmeyi ortadan kaldıran güçler olarak ön plana çıkmıştır (Dalbay ve Avcı, 2018, s. 19). Sovyet ideolojisinin temelini oluşturan ve tek Sovyet milletinin inşa edilmesi için yegâne şart olan her bireyim herkes için çalışması ve kendini Sovyet ideolojisine feda etmesi düşüncesi zamanla küreselleşen dünyanın liberal kuralları içerisinde etkisini yitirmiştir.

Bu noktadan hareketle kimlik inşası sürecinin son derece hassas dengeler üzerinde oturmuş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bilgin (1999, s. 160) bu konuyu insanın kök salmasının ve kökünden kopmasının tehlikelerinden bahsederek açıklamaktadır. Buna göre, iki durumun ortak bir noktasının bulunması ile ve bu iki hususu terbiye etmek suretiyle uygun bir toplum yapısının inşası mümkün olacaktır.

Yeni ve köklü bir kimlik inşası farklılıklar ve benzerliklerin bir araya getirilmesi ile mümkün olabilir. Bu ikisini buluşturabilmiş toplumların bir takım toplumsal bunalımlardan daha kolay çıkabileceği ve uzlaşılı kültürünün daha köklü hale geleceği de varılabilecek başka bir sonuçtur. Farklılık ve benzerlikleri kimlik inşasında birleştirici bir hammadde olarak kullanabilen toplumların daha verimli kimlik modelleri geliştirme olasılığı yüksektir.

1.4.1.2. Ulusal Kimlik

Kimlik, bireyin ve içinde yaşadığı toplumun genel anlamda özelliklerini, benzerliklerini, farklılıklarını ve niteliklerini anlatmaktadır. Ulusal kimlik de millî kültürün bireysel ve toplumsal alanda ortaya çıkmış olan bir yorumudur. Ulusal kimlik bireyi ve toplumu kendisi diğer birey ve toplumlardan ayıran özellikleri barındırmaktadır (Kösoğlu, 1997, 19). Bu noktadan hareketle ulusal kimlik ve milliyetçilik ideolojisi birbiri ile yapısal uyum halinde seyretmektedir.

Bir toplumun kendini gerçekleştirmek suretiyle milli bir yapıya sahip olabilmesi için siyasal ve toplumsal bir teşkilat yapısı zorunludur. Buna göre milli bir devlette yaşayanların siyasal ve toplumsal teşkilatlanma sayesinde bir kimliği olur ve bu kimlik toplumun ortak şuurunu ifade eder. Ulusal kimlik olarak adlandırılan olgu kişi ve onun içinde yaşadığı toplumu dış dünyaya tanıtan, tanımlayan, onu diğer kimliklerden farklı kılmaya yarayan özelliklerinin bütünüdür. Örneğin kişinin yaşadığı ortam ve bu ortamın kişiye hatırlattıkları, o kişinin bu özelliklerde kendine özgü semboller bulması, o sembollerin gerek o kişi gerekse toplumun diğer bireyleri tarafından aynı oranda sahiplenilmesi millete mal olmuş kimliğin bir boyutunu oluşturur (Kösoğlu, 1998, s. 44).

Buna göre ulusal kimlik, millî kültürün toplumun tüm kodlarındaki bireysel ve genel ortaklığı, kişiyi ve onun içinde yaşadığı toplumu diğerlerinden ayıştıran, kısacası yaşam tarzını biçimlendiren kişiye-topluma özel bir olgudur (Kösoğlu, 1997, s. 19).

Ayrıca ulusal kimliğin oluşması sürecinde milliyetçilik de önemli bir role sahiptir. Buna göre, bir toplumda millî kültürün hâkim kılınması ya da toplumu diğer toplumların güdümünden kurtarmak amacını taşıyan milliyetçilik, bir toprak parçasına derin bağlılık, ortak ve köklü bir tarihsel mazi, ortak gelenek, görenek, töre ve değerlere dayalı, paydaşların tümünü kapsayan ortak hedefler dairesinde şekillenen ve toplumun üyeleri arasında şuur yaratabilen bir değerdir (Domanıç, 1997, s. 116). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından millî kimliklerine dönüş politikasını uygulamayı tercih eden Türk Cumhuriyetlerinin dayanağı da kültürel özellikler bağlamında incelenebilir. Ortaya çıkarılan ve unutturulmasına fırsat verilmeyen, toplumun kodlarında yaşatılmış kültürel özellikler millî kimlik olarak bağımsız genç devletlerde

resmi politikaların çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu dönemde millî kimlik, alfabenin değiştirilmesi ve dilde millîleşme faaliyetlerinin temelinde bu düşünceler yatmaktadır.

Ulusal kimlik ile toplumun üyelerini bir araya getirmeyi başarmış olan devlet de bu bakımdan milliyetçilik ideolojisini devletin bir aygıtı olarak kullanır.

Althusser (2010, s. 28)'e göre “millî ve umumi menfaatlerin gözetilmesi”, ve “yüce ahlaki değerlerin savunulması”, devlet tarafından kullanılan ve millî kimliği tesis eden bir başka etmeni oluşturmaktadır. Bu bağlamda, millî bütünlüğe bir kimlik kazandıran her devlet bu başarısını sürdürülebilir hale getirmek için üst idealler oluşturur; konuyu ortak toprak parçasında yaşamının ötesine taşır.

Oppenheimer (1984, s. 21)'e göre milliyetçilik, toplum yönetimi biliminin bir uzantısını ifade etmektedir. Bu tanımdan hareketle ancak ulusal bir kimlik ile donatılmış toplumun yönetilebilir olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, millî bir devlet ve ulusal bir kimlik oluşturmada kullanılan ve ulusal kimliği tesis edici araçlar ve toplumu devrime sürükleyen ilkeler şöyle sıralanabilir (Smith, 1994, s. 119):

1. Topluluğun hareketsiz bir yapıdan etkili ve harekete yönelen bir siyasi çıkışa doğru yönlendirilmesi,
2. Siyasi çıkışa doğru harekete geçen ve etkin bir konuma yükselen topluluğun somut bir olgu olan ülke/toprak parçasına yerleştirmesi,
3. Bir toprak parçasına yerleşen topluluğun ekonomik birliğe kavuşturulması,
4. Halkın anılar, millî mitler, hikâyeler ve değerler ile şekillendirilmesi,
5. Bir bütünlük kazanan halka siyasi haklar verilmesi ve bu sayede yurttaşlık bilincinin kazandırılması

Yukarıdaki adımlardan hareketle bir toplum yaratılmasının sürece bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda halkın siyasi bir amaç doğrultusunda harekete geçirilmesi ile devrimsel bir süreç başlatılmakta ve bu süreç belirli değerler ile süslenerek son süreçte yurttaşlık şeklinde somutlaştırılmaktadır.

Smith (1994)'e göre millet rolüne ilişkin bir dil ve sembolizmin kullanılması, milleti amaçlarına ulaştırarak türde bir siyasi hareketin ve toplumsal bilincin yaratılması ve bir millete ait olma bilincinin yaratılması millî kimliğin oluşması ile sonuçlanmaktadır.

Dolayısıyla millî kimliğin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Smith, 1994):

1. Tarihi kökenlere dayanan ve mazisi olan toprak/ülke/yurt,
2. Ortak anlatılar bütünü ve ortak tarihi geçmiş,
3. Toplumun geneline yayılmış olan bir kamu kültürünün varlığı,
4. Toplumun tüm bireylerini kapsayan ve ilgilendiren yasalar, hak ve ödevler,
5. Ülke vatandaşlarının sahip oldukları topraklar üzerinde serbestçe faaliyette bulunmalarını sağlayan ortak bir ekonomi.

Yukarıdaki sıralamadan çıkarılacak sonuç millî kimlik kavramının hem manevi hem de maddi boyutlarının olduğudur. Millî kimlik, toplumun bireylerinin ortak manevi duygularının ortaklaştığı bir yapıyı temsil ettiği gibi aynı zamanda bir toprak parçasına dayanması ve ekonomik temeller ile de sağlamlaşması bakımından somut görünüm kazanmaktadır.

Aşağıdaki alt başlıklarda dilin ulus kurma ve millî benlik üzerindeki etkisi hakkında bir takım bilgiler verilmektedir ve dilde/alfabede reform çalışmalarının yeniden bir ulus yaratma konusundaki etkisi Avrupa'daki, Osmanlı'nın son dönemlerindeki ve Türkiye Cumhuriyeti örnekleri ile desteklenmektedir.

1.4.1.2.1. İtalya, Fransa ve Almanya Örnekleri Bağlamında Ulusal Kimlik İnşası⁵

Dilin birleştirici rolüne, İtalyan Birliği Hareketi Risorgimento'nun liderlerinden biri olan Massimo d'Azeglio'nun "İtalya'yı oluşturduk, şimdi de İtalyanları oluşturmalıyız" sözü bir örnek teşkil etmektedir (Erözden, 2008, s. 126). Dil ve dil planlamaları sayesinde bir kimlik oluşturulmasının hemen ardından ise "biz" ve "ötekiler" bilincinin oluşturulması aşaması gelmektedir. Bu amaca hizmet etmek için toplumu oluşturan bireylerin tümünü organize etmek için gücü elinde tutan siyasi otorite; siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yaşamın sürdürülebilirliği için standart bir dil oluşturma yolunu seçmektedir (Sadoğlu, 2010, s. 22-36).

Dil planlamasının ve dilin toplumların kimliği ve benliği üzerindeki rolü ile yepyeni toplumlar inşa etmedeki etkisine Fransız Devrimi ile başlayan süreci örnek olarak vermek mümkündür.

Siyasal ulusçuluk modelinin ilk örneği, Fransız Devrimi⁶ dir. Bu model Fransa'da monarşiye karşı verilen iç savaş sonrası hayata geçmiştir. Toplumunu oluşturan gruplar arasında büyük sosyal ve ekonomik uçurumların olduğu Monarşi dönemi Fransa'sı zamanla eşitlik, kardeşlik, adalet, kendi kaderini tayin etme, halkın kendi kendini yönetme söylemleri ile devrime dönüşmüştür. Fransız Devrimi ile birlikte, vatandaş esasına dayalı bir ülke yapılanması ortaya çıkmıştır. Bu yapılanmada ise toplumu oluşturan bireyleri en üst aidiyet biçimi olan "ulus" a bağlamak ana hedef olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, dil ögesi Fransız milliyetçiliğinin popülerliğine

⁵ Bu başlık altında Fransa, Almanya ve İtalya örneklerine özellikle yer verilmiştir. Avrupa'da önemli birer siyasi güç haline gelen bu devletler ulusal birlik felsefesini ve ulusal kimlik anlayışını yorumlamaları buldukları coğrafyanın ve dünyanın siyasi düzenini etkilemişlerdir. Fransa, imparatorlukların dağılmasının önünü açan 1789 Devrimi ile milliyetçilik, eşitlik, hak, adalet, kardeşlik kavramlarını ve insan haklarının temellerini atarken, Almanya siyasi birliğini Alman Irkı imgesi üzerinde kurarak parçalanmış Alman prensliklerini bir araya getirmiştir. İtalya ise Avrupa'da ulusal birliğini son kuran ülke olarak dikkat çekicidir. Sömürgecilik yarışında geride kalan İtalya, ulusal birliğini İtalyan milletinin bir, beraber ve güçlü olmasına bağlamıştır. Bunun yanında ilerlemek ve genişlemek ideallerini İtalyan milletinin üstünlüğü inancına dayandırarak haklı göstermenin peşine düşmüştür. Bu kapsamda, Ferro, M. (2002). *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl - 20. Yüzyıl*. (M. Cedden, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi. ileri okumalar açısından faydalı olacaktır.

⁶ Fransız Devrimi sırasında yaşanan gelişmeler bir toplumun yıllarca taşıdığı değerlerin adeta şiddetli bir şekilde dışavurumu şeklinde tezahür etmiştir. Bu Devrim ile birlikte itaat edilenler bir anda düşman haline gelmiş; Burjuvazi, Aristokrasi sınıfına karşı acımasız tedbirlere başvurmuştur. Fransız Devrimi beraberinde karşı devrimin bastırılması paranoyasını doğurarak "terör dönemi" nin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu dönemde Maximilian Robespierre gibi başlarda demokratik daha sonradan ise aşırı tutucu, idam yanlısı ve baskıcı yöneticilerin toplumu suni olarak şekillendirmeye çalıştıklarını görmekteyiz (Soboul, 1969; Michelet, 1950, Cilt: 1 ve 2; Hobsbawm, 2009).

büyük katkı sağlamıştır. Dil, Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan yeni toplum yapısında en etkili uluslaştırma aracı olarak ön plana çıkmıştır (Aktürk, 2006, s. 33). Fransa’da devrimden sonra ön plana çıkan Fransız ulusallaşması, esas itibariyle “ulus” kavramına siyasal bir anlam ile bağlıdır. Buna göre, yurttaşlık kavramının da Fransa’da siyasal yönü bulunmaktadır. Buna ek olarak Fransız Devrimi’ne önderlik eden kadro için Fransız yurttaşlığını kazanmak ve bu yurttaşlığın sağladığı haklardan yararlanmak için Fransızca bilmek vazgeçilmez bir koşul olarak öne sürülmüştür. Bu bakımdan, dil birliği gerçekleştirilmesi hedeflenen bir proje olarak benimsenmiştir (Erözden, 2008, s. 108). Bu projeye uygun olarak da bütün ülke içerisinde kullanılacak resmi bir dilin yaratılması ve diğer dillerin zamanla yok edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu duruma, “Yerel Ağızların Yok Edilmesine ve Fransız Dilinin Evrenselleştirilmesine İlişkin Kanun” çıkarılması örnek olarak verilebilir (Kırca, 2003, s. 156).

Fransız Devrimi’nden sonraki dönemde ortak dile verilen öneme ek olarak devrim öncesi Fransa’da da ortak dile ulaşmak için bir takım çalışmalar yapıldığı da görülmektedir. I. François, Collège de France’yi kurarak millî bir yapı oluşturmayı hedeflemiştir. Bu çerçevede, devletin resmi işlemleri Latince yerine Fransızca olarak gerçekleştirilmeye başlanmış ve Fransızca aynı zamanda sanat ve edebiyat dili olarak da hedeflenmiştir (Sadoğlu, 2010, s. 14). 1539 yılında, I. François’in kanunların ve mahkeme kararlarının Fransızca olması yönündeki emrine ek olarak, 1634’de dil çalışmalarını yürütmek için Fransız Akademisi oluşturulmuştur. 1694 yılında ise Fransızca bir sözlük hazırlanmıştır (Rickard, 1992).

Napolyon’un Kutsal Roma İmparatorluğu’nu yıkması, sayısı 400’ü bulan bölgesel Alman biriminin 40 bölgesel birim altında birleşmesi ile sonuçlanmıştır. Birleşen bu bölgesel birimler ise aynı düşmana karşı olma duygusunu taşımışlardır (Saklı, 2012, s.15). Almanların parçalanmış bir görüntü sergilemesi ise merkezi ve modern Avrupa’da Alman kültürünün korunmasının önünde bir engel teşkil etmekteydi. Bu nedenle ilk başlardaki Alman ulusçuluğunun görünümü bir birlik ulusçuluğu çerçevesinde şekillenmiştir (Gellner, 2008, s. 187).

17. yüzyıldan itibaren de Fransızcanın kültür, sanat ve diplomasi alanlarında giderek baskın bir hale gelmesi Alman aydınlar üzerinde de etkili bir hale gelmiştir. Fransızcanın giderek yerleşik ve yaygın bir hal almasının yanında Alman dilinin

bölgesel parçalanma ve farklılaştırmalardan kaynaklı, Lehçenin ve Latincenin etkisi altında kaldığı bir dönem de yaşanmıştır (Gökberk, 1999, s. 88). Almancanın etkisini artırmak adına ve Almanların yaşadıkları topraklarda Almancayı bilim, sanat, edebiyat ve idari dil olarak hâkim kılmak için bir takım çalışmalar başlatılmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Almancayı Fransızca ve Latincenin etkisinden kurtarmak için dilde ayıklama çalışmaları başlatılmış ve dil dernekleri kurulması gündeme gelmiştir. Kurulan dil dernekleri vasıtasıyla Almancanın dil varlığının korunması, anadil sevgisinin uyandırılması, anadil kullanımının yaygınlaştırılması ve doğru kullanılmasının sağlanması, Almancanın yabancı dil etkisinden arındırılması ve Alman ulusal bilincinin ve toplumsal kimliğin kurulması amaçlanmıştır (Gökberk, 1999, s. 88-100).

Yukarıda verilen örnek bağlamında bir ulusun inşa edilmesinde ilk ve belirleyici aşamanın dilin hâkim kılınması olduğu söylenebilir. Buna göre toplumsal birlikteliğin genele yayılması için iletişim, bürokrasi ve eğitim politikasının aracı olarak dil, belirli aşamalardan geçen planlama evresi ile kabul edilir ve standart bir konuma yükseltiğinde ulus kurmada belirleyici bir rol üstlenmektedir.

1.4.1.2.2. Osmanlı Devleti Dönemi Dil Planlaması ve Ulusal Kimlik İnşası

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren Türkiye'de dil planlaması önemli ve büyük bir role sahip olmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti çeşitli etnik grupların bir arada yaşadığı geniş bir coğrafyada uzun yıllar hüküm sürmüştür.

Osmanlı Devletinde toplumsal yapının inşa edilmesinde “millet” sistemi önemli bir yere sahiptir. Osmanlı devletinde kullanılan “millet” kelimesinin anlamı ile bugünkü anlamı arasında da bir fark bulunmaktadır (Ortaylı, 1985, s. 996). Osmanlı Devleti'nde “millet” kavramı; “din”, “mezhep”, ve “şeriat” anlamlarında kendine kullanım alanı bulmaktadır (Demir, 2011, s. 334). Buna göre, gayrimüslimlerin sınıflandırılmasında (sosyal ve siyasal anlamda), mensup oldukları din esas alınmıştır. İmparatorluk içerisindeki her din de ayrı bir millet olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin dayandığı sosyal ve siyasal yapı işte kurulan bu millet sistemine göre belirlenmiştir (Eryılmaz, 1992, s. 11).

Çok etnili⁷ bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı Devleti zamanın şartlarının beraberinde getirdiği bir takım değişimlerden de önemli ölçüde hissesine düşeni almıştır. Siyasi ve sosyal anlamda Avrupa’da meydana gelen değişimler, bir arada uzun yıllar uyum içerisinde yaşama başarısını göstermiş olan Osmanlı toplumunu bir daha geriye dönülemeyecek şekilde etkilemiştir.

Buna göre, Fransız Devrimi sonrası kendine geniş bir etki alanı bulan milliyetçilik fikri, Osmanlı Devleti’nde özellikle Balkanlar coğrafyasında yaşayan gayrimüslim azınlıklar tarafından benimsenmiştir. Bu durumun devletin geleceği açısından beraberinde getirebileceği sorunları tahmin eden Osmanlı yöneticileri ve aydınları millet kavramı üzerinden devleti kurtaracak, bir arada tutacak ve yaşatacak bir kimlik inşası arayışına girmişlerdir (Durgun, 2014, s. 7). Bu şekilde milliyetçilik akımlarının doğurduğu siyasi ve sosyal fikirlerin İmparatorluğa etkisinin en aza indirgenmesi planlanmıştır.

Kimlik inşası için öncelikli olarak resmi bir planlamanın yapılması gereği doğmuştur. Planlama, bir soruna yönelik olan ve o sorunun çözümüne odaklanan seçenekler arasında yapılan seçim ile ilgilidir. Bu süreç bir bütün olarak çabaya dayanmaktadır (İmer, 1998, s. 7). Bu süreçte hayata geçirilen ilk planlama modeli “Osmanlıcılık” fikridir. Bu fikir sayesinde toplumsal bir kimlik oluşturmak ve ayrıştırıcı milliyetçilik fikirlerinin önüne geçmek amaçlanmıştır (Demir, 2011, s. 334). Böylece “Osmanlı Milleti” kavramı resmi bir ideoloji olarak benimsenmiştir. Bu ideolojiyi ilk hayata geçirme aşaması olarak 1839 Tanzimat⁸ Fermanı kabul edilebilir. Ayrıca bu dönemde siyasi bir aidiyetin sağlanmasına çalışılmıştır. “Osmanlı Milleti” kimliğini toplumun tüm kesimlerine kabul ettirmek ile parçalanmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁹

1839 Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti içerisinde hem toplumsal hem de dilsel alanda bir takım değişikliklerin başlangıcı olmuştur. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonradır ki 10. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsçanın etkisi altına giren Türk toplumu ve Türkçe, batı dünyasının fikirlerine yönelmiştir. Böylelikle, batı dünyasına hâkim olan

⁷ Osmanlı Devleti’nde etnik yapının görünümü ve daha ileri okumalar için bkz: Sakin, O.(2008). *Osmanlı’da Etnik Yapı*. İstanbul: Ekim Yayınları.

⁸ Tanzimat 3 Kasım 1839 Gülhane Hattı-ı Hümayunu’nun ilanından itibaren 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyete kadar geçen sürece verilen isimdir. Bir kavram olarak Tanzimat, siyasi ve toplumsal hayatta ciddi bir değişim ve dönüşümü ifade etmektedir. Kelime anlamıyla Tanzimat ise “düzenleme”, “tekrar organize etme” ve yapılanma anlamlarına gelmektedir (Eryılmaz, 1992, s. 91-92).

⁹ Osmanlı Devleti’nde millet sisteminin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgiler için: Kenanoğlu, M.M. (2017). *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.

“ulusalcılık” ve “aydınlanma” ile ilgili fikirler Osmanlı toplumu ve dilini etkisi altına almaya başlamıştır (İmer, 1998, s. 44-45). Bu etkileşim süreci ise sadakat bunalımını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı devlet adamları türdeş olmayan büyük bir imparatorluğu bir arada tutabilmek için bir sadakat anlayışını yaratmak peşine düşmüşlerdir (Mardin, 2012, s. 12). Bu sadakat anlayışına hizmet etmek amacıyla Osmanlıcılık politikası resmi bir ideoloji olarak uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda, Tanzimat döneminin bir sonucu olarak “Osmanlıca” ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte, toplumsal kimliği şekillendirecek bir kimliğin yaygınlaştırılması için “millet-“i Osmanî” deyimini kullanılmaya başlanmıştır. Bu ulusun konuştuğu ve yazdığı dil olarak da “Lisan-ı Osmanî” terimi icat edilmiştir. Bu terim daha sonraları “Osmanlıca” olarak adlandırılmıştır (Sadoğlu, 2010, s. 62). Oluşturulmaya ve yaygınlaştırmaya çalışılan bu dil, Osmanlı Devleti’ni meydana getiren toplum gibi, parçalı bir görüntü sergilemektedir. Şöyle ki bu dil; Türkçe, Arapça ve Farsçadan oluşmaktadır. Bir toplumu beraber ve bir arada tutarak, o topluma ulus olma özelliğini kazandıran dil, her yönden milletlerin tarihini şekillendirici bir role sahiptir. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti aydınları dilin birleştirici özelliğinden yararlanmak istemişlerdir.

Örneğin “Vatan Şairi” olarak bilinen Namık Kemal¹⁰, ortak bir dilin siyasal kimliği kuvvetlendireceğinin farkına vararak; dilsel ve etnik ayrımlardan güç alan ulusçu-ayrılıkçı hareketleri bastırmayı amaç edinir (Sadoğlu, 2012, s. 78). Bununla birlikte “Vatan Şairi”, dilin siyasal bütünleşme amacına en büyük hizmeti yapacak bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Edebi dilde sadeleştirme, Namık Kemal’in esas amacını teşkil etmektedir. Arapça ve Farsçadan oluşan bir üslup yerine halkın anlayabileceği daha sade bir dilin kullanılması Namık Kemal tarafından tavsiye edilmektedir (Levend, 1972, s. 114). Dili sadeleştirmek içinse Arapça ve Farsça yaygın kullanılan kelimeler dışındaki kelimelerin dilden çıkarılması ve dilin kurallarının bir düzene oturtulması vurgulanmaktadır. Buna göre, yazım sırasında kullanılan süslü dilin terk edilmesi ve yazı dili ile konuşma dilinin birleştirilmesi gerekmektedir (Sadoğlu, 2010, s. 78; Levend, 1972, s. 115).

¹⁰ Namık Kemal, Osmanlı siyasi hayatında önemli bir yeri olan Yeni Osmanlılar Teşkilatı’nın önemli bir destekçisidir. 1865 yılında İttifak-ı Hamiyyet cemiyeti’nin kurucuları arasında yer alan Namık Kemal, genç Osmanlıların ideologları arasında yer almaktadır (Lewis, 1994, s. 55-56).

19. yüzyılın ikinci yarısı Türkçenin gelişmesi açısından da önemli bir dönemdir. Bu dönemde, gazeteler ve dergiler yayımlanmaya başlamış¹¹ ve Türkçenin halk tarafından anlaşılabilir duruma getirilmesi çalışmalarına da ağırlık verilmiştir. Osmanlı dilini sadeleştirme bilinci, gazete ve dergilerin yayımlanması ile bir akım haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle, yazılı kitle iletişim araçlarının yaygınlaştırılması toplumda bir iletişim sorununun olduğunu da ortaya çıkarmıştır. Bu sorunun üstesinden gelmek için ise 19. yüzyılın ikinci yarısında *Tesvir-i Efkâr*, *Muhbir*, *Ulûm*, *Hürriyet*, *Basiret*, *Tercüman-ı Hakikat*, *dağarcık*, *hafta* v.b. gazete ve dergilerde “ Osmanlıcanın Islahı”na ilişkin yazılar yer almaya başlamıştır. Buna ek olarak *Takvim-Vekayi*’nin yayımlanmaya başlamasından sonra yazı dilinde giderek artan bir sadeleşme olmuştur (İmer, 1998, s. 45-46). Ortak bir dil oluşturma çabaları bu doğrultuda Osmanlı Milleti oluşturma ana yapısı olarak kabul edilse de dilin bu gecikmiş ıslahı farklı etnik gruplar arasında kabul görmemiştir.

Milliyetçilik fikrinin Balkanlarda geniş bir nüfuz alanı kazanması ve yaygınlaşması, Osmanlı İmparatorluğu içindeki etnik grupların bağımsızlık isteklerini artırmıştır. Osmanlıcılık fikrini sona erdiren ise 31 Mart Olayı¹² olmuştur. Devlet kademelerinde görev yapan gayrimüslimlerin zamanla ulusal kimliklerini korumalarının önündeki engellerin kalkması ve aidiyet duygusunun azalması toplumsal bütünleşme ve kaynaşmayı imkânsız hâle getirmiştir. Tanzimat reformları da istenen, hedeflenen Osmanlı ulusunu yaratmada yetersiz kalmıştır. Bu çabaları takiben, Balkan Savaşları neticesinde de Osmanlıcılık fikrinden vazgeçildi (Durgun, 2014, s. 150; Kuran, 1992, s. 221). Hatta Osmanlıcılık fikri daha sonra Türk millî kimliğinin oluşumuna zarar verdiği gerekçesi ile Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi aydınlar tarafından eleştirilmiştir¹³ (Demir, 2011, s. 343). Bu eleştiriler de zamanla, bir Türk kimliği yaratma amacıyla

¹¹ Osmanlı’da çıkan ilk gazete, *Takvim-i Vakayi*’dir bu gazeteyi *Ceride-i Havadis Gazetesi* izlemiş; bunu 1860 yılında yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Ahval* gazetesi izlemiştir. *Tercüman-ı Ahval* gazetesi Türk basın hayatında devlet yardımı almaksızın özel girişimlerle çıkarılan gazete olarak bilinmektedir. 1862 yılında Şinasi tarafından gerekli yasal izinler alınarak çıkarılan *Tasvir-i Efkâr* gazetesi Ali Suavi’nin başyazarlığını yaptığı *Muhbir* gazetesi de 1867 yılında yayın hayatına başlamıştır. *Hürriyet* gazetesi de Osmanlı basın tarihinde ilginç bir yere sahiptir. Bu gazete Londra’da Genç Osmanlılar adına ve onların propagandasını yapan yayınlarıyla bilinmektedir. Ağâh Efendi, Ziya Paşa ve Namık Kemal bu gazetenin yayın hayatına başlamasında önemli rol oynamışlardır (Demir, 2014, s. 57-86).

¹² Mustafa Baydar’ın 1955 yılında yayımlanan 31 Mart Vakası isimli eseri ileri okuma açısından faydalı olacaktır.

¹³ Bu konuda; Çalen, M.K. (2018). *Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*. İstanbul: Ötügen Neşriyat. isimli eser ileri okumalar için faydalı bir kaynaktır. Bu eserde Akçura ve Gökalp’in hem Osmanlı Türkçülük ideolojisine hem de geleceğe dair perspektife dair görüşleri yer almakta ve konu her iki aydının bakış açısına göre dile getirilmektedir.

Türk diline önem verilmesinin yolunu açmıştır. Bu kapsamda, Türk dili ve Türkçülük anlayışı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu süreçten sonra Osmanlı devlet adamları ve aydınları kurtuluş çaresi olarak Türkçülüğü ön planda tutmaya başlamışlardır.

1908 sonundan itibaren özellikle Rusya'dan gelen Türk aydınları, İstanbul'da dernekler kurarak Türkçülük çalışmalarına başlamışlardır. 1910 yılında başlayan “ Yeni Lisan Hareketi” de Genç Kalemler Dergisi vasıtasıyla Türkçülük yapmaya çalışmıştır (Oba, 1994, s. 207).

Osmanlıcılık hareketine karşı başlayan bu tutum da genel hatları ile Türkiye’de Türk dilinin ve dolayısıyla Türkçülüğün gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde özellikle bir sadeleşme ve toplumu millî şuur ve dil anlayışı ile birleştirme ve kimlik yaratma çabaları ön plana çıkmıştır.

Zamanla Türkçeye, Türk tarihine, Türkçenin kardeş dillerine karşı duyulan ilginin artması gerçek benlik üzerindeki tartışmaları alevlendirmiştir. Tartışmalar esas itibariyle Osmanlıcılar, İslamcılar ve Türkçüler arasında yoğunlaşmıştır. Bunun sonucu olarak da hangi hürriyetin diğerlerinden önce geleceği ve kabul edileceği ve dilin tabiatının tayin edilmesi meselesi ortaya çıkmıştır. Bu aslında hem kendini tanıma hem de imparatorluğun gerçek kimliğini ortaya çıkarma meselesidir. Bu itibarla, dil meselesi konusundaki tartışmaların çoğu başlangıç noktası olarak dilin millî kültürün temeli olması fikri etrafında birleşmekteydi. Bu sebeple, dil münakaşaları milletin kendisini muhafaza etmesi için dilin korunmasını ve teşvik edilmesini vurgulamaktadır (Kushner, 1979, s. 95-96).

Bu konuda Şemsettin Sami¹⁴ şöyle demektedir:

Her bir kavim ve ümmet, büyük olsun, küçük olsun, kuvvetli olsun, zayıf olsun manevi varlığını sağlamlaştırıp kuvvetlendirmeye çalışmalıdır. Kavmiyet ve ırk bilinci işareti, esası bütün fertlerin eşit olarak ortak malı, söylediği lisanıdır. Bir lisanı konuşan halk, bir kavim ve bir ırk teşkil eder. Bundan dolayı ırki varlığını temin etmek isteyen her kavim ve ümmet en önce lisanını düzeltmeye, yoluna koymaya, ilerletmeye, kelime ve kaidelerini, özel taraflarını tespit etmeye ve tahsilini teşkil ile mükemmeliyetine hizmet edip, ilim, fen ve muhtelif sanatlara ait kitaplarla ve klasik sayılmaya değer seçkin edebi eserlerle zengin etmeye borçludur (Şemsettin Sami'den Aktaran: Kushner, 1979, s. 96).

¹⁴ 1850-1904 yılları arasında yaşayan Şemsettin Sami türk edebiyatının tanınmış gazeteçi, sözlükçü, dil bilgini, tiyatroc ve yazarıdır. İlk geniş Türkçe sözlük olan Kamus-ı Türki'nin yazarıdır (Özgüdenli, 2010, s. 519-522).

Bağımsız bir Türk milleti kavramının giderek yerleşmesi ve yaygınlaşması, dilin de artık Türkçe olarak adlandırılması fikrini doğurmuştur. Sağlam bir Türkçenin inşa edilmesi ise dil yapısının, kelime hazinesinin, imlasının ve telaffuzunun orijinal Türk kalıplarına uygun olmasını gerekli kılmıştır. Çünkü Türk kimliğinin korunması için Türklerin gerçek dilini koruması ve teşvik etmesi büyük bir öneme haiz olarak kabul edilmiştir. Hatta bu konuda gösterilecek bir zayıflık, tembellik ya da ihmal “mahv-ı millet” ile eş tutulmuştur (Kushner, 1979, s. 97).

Bu itibarla, Türk kimliğinin özümsemesi ve millî şuura dönülmesi hareketinin yaygın bir kabul gördüğü Osmanlının son döneminde Türk millî bekasının tesisi için tümenden bir dil reformuna ihtiyaç olduğu fikri ortaya çıkmıştır.

Dilde reformu savunanlar, yeni millî edebiyat için daha kucaklayıcı olduğunu düşündükleri İstanbul Türkçesini temel olarak kabul etmişlerdir. Eski Türkçeyi canlandırmak ya da Çağatayca'yı seçmek ise ihtimal dışı tutulmuştur. İstanbul Türkçesinin temel alınması gerektiği Şemsettin Sami tarafından “İstanbul Türkçesini Türkçenin kreması ve çiçeği olarak kabul etmemizi gerektiren şey onun yapısı, telaffuzu, inceliği ve deyimlerin zarafetidir” şeklindeki sözü ile de vurgulanmıştır (Kushner, 1979, s. 114-115).

Özetle, Osmanlı Devleti'nde süre giden dilde reform ve diğer kimlik modellerinin rekabet edememesi ile öne çıkan millî kimlik modeli resmi ulusçuluğun doğmasını sağlamıştır. Bu bakımdan denilebilir ki Osmanlı yönetiminin Türklüğe yaklaşması dil sayesinde olmuştur. Bunun yanında 1876 yılında ilan edilen Kanuni-i Esasi içerisinde yer alan ve Türkçenin önemini ortaya koyan maddeler de bu bakımdan dilin ulus inşasındaki rolüne ilişkin verilen çabalara güzel bir örnek oluşturmaktadır.¹⁵ Kanun-i Esasi içerisinde yer alan ve devlet işlerinde Türkçenin hâkim kılınmasını amaçlayan

¹⁵ **Madde 18.-** Tebaa-i Osmaniye'nin hidematı Devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.

Madde 57.- Heyetlerin müzakeratı lisanı türki üzere cereyan eder ve müzakere olunacak layihaların suretleri tab ile yövmü müzakereden evvel azaya tevzi olunur.

Madde 68.- Heyeti Mebusan için azalığa intihabı caiz olmıyanlar şunlardır: Evvelâ tebaa-i Devlet-i Aliyeden olmıyan saniyen nizamı mahsusu mucibince muvakkaten hizmeti ecnebiye imtiyazını haiz olan salisen türkçe bilmiyen rabian otuz yaşını ikmal etmiyen hamisen hini intihabta bir kimsenin hizmetkârlığında bulunan sadisen iflâs ile mahkûm olup ta iadei itibar etmemiş olan sabian sui ahval ile müştehir olan saminen mahcuriyetine hüküm lâhik olupta fekki hacir edilmeyen tasian hukuku medeniyeden sakıt olmuş olan aşiren tabiiyeti ecnebiye iddiasında bulunan kimselerdir. Bunlar mebus olamaz. Dört seneden sonra icra olunacak intihaplarda mebus olmak için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır. (<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/>- Erişim: 24.12.2019)

maddelerde uzun yıllar etnik grupların bir arada yaşadığı devlete bir Osmanlı kimliği kazandırmanın yolu Türkçenin hâkim dil statüsü kazanmasında aranmıştır.

Bundan hareketle, millî kimliğin tekrar keşfedilmesinin ve esas başlangıç noktasının 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın dönemecinde az sayıda insanın bir ideal çevresinde birleşerek düşünmeye başladığı an olduğu söylenebilir (Georgeon, 2006, s. X). Türkoloji'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişme kaydetmesi Osmanlı aydınlarının Türkçenin imkânlarını keşfetmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu döneme Türk dilinin sadeleştirilmesi çalışmaları, Türk dil bilgisi kitaplarının ve sözlüklerin basılması çalışmaları da hâkim olmuştur (Yıldırım, 2014, s. 78). Millet tanımı yapılırken de dilin nasıl bir önemi olduğuna dair söylemler de geliştirilmiştir. Bu konuda, Ziya Gökalp'ın millet tanımı dilin önemine vurgu yapmaktadır. Gökalp'a göre millet, “aynı dili konuşan, aynı eğitimi almış ve din, ahlak ve estetik ülkülerinde birleşmiş insanların oluşturduğu bir topluluk- kısacası, ortak bir kültüre ve dine sahip insan grubu” dur (Ziya Gökalp'tan Aktaran: Heyd, 1950, s. 60). Bu itibarla Gökalp, toplumsal kimlik ve dil arasında bir bütünlük kurmaktadır. Gökalp, bu ortaklaşmayı “daha beşikten ninnilerle başlayan dil sevgisini vurgulayarak anlatır: Millet ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve bediatça müşterek olan, aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep olan zümredir” (Ziya Gökalp'ten Aktaran: Kösoğlu, 2002, s. 210). Buna göre, Türkçülüğün kültürel anlamıyla milliyetçiliğin başlıca etmeni haline gelmesi, dilbilimsel Türkçülüğün konuşma diline yakın bir şekilde basitleştirilmesi ile gerçekleşmiştir (Karpat, 2004, s. 207).

1.4.1.2.3. Türk Dil Devrimi, Dil Politikaları ve Ulusal Kimlik

Siyasi çatışmalar, parçalanma, yenilgiler, askeri darbeler, meşrutiyet yönetiminin denenmesi ve Anayasa'nın askıya alınması ve en nihayetinde I. Dünya Savaşı'nın sonuçları... Yaşanan türlü olaylar, toplumsal değişimler, savaşlar, yetişen nesiller, evrilen dünya... Bu şartlarda büyüyüp gelişen bir ulus bilinci... Nihayetine ulus olma bilincinin tarih sahnesinde tutunmak için genel geçer bir kurtuluş çaresi olduğu düşüncesinin ağır basması... Ve tarih sahnesine çıkan yepyeni bir devlet: Türkiye Cumhuriyeti...

Bağımsızlığını kazanan Türkiye, çağdaş medeniyetler topluluğunun bir üyesi olabilmek için, önce Cumhuriyet rejimini benimsemiş, daha sonra ise kültürel ve toplumsal reformlar ile “az zamanda çok ve büyük işler”¹⁶ yapmanın gayreti içerisine girmiştir.

Yeni kurulan bir devleti bir arada ve ayakta tutabilmenin yanında millet bilincinin de aşılması büyük bir önem arz etmekteydi. Bu bakımdan, Türkiye Cumhuriyeti’nde dil, alfabe ve reformlar hep iç içe geçen birer olmazsa olmazdır. Ayrıca, Türk Dil Devrimi, başlı başına ulus olma ve toplumsal kimlik kazandırma bilincinin yerleştirildiği bir reform hareketi olarak da dikkat çekmektedir. Bu itibarla, Türkiye Cumhuriyeti dil reformu hakkında kısaca bilgi vermek ve toplumsal kimlik üzerindeki etkisine değinmek faydalı olacaktır.

Benedict Anderson¹⁷, Dil’i “ Âşık olan için gözler neyse vatansever için de dil odur” şeklinde ifade etmektedir. Çağımızın birliktelikleri arasında birbirine en yakışanı, en kaynaşmış ve en sağlam olanı dil-millet çiftidir. (Dieckhoff, 210, s. 179). Buna göre, Türkiye’de dil tam anlamı ile milletin inşası amacına hizmet etmiştir. Bunun için bir olgunlaşma ve uygulama dönemi yaşanmıştır.

Atatürk, 1924-1928 yılları arasında Latin alfabesine geçiş aşamasında bir takım olgunlaştırıcı çalışmalar yapmıştır. Bunun için Dil Encümeni kurulmuştur. Encümen, 26 Haziran 1928 tarihinde Ankara’da resmen göreve başlamıştır. Alfabe değişikliğinin alt yapısı bu kurum vasıtasıyla tesis edilmiştir (Tarım, 2013, s. 99). Latin alfabesine geçişin zeminini oluşturması için kurulan bu dil encümeni, yeni alfabe konusunda olumlu rapor vermiştir. Atatürk, Dil Encümeni’nin olumlu raporunun ardından, yeni harflerin kullanılmasını bir vatandaşlık ve vatanseverlik vazifesi olarak tanımlamıştır (Özdoğan, 2015, s. 246).

Atatürk’ün yeni Türk harflerini bu denli benimsemesi ve birleştirici bir unsur olarak görmesinin ardında onun milliyetçilik anlayışı yatmaktadır. Buna göre Atatürk, Renan’ın ulus olma şartlarına ilişkin tezinden ve düşüncelerinden etkilenmiştir. Ulus olmanın şartlarını inceleyen Renan, kahramanlıklarla dolu bir geçmiş, büyük liderlere

¹⁶ Onuncu Yıl Nutku Metninde geçen bu ifade ve tüm metin için: “Cumhuriyetin Onuncu Yıl Nutku “, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~sadi/dizeler/onuncu-yil1.html>

¹⁷ Amerikalı siyaset bilimcidir. Ulusları hayali cemaatler olarak tanımladığı “Hayali Cemaatler” isimli eseri ile ünlenmiştir.

sahip olmanın yanında din, dil ya da ırk ile tanımlanarak kazanılmış zaferlerin gerekliliğinden bahsetmektedir (Renan, [1882], 1994, s. 17).

Böylelikle denilebilir ki Atatürk'ün uluslaşma çerçevesindeki millet kavramına yaklaşımı Renan çizgisi etrafında şekillenmiştir:

Millet hakkında, ikinci derecede unsurları kaale (dikkate) almayarak mümkün olduğu kadar her millete uyabilecek bir tarifi biz de alalım:

- a. Zengin hatıra mirasına sahip bulunan;
- b. Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan;
- c. Ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete millet namı verilir. Bu tarif tetkik (analiz) olunursa bir milleti teşkil eden insanların rabitalarındaki (bir arada olmalarındaki) kıymet, kuvvet ve vicdan hüriyetiyle insani hisse gösterilen riayet (saygı), kendiliğinden anlaşılır. Filhakika, maziden müşterek (ortak) zafer ve yeis (üzüntü) mirası; istikbalde (gelecekte) tahakkuk ettirilecek aynı program; beraber sevinmiş olmak, beraber aynı ümitleri beslemiş olmak; bunlar elbette bugünün medeni zihniyetinde diğer her türlü şartların üzerinde mana ve şekil alır. Bir millet meydana geldikten sonra, efradın devlet hayatında, iktisadi ve fikri hayatta ortaklaşa çalışmak sayesinde vücuda gelen millî kültür şüphesiz milletin her ferдинin çalışma hissesi, katılma hakkı vardır. Buna nazaran, bir kültürden olan insanlardan oluşan cemiyete millet denir dersek milletin en kısa tarifini yapmış oluruz (İnan, 1999, s. 20).

Bu itibarla, Türk Harf Devrimi'nin temel görünümünün toplumsal bir kimlik oluşturmakla birebir ilişkili olduğunu dile getirmek yanlış olmayacaktır.

Ulus devlet oluşturmak amacı ile ortak bir kültür ve dilin oluşturulması, genç Cumhuriyet için devletin millî yapısının güçlendirilmesi için gereklidir. Bu noktada, uluslar kendi düşünce biçimlerini geliştirip ifade etmek için dillerinin biçimlerini belirlemişlerdir (Akarsu, 1981, s. 829). Genç Türkiye'nin Harf İnkılâbı da bu çerçevede şekillenmiştir.

Harf İnkılâbı, ulusal dil birliğini amaçlamakla birlikte erken dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde kültür birliğinin oluşturulmasında da kullanılan bir araçtır. Cumhuriyet rejimi için Osmanlı'dan miras kalan çok etnili, çok dinli, çok dilli yapı uygun düşmediği düşüncesinden hareketle, yeni kurulan devletin ulusal bütünlüğünü sağlamlaştırmak için de Harf İnkılâbının zorunlu bir hal aldığı söylenebilir (Savaşkan Akdoğan, 2010, s. 39).

Tüm yönleriyle Türk Dil Devrimi, yeni kurulan Cumhuriyet'in temel özelliklerinden biri hâline gelmiştir. Yüzlerce yıl kabul görmüş ve İslamiyet ile özdeşleşmiş

Osmanlıcanın gündelik ve resmi dilden ayıklanması bir bakıma bağımsızlık ile kapitülasyonlardan kurtulmak ile eş değer tutulmuştur (Korkmaz, 2009, s. 1469-1480).

Arapça ve Farsçanın etkisi altında kalan resmi dilin zamanla halktan kopuk bir hâl aldığı ve süslü bir yapısının olduğu düşüncesi, entelektüel kesim ile halk arasındaki mesafenin açıldığını düşündürmüştü ve Türk Harf İnkılâbı ile bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Türkçenin ses yapısına uyumlu hâle getirilmeye çalışılan Türkçeleştirilmiş Latin Alfabeti, Avrupa uluslarının yazısında görülen “sh”, “ch”, “sch”, “tsch” gibi ikili, üçlü ve dördü harf bileşenlerini kullanmamaktadır. Tek harfli bir yazı sistemi ile Latin alfabetini kullanan diğer milletlerden ayrı bir özelliği ortaya konulmuştur. “ç”, “ş”, “j”, “ğ” harflerinin dile uyarlanması, “ö”, “ü”, “i” harflerinin türetilmesi ile Türk alfabesi taklitçi olmaktan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Böylelikle ulusal bir Türk Alfabeti elde edilmeye gayret edilmiştir (Korkmaz, 2009, s. 1474).

Kendine has özellikleri ile ön plana çıkan Türk alfabesinin kanunlaşmasından önce Atatürk’ün 8-9 Ağustos 1928 Perşembe gecesi yaptığı konuşma aslında harf devriminin toplumsal kimlik boyutunu gözler önüne sermektedir:

Bir milletin, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni doksanı bilmezse bu ayıptır. Bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir! Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türk’ün seciyesini anlamayarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardır. Artık mazinin (geçmişin) hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları düzelterek (Atatürk, 1952, s. 253).

Yukarıdaki konuşma bir bakıma Atatürk’ün Millî Mücadele döneminde başlayan tam bağımsız bir devlet kurma ve kurulacak devleti çağdaş medeniyetler zirvesine çıkarma hedeflerinin bir yansımasıdır. Böylece, yeni Türk alfabesi, Arap ve Fars dillerinin egemenliğini yıkarak Türk dilinin egemenlik ve gelişme yolunu açan sağlam bir araçtır.

Bu sağlam araç Atatürk’ün tabiriyle “Her gelişmenin ilk yapı taşı” olarak kabul edilmeye değerdir. Bu bakımdan Türk alfabesi, her ferde daha kolay öğrenmenin ufuklarını açmıştır. Bu ufku genişletmek için okullarda ve “Millet Mektepleri”nde okuyup yazmak bir sorun olmaktan çıkarılmıştır. Latin alfabesinin kabulü ile ayrıca alfabenin din temelli algılanması düşüncesiden kurtulma gerçekleşmiş ve alfabe bir kültür aracı olma özelliğine taşınmıştır. Tüm bunların yanında, yazımı ve okunması

kolay olan Latin alfabesi sayesinde, Türk toplumunun kalkınıp gelişmesi daha kolay bir hâle gelmiştir. Arap alfabesi kullanıldığı dönemde sınırlı bir aydın kesimine hitap eden eğitim, kırsal kesimleri de içine alacak bir düzeyde genişleyerek daha kapsayıcı bir görünüme kavuşmuştur. Bu durum ise toplumun her kesimi için ekonomik kalkınmanın da bir itici gücü haline gelmiştir Latin alfabesinin kabulü ve sistemli bir şekilde yaygınlaştırılması ile Türkiye Cumhuriyeti batı dünyası ile bütünleşme evresine girmiştir. Bu durum, genç Türk devletinin batı dünyası nezdindeki siyasal imajını sosyal ve kültürel açıdan da geliştirici bir etken olmuştur (Korkmaz, 2009, s. 1477-1479).

Türk Harf İnkılâbının Türk toplumunun sosyal ve kültürel gelişimi ve Türk kimliğini özümsemesine örnek olarak o dönemde İngiliz basınında yapılan şu değerlendirme bir örnek teşkil etmektedir:

Türkler topyekûn bir kültür seferberliği başlattılar. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, il il, kasaba kasaba dolaşarak elinde tebeşir, tahta başında bakkala, kasaba, işçiye, erkeğe, kadına okuma yazma öğretiyor... Dünya bugüne kadar bir Cumhurbaşkanı'nın elinde tebeşir halka okuma yazma öğrettiğini görmedi (Öner, 2008, s. 2).

Kapsamlı ve planlı bir görüntü sergileyen Türk Harf İnkılâbı yapısı itibariyle Türk toplumunun bütünleşerek bir ulus olmasını amaç edinmektedir. Çok etnili, çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir imparatorluk mirasının bakiyesi olan Türkiye'de ulus devlet olma amacı bir bakıma Harf İnkılâbı ile ilk adımını atabilmiştir. Bu bağlamda, Latin alfabesinin kabulü ile Türk toplumun kendi özünde var olan ses özelliklerinin dile kazandırılmasının yanında, Türk toplumuna özgü harflerin alfabeğe yansımaları Türk harflerinin orijinal bir özellik taşımasını da sağlamıştır. Hem resmi hem günlük dilde Arap harflerinin kullanımının kalkması ile yüzünü batıya dönmüştür.

Bu itibarla, dil gücünün ve ulus gücünün birbirlerinden beslendikleri düşüncesi yanlış olmayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Atatürk de bu konuda şu tespiti yapmıştır: “ Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessesedir.” Buna karşılık, dillerini ihmal edip işlemeyen ve geliştirmeyen uluslar hem yabancı etkilere daha kolay boyun eğenler hem de yabancı baskıları daha etkili ve şiddetli hissederler. Atatürk işte tam da bu gerçekten hareketle, millî varlığı destekleyen en büyük dayanağın dil olduğunu vurgulamıştır. Çünkü güçlü ulusların güçlü dilleri vardır ve güçlü dil, güçlü ulus yaratmada en büyük

etkendir. Bu kapsamda, asıl olan ise güçlü bir dilin bilinçle işlenip geliştirilmesidir (Hatipoğlu, 1973, s. 12).

İkinci Bölümde Sovyetler Birliğinin kuruluş aşamasından dağılması sürecine kadar uygulanan dil politikaları, kültür politikaları ve asimilasyon çabalarının dile yansıması, Sovyetler Birliğini oluşturan halkların bu politikalarından etkilenme dereceleri ele alınacaktır.

2. BÖLÜM: SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİ DİL POLİTİKALARI

2.1. ÇARLIK RUSYASI, BOLŞEVİK İHTİLALİ DÖNEMİ VE ERKEN DÖNEM SOVYET DİL POLİTİKALARI

Rusların geleneksel anlamda topraklarını genişletici ve nüfuz alanını artırıcı bir politika yürütmesi, Çarlık Rusyası döneminden gelen karakteristik bir özelliktir. Bu kapsamda, Çarlık topraklarına yeni katılan yerlerde yaşayan halkın yönetilmesi ve kökleşmiş bir sistemin kurulmasının aracı olarak “dil”e özel bir önem atfedilmiştir.

Bu başlık altında Bolşevik İhtilâlinde önce Çarlık Rusyası olarak bilinen dönemde uygulanan dil politikalarına değinilecek ve erken dönem Bolşevik dil politikalarının uygulama şekli irdelenecektir. Böylelikle uzun yıllar çok geniş bir coğrafyada egemen olan yönetim anlayışının “dil” üzerindeki etkisi açıklanmaya çalışılacak ve günümüzdeki yansımalarının anlaşılmasına katkıda bulunulacaktır.

2.1.1. Çarlık Rusyası Döneminde Uygulanan Dil Politikaları

Rusların özellikle Orta Asya olarak tabir edilen bölge üzerindeki siyasi emelleri 16. yüzyılda şekillenmiştir. Rusların kendi iç birliğini sağlamlaştırmasının ardından komşu topraklar üzerinde hâkimiyet kurma politikası hayata geçirilmiştir. Bu politikaların en başında hedefteki toplumlar üzerinde nüfuz sağlamak gelmektedir. Rus siyaset yapıcılar, dilsel ve ekonomik olarak tesir altına alınan toplumların yaşadıkları coğrafyalarda askeri müdahale yöntemiyle daha sağlam ve kalıcı bir şekilde egemen olmayı hedeflemişlerdir. Çarlık yönetiminin Orta Asya üzerindeki faaliyetleri ve bu bölgeyi egemenlik altına alma çabaları yaklaşık olarak (1743-1869), 140 yıl sürmüştür. Bu süreç içerisinde ise çeşitli aşamalardan geçilmiş ve en son Buhara-Hive (Hokand) Taşkent, Çarlık hâkimiyetine girmiştir (Karajan ve Kumğanbayev, 2013, s. 2).

Çarlık Rusyası çok milletli bir devlet özelliği taşımasına rağmen üniter bir görünüme sahip idi. İmparatorluğun etrafında onun uydu devletleri olarak tanımlanan Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, otonom Finlandiya, özel statüye sahip olan Tuva, 1863 yılına

kadar dilde ve bazı konularda olmak üzere Polonya toprakları yer almakta idi. Ukraynalılar ve Belaruslar ise her zaman Rus nüfusu içerisine dâhil edilmişlerdir. Çarlık Rusyası döneminde Rusların etnik bakımdan resmi ayrıcalıkları olmasa da Ortodoks Hıristiyan anlayışı, Rus kültürünü ve dilini desteklemekteydi (Alpatov, 2016, s. 47).

Çarlık Rusya'nın genel siyaseti Sanayi Devrimi¹⁸ ile birlikte bir takım değişimler göstermiştir. Sanayi Devrimi'nin diğer ülkelerdeki örneklerine Çarlık Rusya'sında da rastlamak mümkündür. Bu dönemde yaşanan ilerleme ve gelişme yarışı, devlet dilinin egemen kılınması ve desteklenmesi siyasetine yansımaktadır. Çarlık döneminde bu rol Moskova Rusçasına verilmiştir. 19. yüzyıl sonlarında ise Rusça yönetimin, ordunun ve yargının resmi dili haline gelmiştir. Bunun yanında, orta öğretimde baskın dil hâline gelen Rusça, otonom Finlandiya hariç diğer tüm uydu ülkelerde yükseköğretim alanında tek dil hâline gelmiş; ayrıca etnik gruplar arasında günlük iletişim Rusça yapılmıştır (Alpatov, 2016, s. 49). Bunun en çarpıcı örneği Ukrayna ve Litvanya'da dilin Rusçalaştırılması politikasıdır (Prazauska, 1993). 1876-1905 yılları arasında her türlü edebiyat eserinin Ukraynaca yayınlanması yasaklanmıştır. 20.yüzyılın hemen başlarında Belarus dilinin bilimsel alanda herhangi bir etkinliğinin olmaması nedeniyle bir yasaklamaya gerek duyulmamıştır (Alpatov, 2016, s. 49). Bu noktada, yerel dillerin etkinlik derecesi ile paralel seyreden bir dil politikası güdüldüğünü söylemek mümkündür.

Güçlü ve etkili bir ulusal dile sahip olan Polonya'da sistematik ve yoğun bir dil politikası yürütülmüştür. Polonya'da 1830-1831 yıllarındaki ilk ayaklanmaya kadar 15 yıl boyunca "millî yaşama karışmama politikası" uygulanmış, 1863 yılındaki ikinci ayaklanmadan sonra ise 40 yıl boyunca Lehçenin eğitim kurumlarında ve resmi alanlarda kullanımı yasaklanmıştır (Alpatov, 2016, s. 50). Çarlık Rusyası bu şekilde güçlü olarak addettiği dillerin önünü kesmeyi amaçlayarak, Rus dilinin kullanılabilirliğini ve etki alanını artırmaya çalışmıştır.

Nüfuz alanını genişletmeyi amaç edinen ve büyük toprak parçaları üzerinde egemen olmayı siyasi stratejisinin en önüne oturtan Çarlık yönetimi, diğer dillere yönelik katı politikalar uygulama yöntemini benimsemiştir. Böylelikle, resmi ideolojinin ve iktidarın hâkimiyetinin kabul ettirilmesi sağlanmıştır. Bu kapsamda, Çarlık Rusyası yönetiminin

¹⁸ Sanayi Devrimi sırasında toplumların değişim ve dönüşümleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Hans Freyer, 2018, *Sanayi Çağı*, (Çev. Hüseyin Batuhan ve Bedia Akarsu), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

sistematik olarak uyguladığı dil ve kültür politikaları toplumsal değişim ve dönüşümün de önünü açmıştır.

Somuncuğlu (2014)'e göre Orta Asya'da kalıcı ve kesin bir siyasi birliğin bulunmaması söz konusu coğrafyanın Rus işgali altına girmesini kolaylaştırmıştır. Rusların Orta Asya coğrafyası üzerindeki hâkimiyet süreci kuzeyden başlayarak güneye doğru hızla ilerlemiştir.

Çarlık Rusya'nın, Orta Asya topraklarındaki yayılmacı politikasının daha sistemli bir hale geldiği 19. yüzyılın son çeyreği, esas itibariyle yerel halka ve onların dinine daha yapıcı ve yumuşak bir bakış açısıyla yaklaşıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu şekilde yerel halkın güveninin kazanılması sağlanarak kurulacak olan yeni sistemin derinleştirilmesi amaçlanmıştır (Akgün, 2008, s. 141).

Çarlık Rusya'sı, Orta Asya halkları arasındaki güveni tesis edebilmek amacıyla dini özgürlüklerin garanti edildiğini deklare etmiştir. Bunun yanında, tüm Orta Asyalı halklara dinlerine karışılmayacağına dair güvence vermişlerdir (Jolseyitova, 2004, s. 8-10). Fakat Rusya'nın sergilediği bu tutum zamanla ortadan kalkmıştır. Orta Asya'nın ilk genel valisi olan Fon Kaufmann 6 Şubat 1876 tarihinde eğitim bakanı D.A. Tolstoy'a gönderdiği mektupta bu durumun Rus menfaatlerine uygun olmadığını dile getirerek, İçişleri Bakanlığı ile irtibata geçilmesi ve Müslüman eserlerinin yayılmasının engellenmesine yönelik tedbirler alınmasını rica etmiştir (Jolseyitova, 2004, s. 19). Sonrasında, Çarlık Rusyası politikaları keskin bir takım değişimler geçirmiştir. Bu değişimlerin karakteristik özelliği ise Türkistan halklarını daha kolay yönetebilmek amacıyla onların toplumsal yapılarına müdahale etmektir. Bu müdahalenin en birincil yapısı eğitim, din, kültür ve alfabe eksenli şekillenmiştir.

Türklerin coğrafyasında eğitim alanında yürüttüğü çalışmaları ile bilinen N.P. Ostroumov¹⁹, Rus egemenliği altındaki "Asyalılar"ın insani ve kültürel gelişim kaydedebilmeleri için Hristiyanlığı kabul etmelerinin temel şart olduğunu öne sürmüştür. Bunun aksi bir ihtimal olan Müslümanlığın güçlenmesinin ise Çarlık Rusya'sının siyasi bütünlüğü ve üstünlüğü önündeki en büyük tehlike olduğu fikrindedir (Ostroumov, 1886, s. 15-17). Orta Asya halklarını daha yönetilebilir ve

¹⁹ Nikolai Petrovich Ostroumov, Arapça ve Türk dilleri üzerinde çalışan ve İslam dini alanında da yoğun çalışmalar yürüten bir dil bilimcidir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Türkistan'ın eğitim politikalarında önemli rol oynamış dilbilimcidir (Somuncuoğlu, 2008).

kurulacak sistemin daha dayanıklı olması amacıyla özellikle Çarlık Rusya'sının önde gelen misyonerlerinin yoğun faaliyetleri olmuştur. Bu faaliyetler hem toplumların eğitim sistemini hem de yerleşik kültürel yapısını değiştirmeyi hedeflemektedir.

N.İ. İlminski ve N.P. Ostroumov gibi misyonerlerin yukarıda bahsi geçen egemenlik alanlarının tesisinde politika belirleyici fikirleri olmuştur. Onların düşüncelerine göre, alfabe ve din her zaman birlikte kabul edilen unsurlardır. Batı Avrupa'nın Latin Alfabetini Latin Kilisesi vasıtası ile Rusların Kiril Alfabetini ise Slovenya Kilisesi aracılığı ile kabullendiğini dile getiren İlminski ve Ostroumov, Arapçanın Orta Asya halkları tarafından İslamiyet ile birlikte kabul edildiğini dile getirmiştir. Konuyu bu açıdan değerlendiren Rus misyonerler, Kiril Alfabeti aracılığı ile eğitim, kültür, dil ve din dönüşümünün gerçekleştirilebileceğini, Orta Asya halklarının bu şekilde Müslümanlıktan uzaklaşabileceğini savunmaktadırlar (Jolseyitova, 2004, s. 11). Bu fikirler, o dönem tam manası ile gerçekleştirilememiştir. Fakat Sovyetler Birliği Dönemi dil ve kültür politikalarının tohumları bir bakıma 19. yüzyıl sonlarında atılmıştır.

Zamanla, Çarlık Rusyası siyasi bütünlüğü tesis etmek amacıyla bir takım tedbirlere başvurmayı da ihmal etmemiştir. Özellikle eğitim alanında bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelerin başında Çarlık Rusyası eliyle kurulan Müslüman okullarından başka okullara (medreselere) göndermek isteyen velilere para cezası uygulanması gelmektedir. Bu "suçun" ikinci sefer işlenmesi durumunda ise hapis cezası uygulanmaktaydı. Müslüman ailelerin yaptırımlara rağmen konulan kurallara uymaması halinde ise çocuğun Müslüman okullarında eğitim alması tamamen yasaklanmaktaydı (Jolseyitova, 2004, s. 14).

Jolseyitova (2004, s. 16)'a göre, Çarlık Rusya'sının egemenliğini daha sağlam bir hâle getirmek amacıyla yürüttüğü aşamalı politika bölge genel valisi Duhovskiy döneminde daha kalıcı ve daha köklü bir yaklaşım sergilemiştir. Duhovskiy, 1899 yılında Çar Hükümeti'ne gönderdiği "Türkistan'da İslam" isimli raporunda sert çözüm yollarından kaçınılması gerektiği, halkın iç dünyası ve şuurunu ele geçirmenin önemi üzerinde durmuş ve Orta Asya devletlerinin bürokrasisinde, söz sahibi olunabilmesi için tüm resmi yazışmaların Rus diline geçirilmesi uyarısı ve önerisinde bulunmuştur.

Orta Asya halklarının Rus yönetimine daha sağlıklı bir şekilde entegre edilmesinin gerekliliği gizlenemez bir amaç olarak gün yüzüne çıktıkça, uygulanan politikaların keskinliği o derece artmıştır. Orta Asya’da uygulanan eğitim politikasının esas hedefi Çarlık Rusya’sının eğitim bakanı olan Tolstoy tarafından da açıkça dile getirilmiştir. Tolstoy, bu politikanın amacının Rus olmayan halkların Ruslaştırılması ve Ruslarla kaynaştırılması olduğunu ifade ederek bu politikanın amacından şüphe edilmemesi gerektiğini söylemiştir (Omarov, 1997, s. 16).

Türkistan coğrafyasının Rusların ilgi alanına girmesiyle birlikte, bu topraklarda yaşayan halkların kaderinde değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Siyasi bütünlük sağlayamamış Türkistan halkları Rus egemenliği öncesinde dilsel bir birliktelik görüntüsü çiziyorlarken bu durum Çarlık yönetimi ile birlikte (Sovyetler Birliği’nin dağılışı sonrasına ve bugüne kadar uzanan dönem de dâhil) köklü bir evrilme sürecine girmiştir. Sovyetlerin “Sovyet Adamı Yaratma” şeklinde ortaya çıkan resmi ideolojisi, bu mirası bir bakıma Çarlık Rusya’sının “Ruslaştırma” politikasından devralmıştır.

Çarlık Rusyası, (19. yüzyılın son yirmi yılında) uyguladığı politikaların başarılı olabilmesi için Türk çocuklarıyla Rus çocuklarını aynı okullarda eğitme stratejisi ile birlikte Türk lehçelerinin Rus harfleri ile öğrenilmesini ve müspet ilimlerden ziyade el sanatlarına ağırlık verilmesini uygulamaya geçirmiştir (Akgün, 2008, s. 154). Böylelikle toplumun iktidar mekanizmasının amaçlarına daha uygun bir hale getirilmesinin önü açılmıştır. Rusça dışında bir dilin eğitim kurumlarında kullanılmasının kısıtlanması ve yazılı dilin unutturularak bunun yerine tüm literatürün Rusça olması Türkistan halklarının toplumsal kodları üzerinde bir oynamayı beraberinde getirmiştir. Böylelikle Türk toplumlarının geçmişi ve bugünü arasında bir bağ kurmaktan uzaklaşması adım adım sağlanmış; geleceğe taşınacak bir öz dilin hâkim olduğu bir miras bırakmakta zorlanan insanlar günümüze kadar etkilerini sürdürecektir bir düzenin parçası haline getirilmiştir.

19. yüzyılın sonlarında çok uluslu bir imparatorluk haline gelerek dünya sahnesinde birçok etnik grubu içinde barındıran bir devlet görünümü ile ön plana çıkan Çarlık Rusyası, nüfusu uyruktan çok dini gruplara göre sınıflandırmıştır. Bu dönemde Rus-Ortodoks- Hıristiyan inancına mensup olanlar Rus olarak görülmüşken diğer milletlere mensup olan gruplar yabancı olarak tanımlanmıştır (Yalçın, 2006, s. 342). Çarlık

döneminde imparatorlukta yaşayan halkın %55,7'sinin Rus milletine mensup olmayanlardan meydana geldiği görülmektedir (Heinzig, 1983, s. 422). Orta Asya'daki eğitim ve din olguları üzerinde eğilen Ruslar, özellikle bu iki alanda kontrolü ele almak için çeşitli politikalar uygulamışlardır. Bu kapsamda kadim geçmişin bir mirası olan geleneklerin ve Türkî toplumları bir arada tutan İslam dininin dışında bir hayat teşvik edilmiştir, Çarlık döneminde toprakları igale uğrayan Müslüman Türk toplumlarının gelenek ve dini inanışlarını yaşamaları eğitim politikası aracılığıyla engellenmiştir. Bu dönemde din adamları gelişmeyi istemeyen “yobazlar” olarak yansıtılmaya çalışılmış ve bu propagandayı sağlam temellere oturtmak için de aydın kesim kullanılmıştır (Yılmaz, 2014, s. 341- 342). Eğitim politikasının uygulaması sırasında okullarda ve eğitim merkezlerinde Orta Asya toplumlarına günlük hayatlarına devam etmeleri için bir dine ihtiyaçları olmadıkları fikri aşılana çalışılmıştır (Musahan, 2015, s. 228).

Örneğin, Çar Hükümeti'nin, eğitim alanında izlediği Ruslaştırma siyasetinde en yakın destekçi olarak Ortodoks Kilisesi ve Kiliseye mensup misyonerler büyük çabalar sarf etmişlerdir. İslam dinine mensup doğu halklarını Hıristiyanlık dini ile yakınlaştırmak için onları vaftiz etme ve onları Ruslaştırmaya ilişkin 1842 yılında Kazan Şehri'nde açılan dinî akademi, Çarlık hükümetin en güvenilir ve gözde kurumları arasında yerini almıştır. 1854 yılında Kazan Dinî Akademisine bağlı olarak özel misyoner bölümü açılmış ve bu akademinin başına Kazan Başpiskoposu Grigorii (Postnikov), üyeleri olarak da Kazan Üniversitesi'nin Profesörü A.Kazembek ve dinî akademinin öğretim üyeleri G.Sablukkov ve Nikolay İlminskiy tayin edilmiştir. Bu görevlilerin ortak noktası, Arap, Fars ve Türk dillerini bilen iyi yetişmiş misyonerler olmalarıdır. (Omarov, 1997, s. 16 – 17).

Çarlık Rusyası zamanında Türkistan halklarının özellikle kültürel yapısına müdahaleler ve eğitim sistemine yönelik Rus-Ortodoks ideolojisine yönelik projeler ile desteklenmiş; halkların soy bağları ve benzerlikleri toplu sürgün, yer değiştirme, ülke içinde farklı etnik grupların kaynaştırılması için komşu hâle getirilmesi, bir olan toprakların sınırlar ile bölünmesi, eğitimde alışıldık gelenekçi ve kültüre has yapının yerini Ruslaştırıcı müfredatın kullanılması, ayırıştırma-yabancılaşma metotları ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Çarlık Rusya'sının son yıllarına kadar devam ettirilen politikalar zaman zaman etnik yapılar arasında tepkilere yol açmış ve gösterilen direnç sayesinde en azından İslam dininin etkisiyle genel bir kabul gören Arap alfabeye bağlı kalınmış ve bu

alfabe Sovyetlerin Latin alfabesini hayata geçirdiği döneme kadar kullanılmıştır. Bu çerçevede, 1917 yılında yeni kurulan rejim, nüfuz alanı içerisindeki coğrafyalarda Çarlık döneminden kalan yöntemlerin üzerine bina ettiği daha derli toplu bir strateji ile Ruslaştırma misyonunu zirveye taşımıştır.

2.1.2. Erken Bolşevik-Lenin Dönemi (1917-1924) Dil Politikaları

Bolşevik Devrimi'nin yaşanacağı 1917 yılına, uzun yıllardır devam eden siyasi ve ekonomik sorunların gölgesinde başlayan Çarlık Rusya'sı, I. Dünya Savaşı'nın ekonomik ve siyasi olumsuz ortamının etkileriyle zayıflamış bir görünüm sergilemekteydi. Ülkenin her yerinde grev dalgalarının yaşandığı bu dönemde Çar Nikola ve diğer hükümet yetkililerinin aldığı tedbirler yetersiz kalmaktaydı. 1917 Şubat ayının sonlarına doğru sokak çatışmalarının yoğunlaşması ve askeri disiplinin ortadan kalkması ile Çar Nikola, Petrograd'dan kaçmış ve başkent isyancıların eline geçmiştir (Sadıkov, 2010, s. 102).

Başkent'in isyancıların eline geçmesi ile yeni bir hükümet kurulmuştur. Geçici mahiyette olan bu hükümetin de bekleneni vermemesi üzerine ekonomik buhran daha da artmış; Mayıs-Temmuz 1917 tarihlerinde 439 fabrika kapanmıştır. Geçici hükümetin sorunlara odaklı ve yapıcı politikalar üretememesi durumu içinden çıkılmaz bir boyuta taşınmıştır (Berhin, 1979, s. 28).

Sonuçta, Mayıs ayı boyunca ve Haziran ayında ülkede hiç dinmeyen bir grev dalgası başladı. İşçilerin daha iyi koşullar talep etmelerine ordudaki huzursuzluk da eklendi. Ordu içindeki bir isyan ve hoşnutsuzluk havası giderek daha yoğun bir hal aldı (Molotov v.d., 2004, s. 231). Ülkenin içine düştüğü bu kargaşa ortamından yararlanan Bolşevikler, Lenin liderliğinde silahlanarak geçici hükümete karşı bir isyan hareketine girişmişlerdir.

Siyasi karışıklık ortamının yaşandığı 12 Ekim'de Bolşevik Merkez Komitesi'nin aldığı bir karar ile önce Petrograd 'da daha sonra diğer bölgelerde Askeri Devrim Komitesi kurulmuştur. (Sadıkov, 2010, s. 110).

25 Ekim 1917’de isyan eden silahlı işçiler ile Bolşevik yanlısı askerler geçici Hükümet’i devirmişlerdir. Lenin tarafından kaleme alınan bildiride (1964, s. 470) şöyle denilmektedir:

Geçici Hükümet devrilmiştir. İktidar, Petrograd işçi ve asker Sovyet’inin eline geçmiştir. Hemen ilk iş olarak demokratik bir barış anlaşması sağlanması, toprak üzerindeki işçi gözetimi ve Sovyet Hükümetinin kurulması gerçekleştirilmelidir.

Uzun bir kargaşa döneminin ardından Lenin önderliğindeki Bolşevikler, Rusya’nın yönetimini ele geçirerek 25 Aralık 1991 tarihine kadar süren bir dönemi başlatmışlardır.

Bu dönemden en fazla etkilenen coğrafyalardan biri de Orta Asya’dır. Orta Asya coğrafyası, Lenin ile başlayıp Gorbaçov ile biten bu süreçte gerek kültürel gerek dilsel gerekse eğitim alanında çok köklü değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Bu durum aslında bir bakıma Sovyetler iktidarının meşrulaştırılması çabasının dışavurumu çerçevesinde şekillenerek günümüzde dahi etkilerini gösteren toplumsal ve siyasal tecrübelerin temelini atmıştır. İşte bu tecrübelerin başında dil politikaları gelmektedir.

Ekim Devrimi ile başlayan ve 1924 yılında Lenin’in ölümüne kadar süren Sovyet iktidarının ilk evresinde burjuva olarak adlandırılan sınıfa karşı başlatılan mücadele ve sosyo-ekonomik anlamda ihtiyaç duyulan dönüşüm, toplumun tüm kesimlerini şekillendiren bazı reformlarla desteklenmiştir.

İşlevselliğini yitiren ve bu nedenle Bolşevikler tarafından devrilen Geçici hükümetin Çarlık Rusya’sından devraldığı toplumsal zorluklar ve çelişkiler Lenin döneminin ilk yıllarında da etkili olmuştur. Dahası, Bolşevikler çok yakında SSCB olarak adlandırılacak olan devasa yönetim biriminin karşı karşıya bulunduğu ulusal kimlik çerçevesinde şekillenen sorunları da miras almışlardır. Özellikle Orta Asya devletlerinde yaşanan ulusal kimlik bilincinin dirilmeye başlaması da Lenin dönemi dil politikalarında bir takım değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir (Olcott, 1995, s. 129-157). Bu değişim ve dönüşümlere giden süreçten önce ise Lenin döneminin ilk yıllarında daha demokratik ve insancıl bir yönetim biçimi ideali ile yola çıkılmıştır.

1917 Bolşevik Devrimi’nin hemen ardından 3 Aralık 1917 tarihli “Rusya ve Doğu’daki Müslüman Emekçilerine Çağrı” isimli bildiri imzalanmıştır. Bu bildiri ile yeni Sovyet Yönetimi’nin Çarlık Rusyası politikalarının aksine Sovyetlerde yaşayan Müslümanların ulusal kimlikleri ve dinsel inançları üzerinde çok daha yapıcı, hoşgörülü ve eşgüdümlü olduğu mesajı verilmiştir. (Tombak, 2011, s. 360).

Bunun yanında dönemin politikası ile eşgüdümlü olarak Leninist bir slogan olan “kendi içinde ulusal, yapısı itibariyle sosyalist” bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Bu doğrultuda, Sovyetleri oluşturan etnik gruplara kendi dilleri çerçevesinde gelişme, dillerini konuşma ve modern dünyaya kendi dillerini kullanarak uyum sağlama fırsatı tanınmıştır.

Devrim söylemi ve yeni yönetim yapısı aynı zamanda dile pek çok yeni sözcüğü, kısaltmaları ve bileşenleri kazandırmıştır. Bazı Rusça kelimelerin anlamlarının değişmesi ve sosyo-ekonomik birçok terim özellikle bürokratik hayatta kendini göstermeye başlamıştır. Yüksek Marksist söylem ve bürokratik terminolojinin giderek daha sık kullanılması Komünist Parti ve kitleler arasındaki iletişim ve ilişkilere zarar vermeye başlamıştır. Pek çok vatandaşın bürokratik ve resmi dile uzak olması ve giderek bu dili yabancı görmeye başlaması ise bazı adımların atılması gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu da iktidar diline bir güvensizliğin oluşmasına neden olmuştur (Gorham, 1996, s. 414).

Bu kapsamda, bu sorunu aşmak için dil politikaları Lenin döneminde eğitim politikaları ile de paralel bir seyirde şekillenmiştir. Sovyetlerin ilk yılları da iktidarı meşrulaştırma çabalarının bir yansıması olarak adlandırılabilir.

Eğitim sayesinde dil inşası konusuna özel bir önem verilmiştir. Lenin döneminde lehçeler üzerine yoğunlaşmış ve her dil için alfabe çalışmaları yapılmıştır (Goodman, 1956, s. 88). Bu durum her boyun kendine has bir özelliğe kavuşturulmasının ve ortak tarih bilincinin üstü kapalı bir şekilde ortadan kaldırılmasının bir göstergesidir. Bu aynı zamanda iktidarın meşrulaştırılması için de bir gereklilik olarak kabul edilmiştir. Bu durum özellikle 1920’lerden itibaren hayata geçirilmiştir.

İktidarın meşrulaştırılarak daha kapsayıcı bir yönetim sisteminin tesisi için, Çarlık Rusyası döneminde kendilerini âdeta bir “milletler hapisanesi” olarak tanımlayabileceğimiz Müslüman halklara karşı Lenin döneminin ilk yıllarında daha yumuşak bir politika izlenmiştir. Bu yönetim anlayışına göre her egemen devletin kendi kaderine kendisinin karar vermesi gerektiği görüşü ile Bolşevik yönetimi bir bakıma Müslüman halklar nezdinde kendini kabul ettirmeye çalışmıştır (Musaoğlu, 2009, s. 264). Sovyetlerin kendilerini bu yumuşak görünümlü politika sayesinde

kabullendirmesinin ardından daha birleştirici bir politika izleme dönemi başlamıştır. Bu dönem, eğitim ve dil politikaları ile şekillenmiştir.

Sovyetlerin ilk yılı olan 1918’de Sovyetlerin genelinde 200 dil konuşulmaktaydı. Lenin bu durumu ilk başlarda proletarya iktidarının sağlanması için bir avantaj ve birleştirici bir etmen olarak görmekteydi. Ona göre, etnik ve ulusal kimlikler küresel proleter devrimin sağlanması için birleştirici bir unsur olarak kabul edilmeliydi. Lenin ayrıca milliyetçiliği proleter iktidarın sağlanmasının aracı olarak görmekteydi (Grenoble, 2003, s. 35).

Bu açıdan değerlendirildiğinde Lenin, aslında Rus Şovenizmini (aşırı milliyetçiliği) kurulacak komünist devletin önünde bir engel olarak görmüştür. Bu nedenle, Sovyetlerde konuşulan tüm dillerin birbirine eşit statüde olmasının önemini vurgulamıştır. Lenin, Sovyetlerde konuşulan hiçbir dilin resmi devlet dili statüsü konumuna yükselmemesi görüşünü ve halkların eşitliği ile kendi kendilerini yönetmeleri gerektiğini savunmuştur (Grenoble, 2003, s. 36).

Bolşevik Devrimi’ni Orta Asya halkları için çekici bir hale getiren Lenin’in *self determinasyon* ideali ve fikri, esas itibariyle Sovyetlere dâhil olan toplumların bağımsızlığını hedefleyen bir anlayışı ifade etmemektedir.

Pipes (1954, s. 103)’e göre Lenin’in *self determinasyon* politikası ekonomik parçalanma ve küçülmeden ziyade, büyük bir devletin kurulması için gereklidir. Kurulacak bu devletin ise demokratik ve enternasyonel temellere oturması gerekmektedir. Bunun devletlerin ayrılma hakkının olduğu anlamına gelmediğini belirten Lenin, *self determinasyonun* bütün içerisinde büyüme, gelişme ve sosyalist emelleri birlikte inşa etmeyle eş anlamlı olduğunu dile getirmektedir.

Andican (2003, s. 35)’a göre Lenin’in *self determinasyon* politikası Rusya’dan ayrılmak ve bağımsız devlet kurmak anlamına gelmemektedir. Bunun yanında Lenin, *self determinasyon* politikasıyla Rus olmayan milletlere iki seçenek sunmaktadır. Bunlardan ilki pratikte uygulanması mümkün olmayan Rusya’dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak; ikincisi de Rus milleti içerisinde eriyip yok olmaktır. Lenin uygulamaya koyduğu *self determinasyon* politikasında ara bir seçenek sunmamaktadır. Böylelikle Lenin tarafından Rus olmayan milletlere seçenek sunulurken asıl kastedilen Rus milleti içerisinde eriyip yok olmaktır.

Geri planında Rus olmayan milletleri Rus kimliği altında eritmek amacını taşıyan self determinasyon, Bolşevik Devrimi sırasında demokratik ve modern görünümlü bir araç olarak kullanılmıştır. O dönem komünizmi henüz yakından tanımayan Orta Asya halklarının aydınları self determinasyon fikrine sıcak yaklaşmışlardır.

Lenin de zamanla çok uluslu bir devlette tek bir dilin yaygın olarak birleştirici ve merkezileştirici bir güç olduğunu görmüştür. Zaten Lenin yönetimine göre de bu devrin, ekonomik ve sosyal etkileşim süreci içerisinde doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Ekim Devrimi'nin hemen ardından her millete kendi kaderini tayin hakkı ve ulusal dilini geliştirme ve kullanma hakkı verilmiş olsa da bu durum zamanla iktidarın sağlamaştırılması emeline tercih edilmiştir. 1920'lerde başlayan yerlileştirme (*korenizatsiya*)²⁰ hareketi sonucunda Sovyetlerin sağlam ulusal ve etnik topluluklar oluşturmak fikri zamanla değişime uğramıştır (Weitz, 2002, s. 10).

Bununla beraber, Sovyetlerin çok milletli yapısı Lenin için iki yönlü bir engeli beraberinde getirmiştir. Sovyet nüfusunun çok etnili, eğitim ve okumuşluk bakımından yetersiz olması komünist ideolojinin benimsetilmesinin önündeki zorlukları da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, Komünist ideolojinin halkların tümüne aşılması ve benimsetilmesi onların eğitilmesi gereğini de doğurmuştur (Torgelsen, 2009, s. 14). Lenin yaptığı bir konuşmada, “İnsanları cahil olan bir ülkede Komünizm toplumu yaratmak mümkün değildir.” demiştir. Bu noktadan hareketle, 1919 yılında “ülkedeki nüfusun cahilliğini gidermek” adlı bir karar ilan edilmiştir. Tüm Sovyetlerdeki 8-50 yaş arası okur-yazar olmayan vatandaşların ister Rus dilinde isterlerse de kendi dillerinde okuma-yazmayı öğrenmeleri zorunlu hale getirilmiştir. İlk okuma-yazma seferberliğinde ise halkın büyük çoğunluğu kendi ana dillerini tercih etmişlerdir (Kamçibekova, 2006, s. 36). Bu gelişmelerin hepsi görünürde insani amaçlara dayansa

---

²⁰ Lenin'in Sovyet toplum düzeninin en temelini ve merkezine oturttuğu Yerlileştirme yine kendi ifadeleriyle şöyle açıklanmaktadır: “Prolaterya verili bir devletin sınırları içinde ezilmiş ulusların cebri bir şekilde alıkonulması karşısında mücadele etmekten başka bir şey yapamaz ve kendi kaderini tayin etme hakkı için verilen mücadelenin anlamı tam da budur. Proleterya kendi ulusunun ezdiği koloniler ile ulusların siyasal ayrılma hakkını talep etmek zorundadır. Bunu yapmazsa prolaterya enternasyonalizmi boş bir laf olarak kalır; ezilen ve ezen ulusların işçileri arasındaki karşılıklı güven ve siyasal dayanışma imkânsız hale gelir“ (Žižek, 2017, s. 19). Lenin'in Yerlileştirme politikasının beraberinde getirdiği sorunlar günümüzde dahi tartışılmaktadır. Bu konuda Putin 2016'da Lenin'in en büyük hatasının yerlileştirme ve özerklik olduğuna değinmiştir (Žižek, 2017: 21). Bunun yanında Žižek (2017, s. 21), Lenin'in Rus imparatorluğunu meydana getiren farklı milletlerin özelliklerini dikkate aldığı ve bunun Rus hegemonyasını sorgulamaya neden olduğunu söylemiş ve bunun büyük bir günah olduğunu dile getirmiştir.

da kullanılan eğitim müfredatı amacın tamamen siyasi olduğunu da gözler önüne sermektedir. Örneğin, kitaplarda kullanılan; *Sosyalizm için Savaşıyoruz, Sosyalizm bize Yer ve Fabrika Verir, Sovyetler Bizim Gücümüz* gibi söylemler bunu kanıtlamaktadır (Kamçibekova, 2006, s. 37).

Sovyet rejiminin ana hedefi ülkeyi birleştirmek çerçevesinde şekillenmiştir. Böylelikle halkların yeni yönetimin gelişimlerinden ve atılımlarından haberdar olmalarının önünün açılması anahtar rol oynamış ve merkezi bir idarenin gerekliliği doğmuştur. Bu merkeziyetçilik ise etnik gruplar arasında iletişim için kullanılacak ortak bir dil gereksinimini beraberinde getirmiştir. İşte tam da bu ihtiyaç nedeniyle Rusça zamanla ortak dil olarak ön plana çıkmıştır (Cormie, 1981, s. 22).

Bu dönemde özellikle Arap harflerine karşı bir tavır alınmış ve bu tavır da geri kalınlıkla ilişkilendirilmiştir. Arap alfabesi Bolşevik elitleri tarafından zamanla bir tehdit olarak görülüp Türkçe ile ilişkilendirilmiştir. Buna karşın Latin alfabesi Bolşevikler tarafından modernleşme ile ilişkilendirilerek Kiril alfabesi dayatılacağına dair iddialar bu şekilde yumuşatılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Ermeni ve Gürcü dilleri ile alfabelerine hiçbir müdahalede bulunulmamıştır (Kirkwood, 1991, s. 67-68).

Bu durum her ne kadar Lenin'in dillerin eşitliği idealine aykırı olsa da Komünist Parti yönetimi ortak bir dil kullanılmasını hedeflere ulaşmak için bir şart olarak görmüş ve devlet yönetimi eğitim politikası üzerindeki hâkimiyet ve etnik gruplar üzerindeki hegemonyayı bırakmak konusunda gönülsüz davranmıştır (Torgelsen, 2009, s. 15).

Bu durum o dönemin Komünist Partisi yöneticilerinin kendini kabul ettirme ve iktidarlarını meşrulaştırma çabalarının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Komünist Parti'nin ayrıcalıklı gruplarının kendilerinin "ayrıcalıklı" konumunu toplumun daha alt kademesindeki insanlara kabul ettirme çabasının bir ürünü olan bu vazgeçiş ve sapma bir bakıma güçlü bir kendini doğrulama ideolojisinin ürünüdür.²¹

Sovyetlerin ana hedefi olan toplumu standartlaştırmak ve birleştirmek ideali zamanla yerel dillerin ve alfabelerin de üzerinde bir hâkimiyet kurulması sonucunu doğurmuştur. Bolşevikler dil propagandası yapmak suretiyle toplumsal dönüşümü hızlandırmayı

²¹ Siyasi gücünü topluma kabul ettirme ve kendini doğrulama ihtiyacını hisseden tüm hegemonyaların başvurduğu defolu ideolojik bakış açıları hakkında daha detaylı bilgi için: Max Weber'in "Ekonomi ve Toplum" isimli eserinde yer alan pozitif ve negatif ayrıcalıklı gruplar arasındaki ilişkinin bir ihtiyaç olarak tanımlanması olgusu ileri okumalar için faydalı olabilecektir.

hedeflemiştir. Bu dilsel propagandaya ilişkin aşağıda yer alan posterler konunun anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

Poster 1. : Propaganda Poster (Leninist Komünist Gençlik Örgütü Cahillige Karşı Bir Cephe Savaşçısıdır-1920)

Kaynak: Mardjani Foundation No. IM/P-66. Erişim: 25.06.2019, <http://islamperspectives.org/rpi/files/show/360> .

Yukarıda yer alan propaganda posterinde en dikkat çekici olan nokta kullanılan dilin Latin alfabesi esaslı ve Özbekçe olmasının yanında hemen altında yer alan Kiril alfabesinin de yer almasıdır. Böylelikle toplumun ileride dönüştürülmesine dair öncü bir mesaj da verilmiştir.

Bir başka propaganda posterinde ise topyekûn okuryazarlığın öneminden bahsedilerek Komünist bir toplum yapısının okuryazarlık olmadan başarılamayacağını altı çizilmektedir.

Poster 2. : Propaganda Poster (Topyekûn okuryazarlık! Komünist Bir Toplum Okur Yazarlık Olmaksızın İnşa Edilemez-1920).

Kaynak: Mardjani Foundation. No. IM/P-62. Erişim: 25.06.2019, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/9950>.

Yukarıdaki propaganda posterinde Lenin'in sözüne yer verilerek Komünist toplum yapısına erişebilmenin ana fikrinin okuryazarlıktan geçtiği dile getirilmiştir. Bunun yanında bir önceki posterde olduğu gibi bu posterde de Latin alfabesinin yanında Kiril alfabesinin kullanılması dikkat çekicidir.

Bununla beraber Bolşevik Devrimi'nin meşruiyetinin sağlamlaştırılması adına propagandaya büyük önem verilmiştir. O dönem doğu halklarının özgürlüğünü savunduğu iddiasıyla ve onlarında kendi devrimlerini gerçekleştireceklerini dile getirmesi namına yoğun bir propaganda süreci başlatılmıştır. Bu siyasi propaganda esası

itibariyle Bolşeviklerin amaçladığı tek bir ulus olma bilincine doğru giden yola döşenen kilit taşlarıdır. Aşağıda bu minvalde olan posterlerin örnekleri mevcuttur.

Poster 3. : Propaganda Poster (Kızıl Ordu, Doğu'nun Ezilen Halklarının Kendi Ekim Devrimlerini Yapmalarında Yardımcı Olacaktır-1920).

Kaynak: Mardjani Foundation, SCMCHR. SIN 29297/70,. Erişim: 25.06.2019, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/9878>.

Bu posterde dikkat çeken husus, Doğu Halklarını harekete geçirirken ve devrime teşvik ederken Arap alfabesi kullanılmasıdır. Bu şekilde dindarların ürkütülmemesi amaçlanmaktadır.

Poster 4.: Propaganda Posteri (İşçiler ve Köylüler! Tüfek Kullanmayı öğrendiniz Artık kalem Kullanmayı Öğrenme Zamanı-1920).

Kaynak: Mardjani Foundation. No. IM/P-115. Erişim: 25.06.2019, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/9938>.

Buna göre, Sovyetlerin yeni kurulan ve geliştirilmesi amaçlanan sisteme ilişkin planlaması şu konular çerçevesinde şekillenmiştir (Dietrich, 2011, s. 465):

1. Her yerel ağzın standartlaştırılması,
2. Standartlaştırılan bir ağzın ortak dil statüsüne getirilmesi
3. Sözlük çalışmalarının endüstri toplumunun tüm ihtiyaçlarını karşılayacak konuma taşınması,
4. Okur-yazarlık oranının artırılması,
5. Yeni bir alfabe yaratılması.

Sovyetlerin resmi ideolojisinin emellerine hizmet edecek ve uygun düşecek bir toplumun inşası için her alanda köklü değişimlerin yapılması ve değişim sürecine müdahale edilmesi gerektiği fikri giderek ağırlık kazanmıştır.

1917 yılına kadar Orta Asya halkları Arap alfabesini kullanmaktaydılar. Bolşevik otoriteleri de Arap alfabesini Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Kırgızca ve Türkmenenin yazılaştırılmasında standart olarak kabul etmişlerdir. Fakat 1925 yılına gelindiğinde Arap alfabesi ile basılan tüm eserler yasaklanmıştır. Bunun yerine Latin alfabesinin kullanılmasına dair bir düzenlemeye gidilmiştir. 1926'daki Bakü Türkoloji Kongresi'nde bu düzenleme kabul edilmiş ve sayılan bu beş dil 1927-1930 yılları arası Latin alfabesine uyumlu bir hale getirilmiştir. Buradaki asıl amaç ise Orta Asya kültürünü İslam, Pers ve Arap kültüründen ayırmaktır (Bacon, 1966, s. 190 ve Dietrich, 2011, s. 466).

Buna ek olarak, Lenin döneminde uygulanan halkların kendi kendilerini yönetme hakkının olması dairesinde şekillenen dil politikası söylemi 1930'lu yıllarda tamamen değişmiştir.

Bu çerçevede, Stalin dönemi yapısı itibariyle büyük bir öneme sahiptir. Rus milliyetine mensup gençlerin kimliklerini tehlikeye attığı düşüncesi ağırlık kazanmış ve Komünist Parti mensuplarının ayrıcalıklı konumlarını Rus milliyeti merkezli bir temele dayandırma düşünceleri Lenin politikalarının değişmesi sonucunu doğurmuştur.

2.2. LENİN SONRASI DİL POLİTİKALARI VE SOVYET ADAMI YARATMA ÇABALARI

Lenin'in idealindeki Sovyet toplumu ve bu topluma ulaşmada uygulanacak devrimci yöntemler kendisinin ölümünden sonra başa geçen Sovyet liderler tarafından da benimsenmiştir.

2.2.1. Stalin Dönemi (1924-1953) Dil Politikaları

Siyasi hayatta olağan olarak kabul edilmesi gereken düşünce farklılığının ihanet ve vatan hainliği olarak algılandığı büyük terör dönemi Stalin rejimini özetler niteliktedir. Stalin bu terör siyasetini Sovyetler Birliği emelleri için kullanarak toplumun, ekonominin, siyasetin her alanını Sovyet ideolojisine uyarlamayı en önemli amaç olarak benimsemiştir. Stalin kendisinden önce Sovyetlerde liderlik yapmış olan Lenin ve onun

ilham aldığı Marksizm ideolojilerini tamamen kendi fikirlerini ve siyasetini yürütebilmek adına kullanmıştır. Hem Leninizm hem de Marksizm, Stalin döneminde taraflı bir şekilde yorumlanmış ve bu yorum toplumun tüm kesimlerine kabul ettirilen ve tartışmasız kutsallar haline getirilmiştir. Bu kutsallara karşıt fikirler ileri sürenler rejimin tüm silahlarıyla bertaraf edilmiştir. Stalin gerek siyaseti gerekse siyaset ile ilişkili olan toplumun tüm katmalarını döneminin en sistemli aygıtlarıyla yönetmenin mucidi ve tartışmasız lideri haline gelmiştir.

Stalin dönemi politikaları bu bağlamda, Lenin ile başlayan Komünist toplum ve proletarya iktidarını kurma serüveninin terör dönemine evrilmesi süreci olarak adlandırılabilir.

Lenin'in 1924 yılında ölümünün ardından Komünist Parti'nin başına geçen ve iktidarı ele geçiren Stalin, sosyalizmi kendine has bir duruş ile yorumlamayı tercih etmiştir. Stalin ile birlikte özellikle 1930 yılından itibaren Lenin dönemi iktidar anlayışından bir kayma yaşanmaya başlamıştır. Stalin'in siyasi hazırlık sürecinin tamamlandığı 1934 yılında ise Lenin döneminde uygulaması yoğun bir şekilde hayata geçirilen "yerlileştirme" politikası terk edilmiştir. Yerlileştirme politikası kesin ve dönüşü olmayan bir şekilde 1934 yılında toplanan On Yedinci Komünist Parti Kongresi'nde sona erdirilmiştir. 13 Mart 1938 tarihine gelindiğinde Stalin'in yerlileştirme politikasına ve ulusal dillere savaş açtığı bir dönem başlamıştır. Bu tarihte yayımlanan bir resmi kararname ile Rusça devletin zorunlu ve resmi dili haline getirilmiştir. Bu kararın esas çıkış amacı da Lenin yönetiminin uygulamaya geçirdiği Latin alfabesi yerine Kiril alfabesine geçişin sağlanmasıdır. Bu kapsamda 1934 yılındaki yerlileştirme politikasının terk edilmesi kararı ve 1938 yılındaki resmi kararname değerlendirildiğinde Stalin döneminin temel politikasının Sovyetler birliğinde, eğitimde, kültürde, siyasette, günlük hayatta, sanatta, bilimde, orduda ve resmi dairelerde Rusçalaştırmayı bir an önce sağlamak olduğu söylenebilir (Grenoble, 2003, s. 54).

Lenin döneminde Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş sırasında göreceli olarak uygulanan ve toplumun farkındalıklarına sistemli bir şekilde yaklaşan politikaların aksine, Stalin döneminde Kiril alfabesine geçiş sürecinde toplumsal gerçeklikler dikkate alınmamıştır. Kiril alfabesine geçiş kararı bu bakımdan genel bir kamusal oybirliği ile uzlaşmış ortak bir olgu değildir. Bunun yanında Kiril alfabesine geçiş kararı Stalin

döneminde Sovyet halkının ortaklaşa bir kararı gibi sunulmuş ve bu taleplerin sosyo-ekonomik gelişmenin bir gerekliliği olduğu vurgulanmıştır (Grenoble, 2003, s. 54). Bunun yanında Kiril alfabesine geçiş süreci sırasında yaşanabilecek toplumsal olumsuzluklar bir parti devleti kurulması ve istihbari faaliyetlerin yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur.

Politbüro'nun kurulması ve derin devlet faaliyetlerine başlanması, parti aygıtının doğrudan Stalin'e hizmet edecek bir görüntüye dönüştürülmesi, eli her yere uzanan bir iktidar anlayışı, kültür ve bilim dünyasının önde gelenleri ile kurulan ilişkiler, bu kişileri yönetmek, kullanmak, onlardan yararlanmak, onlara hâkim olmak, parti içerisindeki temizlik hareketleri, insan avı ve bunun gibi gayet aşırı siyasi oyun/strateji/komplot Stalin dönemini özetlemektedir (Lewin, 2016, s. 113-139). İşte Stalin dönemi siyaset, ekonomi, kültür, dil, din, sosyal politikalarının özü bir bakıma tüm bunlardan destek almaktadır. Ayrıca Stalin dönemi politikaları selefî olan Çarlık Rusya'sının tarihi mirasından da beslenmiştir.

Buna göre, Sovyetler Birliği'nin tarihsel seleflerine bazı sorunların çözümünde ve politikaların hayata geçirilmesi aşamasında başvurması onun kronik anlamda belirgin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Stalin döneminde Çarlık Rusya'sının ideolojik ilkeleri hemen hemen resmen benimsenmiştir. Hatta Çarlık Rusya'sının bu ideolojik mirasına olan bağlılık ve inanç Stalin sonrası Sovyet siyaseti ve bürokrasisi tarafından da sıkı sıkıya takip edilmiştir (Lewin, 2016, s. 474).

Sovyetler Birliği'nin ilk kuruluş döneminde yaklaşık olarak 175 etnik grubun var olduğu söylenmektedir. Bu çeşitlilik ise beraberinde kültürel ve dini bir zenginliği ve farklılığı da getirmektedir (Lorimer, 1946, s. 51). Bu durum beraberinde bir tehdit algısını getirmiştir. Sovyetleri oluşturan halkların eritilmesi ve Ruslaştırma politikasının uygulanması bu tehdit algısı eşliğinde giderek artan bir seyir izlemektedir.

Tablo 1, 1926 yılında Sovyetlerde yaşayan etnik grupların sayısını vermektedir:

ETNİK GRUPLAR	NÜFUS	TOPLAM NÜFUSA ORANLARI
Tarihsel olarak Avrupalı Ruslar ile Bağlantılı Gruplar	127.027.915	100.00
Ruslar	77.791.124	86.89
Ukraynalılar	31.194.976	21.22
Beyaz Rusyalılar	4.738.923	3.22
Yahudiler	2.680.823	1.82
Fin: Baltık Grubu	588.834	0.40
Avrupalı Milletler	2.870.036	1.95
Fin: Volga Grubu	2.658.700	1.81
Çuvaş	1.117.419	0.76
Türkler: Volga Grubu	3.308.116	2.25
Başkurt	741.080	0.50
Çingene	61.234	0.04
Tarihsel olarak Kafkasya ile Bağlantılı Gruplar	6.975.369	4.74
Gürcü	1.821.184	1.24
Ermeni	1.567.568	1.07
Dağıstan	574.637	0.39
Diğer Kafkasyalı Gruplar	668.596	0.45
Türkler:Kafkasya Grubu	1.895.900	1.29
İran: Kafkas Grubu	447.484	0.30

Tablo 1. : 1926 Yılı SSCB Etnik Grupların Dağılımı.**Kaynak:** Lorimer, 1946, s. 51.

Yukarıdaki dağılıma bakıldığında, Stalin'in iktidarının ilk yıllarında en birincil amacının dağınık gibi görünen milletleri ve Sovyetler Birliği'ni bir araya toplamak olduğu söylenebilir.

1920'li yıllarda hem Stalin hem de Komünist Parti içerisindeki birçok kişi Rus olmayan grupların da Parti'de görev almalarını desteklemiştir. Fakat bu destek zamanla azalmış

ve 1932’de tam bir dönüş kaydederek 1933 yılından itibaren “yeniden Ruslaştırma”²² politikası Stalin tarafından başlatılmıştır (Cohen, 1996, s. 80).

Stalin döneminde, Sovyetler Birliği’ni oluşturan en büyük grup olarak Ruslar kabul edilmiş, başkent Moskova olarak belirlenmiş ve diğer tüm unsurlar için (Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Gürcüler, Ermeniler ve Türkistan ile Sibirya kabile halkları) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri adını almıştır. Burada sayılan tüm halklar Komünist Parti ve Stalin yönetiminin hegemonyası altında kontrol edilmeye başlamıştır (Özel, 2014, s. 108). Stalin’in burada varmak istediği temel nokta bir ulus oluşturmak ve bu oluşturulan ulusu bir arada tutmak şeklinde tanımlanabilir. Stalin’in tüm politikasının çıkış noktasını “Sovyet Adamı” yaratma emel ve düşüncesi oluşturmaktadır. Sovyet Adamı ise ulusun temel taşı olarak kabul edilmiştir. Ulus, vatan, millet sevgisi, ana vatan gibi söylemlerin özellikle 1934 yılından itibaren yükselmeye başladığı görülmektedir (Özel, 2014, s. 109). Bu dönemde, Çarlık Rusya’sının resmi ideolojisi olan Panslavizm anlayışı zayıflayarak bunun yerini Sovyet milliyetçiliği almıştır.

Yeni Rus milliyetçiliği ise “Sovyet Adamı” ve “Sovyet Kadını” tabirlerini bünyesinde barındıran *Homo Sovieticus* kavramında anlam bulmuştur. Özellikle Stalin ile başlayan dönemde yeni rejimin yaratmaya çalıştığı insan tipine verilen ad olan *Homo Sovieticus*, toplumu kendi dünya görüşüne göre şekillendirmenin anahtarı olmuş ve her yeni politika bu kavram üzerine inşa edilmiştir. Kısaca bir tanım yapılacak olursa Stalin dönemi, devletin ihtiyaçlarını ve varlığının devamını insanın kendi istek ve ihtiyaçlarının önünde tutacak derecede vatansever bir yapıya sahiptir (Yapıcı, 2017, s. 295).

1930’lu yıllarla birlikte bu yeni jargon ve vatanseverlik kavramları yeni bir devlet politikasının başlamasına ön ayak olmuştur. Bu yıllarda Stalin, çoğulcu politikalar yerine “eşitler arasında birinci” ve “büyük birader” kavramlarının oturduğu bir politikayı kabul ettirmeye başlamıştır. Bu politikanın asıl özet anlamı *Büyük Rus Halkları* politikasıdır.

---

²² Bu politikanın esas amacı Rus kültürünü Rus olmayan halklara benimsetme amacı çerçevesinde şekillenmiştir. Rus olmayan halkların zamanla farkında olmaksızın Rus kültürünü benimsemeleri süreci “yeniden Ruslaştırma” politikasının devam eden aşamasını anlatmaktadır. Bu politikayı kültürel anlamda bir soykırım şeklinde izah eden araştırmacılar da bulunmaktadır (Selkaçev, 2012, s. 20).

Stalin, Komünist Parti'nin 16. Kongresi'nde bu politikanın benimsenmesi gerektiğini ve dil politikasının gelecekte nasıl şekilleneceğini yaptığı bir konuşmada şöyle dile getirmiştir:

Belki tuhaf gelebilir, ancak biz millî kültürlerin ortak bir dil aracılığıyla, ortak bir kültürde kaynaşması taraftarları, aynı zamanda proletarya diktası altında millî kültürlerin gelişmesinin de taraftarlığını yapıyoruz. Ama bunda hiçbir tuhafılık yok. Sosyalizmin tüm dünyadaki zaferi sürecinde, ortak bir dilde ve ortak bir kültürde kaynaşabilmek için tüm potansiyelini ortaya koyarak millî kültürlerin gelişimine ve kendilerini ispatlamalarına imkân vermek gerekmektedir (Aktaran: Yapıcı, 2017, s. 299).

Yukarıdaki bu konuşması ile sonraki yılların dil politikasına yön vererek büyük baskı yıllarını başlatan Stalin, bu politikaya karşı gelenleri çeşitli devlet baskı enstrümanları ile sindirmesini bilmiştir.

Aslında Stalin'in uyguladığı bu baskıcı yönetim anlayışı Sovyetler Birliğinde eğitim, siyaset, ekonomi ve günlük hayatta Rusçalaştırmayı bir an önce gerçekleştirmek amacı ile örtüşmektedir. Bu doğrultuda Stalin'in dil politikasının teorik altyapısı sadece Marx ve Lenin öğretileri ile sınırlı değildir. Stalin aynı zamanda dil politikası temelini Nikolay Marr²³ (1864-1934)'in dil teorilerine de dayanmaktadır (Marr, 1926).

Marr'ın dil teorileri Stalin döneminde uygulanan Rusçalaştırma odaklı dil politikalarında anahtar bir rol üstlenmiştir. Marr, özellikle Stalin iktidarının ilk yıllarında büyük bir yankı uyandıran “Yeni Dil Teorisi” ile Sovyet Dil Politikasının en etkili ismi olmuştur. Sovyetlerin dil politikasında önemli bir yere sahip olan Marr'ın yeni dil teorisi yapısı itibariyle Marksist bir anlayışa sahiptir. Buna göre, dil politikası da Marksın görüşlerinde olduğu gibi sınıf mücadelesi, toplumsal gelişim ve diyalektik materyalizm ayaklarına dayanmaktadır. Onun teorisi dilsel politikaların muhalefete, mücadeleye ve çatışmaya dayanması üzerine kurulmuştur. Marr bazı değişimlerin evrimleşerek gerçekleştiğini vurgulayarak kritik aşamalarda bu evrimsel sürecin kademeli olarak değil; aksine sıçrama şeklinde gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Böylelikle Marr bu varsayımları dile de uygulamış ve dillerin de şekilde gelişeceğini iddia etmiştir (Grenoble, 2003, s. 55). Stalin de Marr'ın teorisini kendi

²³ Ünlü bir Rus dil bilimci olan Marr, sadece Rusça alanında değil birçok dilde çalışmalar yürütmüş ve Rus topraklarına komşu olan diğer coğrafyalarda dilbilimsel çalışmalar yürütmüştür. Bu konuda; Marr, N. (2017). *Lazistan'a Yolculuk*. İstanbul: Aras Yayıncılık. İsimli eser O'nun çalışmaları hakkında fikir vermektedir. 1910 yılında İmparatorluk Bilimler Akademisi bülteninde yayımlanan bu eser ile Marr, Osmanlı topraklarında bulunan ve Lazistan olarak adlandırdığı bölgede konuşulan Lazca'yı kayıt altına almıştır. Ayrıca Marr “Yeni Dil Teorisi”nin kurucusudur.

yönetim anlayışına göre yorumlayarak tüm Sovyetler Birliği'ndeki dilleri bir sıçrama halinde ve kademeli olmaktan uzak olarak Rusçalaştırmaya gayret etmiştir.

Giderek daha yaygın bir Ruslaştırma ve Rusçalaştırma politikasının uygulandığı 1930'lu yılların sonlarına kadar Rusça öğrenmek konusu okullarda gönüllülük esasına göre yürütülmekteydi. Fakat 1938 yılının Ağustos ayında Başkurt Parti Eyalet Komitesi Komünist Partisi üst makam Sovyet yetkililerine yazılı başvuruda bulunarak, Başkurt Halkının millî kültürünün Sosyalist emeller ile kaynaşmasını engelleyen Latin alfabesinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Burada Büyük Rus Halkından kendilerini ayıran bu Latin alfabesi yerine Kiril alfabesinin getirilmesi onlara göre daha birleştirici bir unsur olacak ve daha millî olacaktır. Latin alfabesinin değiştirilmesine ilişkin gerekli olan karar ise 23 Kasım 1939 yılında alınmıştır. Buna göre, 1941 yılında Latin alfabesiyle yazılan diller tümünden Kiril alfabesine geçirilmiştir. Böylelikle Kiril alfabesi Sovyetler Birliği içerisindeki halkların yazı dili haline getirilmiştir. Bununla birlikte okullarda Rusça öğretilmesi gönüllülük esasına göre değil, zorunlu bir hale getirilmiştir. Stalin böylelikle yeni kurduğu sistemin ihtiyacı olan insan modelini yaratma konusunda büyük bir aşama kaydetmiştir (Yapıcı, 2017, s. 300).

Bu dönem Stalin'in ve onun devlet yönetiminin esasını teşkil eden bir dönem olarak, ayrıca da Lenin dönemi politikalarının tümünden değiştirildiği yeni bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır.

Stalin kendisinden önce liderlik yapan Lenin'in tüm politikalarını olduğu gibi dil politikalarını da değiştirmeyi öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Stalin'in tüm gücü elinde tutmak isteyen ve engelleri ortadan kaldırmaktan çekinmeyen yapısı sonuç olarak dil politikalarına da yansımıştır. Bu bakımdan çok kanlı geçen bu yıllar, dil konusunu da kapsayacak bir şekilde "Büyük Terör Yılları"²⁴ olarak adlandırılmaktadır (Hlevnyuk, 2005, s. 42).

1937-1938 yılları son derece önemlidir. Stalin, bu yıllarda etnik köken bakımından Rus olmayan halklara karşı bir baskı politikasını yürürlüğe koymuştur. Kafkasya ve Orta Asya halklarını yeni devlet politikalarına uyumlu hale getirmek amacıyla halkları ve aydın kesimi proletarya düşmanı şeklinde suçlamak ve sürgünler bu dönemin ana

---

²⁴ Bu konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz: Khairmukhanmedov, N. (2007). Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları. *Bilig Dergisi*, (41), 155-174.

stratejisini oluşturmaktadır. Ruslaştırma politikası bu sayede engellere takılmadan daha hızlı bir şekilde uygulanma şansı bulmuştur (Yapıcı, 2017, s. 301).

Baskın politikaların resmîyete de dökülmesi için SSCB Halk Komiserleri Şurası ve Bolşevik Merkez Komitesi 13.03.1938 tarih ve 324 sayılı “Rus Dilinin Millî Cumhuriyetlerde ve Eyaletlerde Zorunlu Olarak Okutulması” konulu kararname Rusçanın tüm okullarda zorunlu bir şekilde okutulmasını karara bağlamıştır. Kararnamede Rusçanın zorunlu olarak öğretilmesi gerektiği şöyle sıralanmaktadır (*324 Sayılı Rus Dilinin Millî Cumhuriyetlerde ve Eyaletlerde Zorunlu Olarak Okutulması Kararnamesi: 1938*):

1. SSCB çok milletli bir ülke olduğundan ortak bir dil olarak Rusçanın öğretilmesi SSCB’yi oluşturan halklar arasında iletişimi ve birlikteliği güçlendirecek, güçlü bir iletişim aracı olması bakımından gelecekteki ekonomik ve kültürel gelişmelere ve ilerlemelere katkıda bulunacaktır.
2. Bilimsel ve teknik alanda millî kadroların mükemmelleştirilmesi Rusçanın öğrenilmesi ile kolaylaşacaktır.
3. SSCB vatandaşlarının Kızıl Ordu içerisindeki askeri görevlerini başarıyla yerine getirebilmeleri için gerekli şartları sağlamaları Rusçanın öğrenilmesi ile mümkün olacaktır.

Rusçanın okullarda zorunlu dil olarak okutulmaya başlamasının ardından Sovyet dil politikasının önemli bir etabı tamamlanmıştır. Lenin döneminde Sovyetleri oluşturan tüm halkların dilleri arasında bir eşitlik ilkesi gözetilirken Stalin döneminde SSCB zamanında Rusçanın resmi dil statüsüne yükseltildiğini görmek mümkündür. Bu bakımdan özellikle Stalin dönemi dil politikaları sonrasında Türk ve diğer halkların dillerinin gelişiminde pozitif manada bir yavaşlamanın olduğunu söylemek mümkündür (Baskakov, 1999, s. 87).

Özellikle Rus diline atfedilen üstünlük ve Rus dilinin birinciliğine ilişkin getirilen düzenlemeler sonrasında, Rus olmayan halkların Sovyetler Birliği içerisinde devlet yönetiminin üst kademelerinde görev almalarının yolu, Rusçayı öğrenmeleri ve kültürel manada Rus kimliğini benimsemelerinden geçer hale getirilmiştir. Zamanla bu durum diğer halklar üzerinde kültürel baskıların da artması sonucunu doğurmuştur. Rus olmayanların zamanla resmi kurumlardan yararlanmak için kendilerini “Rus” olarak

tanımlamak zorunda kalmaları Stalin politikalarının başarılı olduğunun bir göstergesidir. Bu kimlik politikası ve sürgüne gönderme uygulamaları en büyük etkilerini Kazaklar üzerinde göstermiştir. Kazakların sayısı 1926-1939 yılları arasında 869 bin azalmıştır. Buna karşın, Rusların sayısında 631 bini bulacak bir artış beklenirken bu sayı yaklaşık olarak 20 milyonu bulmuştur (Lorimer, 1946, s. 140).

Özellikle İkinci Dünya Savaşı ile birlikte, Stalin'in üzerinde durduğu anavatan kavramı daha da değerli bir hale gelmeye başlamıştır. Buna göre, birçok etnik kimlikten oluşan Sovyetlerin bir arada daha sıkı bulunmaları ve düşmana karşı birleşmeleri gerekliliğinin de etkisiyle Sovyet Halkı kavramı yerine daha bir üst kimlik oluşturan Rus Halkı kavramı ağırlık kazanmıştır (Onay, 2002, s. 90). Bu dönemde özellikle Alman işgalinin de etkisiyle Slav olmayan tüm diğer halkların eritilmesi ve kimliklerinin değiştirilmesi ile bir an önce Ruslaştırılmaları ülküsü, "Rus Milliyetçiliği- Şovenizmi" haline getirilmiştir (Tuminez, 2000, s. 176-177).

Zamanla tüm Sovyetlerde yaşayan halkların gerek kültür gerekse dillerine yapılan müdahaleler sonucunda tek tiplileştirilme başarılmıştır. Birlikte yaşayan tüm halkların Sovyetleştirilmesi başarılmıştır. İşte tam da bu noktada, Stalin'in Rusya'sı bir bakıma Çarların Rusya'sından ya da Hitlerin Almanya'sından çok daha fazla hoşgörüsüz bir görünüme bürünmüştür (Hayes, 1995, s. 201).

Stalin'in burada güttüğü esas politikaların tümü her yönü ile halkların dili ve alfabesine de yansımıştır. Çünkü Stalin dilin değiştirici ve dönüştürücü etkisinin nelere kadar olabileceğine vakıftır. Sovyetleri oluşturan halkların kültür ve dillerine yapılacak müdahaleler sayesinde şu hedeflere ulaşılmıştır (Bryukov, 2014):

1. Rus milliyetçiliğinin tesis edilmesi, böylelikle bağımsızlığın, egemenliğin ve toprak bütünlüğünün sağlanması,
2. Rus halkının temsil edilebilmesi için Rus devletinin varlığının teminatı olan halkın Rus kimliğinin, geleneğinin ve kültürünün korunması,
3. Rus halkının üstünlüğü, özel bir medeniyet olduğunun kanıtlanması ve Rus halkının insanlık için de küresel projeler üretmelerinin sağlanması.

Şahin (2007, 233-244)'e göre, Stalin siyasetinin yaymış olduğu korku ve alfabe değişimine karşı çıkanların başına gelenlerin hafızalarda henüz taze olması gibi etkenler Sovyetler içerisinde diğer tüm halkların Rusların ilerleyişinde birer araç haline

gelmelerinin de önünü açan bir etki yaratmıştır. Bu bakımdan yeni kabul edilen alfabenin ve Rus dilinin zorunlu hale getirilmesinin Orta Asya halklarının dillerine uygun olmadığı yüksek sesle itirazlara konu edilememiştir. Çünkü herhangi bir itiraz durumunda (Rus milliyetçiliği yüceltilmişken başka milletlerin kendi milletlerini yüceltmelerine izin yoktu), “milliyetçilik” yapıldığı suçlamasında bulunuluyordu.

Stalin’in yukarıda sayılan hedeflerine ulaşmasında kullandığı yöntemler Orta Asya halklarının yöneticileri tarafından da desteklenen bir hale gelmiş ve bu uğurda bir takım düzenlemelere acil bir şekilde gidilmiştir.

Recebov (1988)’e göre örneğin Latin alfabesine geçiş sürecinde Orta Asya devletleri bir takım hazırlık süreçlerine girişmişler ve bu alfabaya geçerken sistemli bir çalışma yürütülmüştür. Fakat aynı hazırlık 1938 yılında alınan kararlarla birlikte Kiril alfabesine geçiş sürecinde pek yaşanmamıştır. Bu dönemden sonra örneğin Azerbaycan’da ve diğer Türkî devletlerde, yeni alfabaya geçiş için konferans tertibi, basın konuyu tartışması, kurultay toplanması gibi detaylar yaşanmamıştır. Bu dönemde konu ile ilgili olarak aleyhte yazı yazan dahi olmamıştır. Fakat bu dönemde bazı aydınlar Kiril alfabesine geçişe karşı çıkmamakla birlikte en azından dilin bir takım fonetik özelliklerinin yeni alfabaya aktarılmasını talep etmişlerdir.

1940 yılından itibaren ağırlıklı olarak kabul edilen yeni alfabe tüm Orta Asya halkları için kullanılacak ortak özellikler içermekten uzaktı. Buna göre her bir Orta Asya halkı için ayrı ayrı bir takım özellikler içermekteydi. Aynı zamanda ortak bir edebi dil yerine yerel ağızların seçilmesi yolu tercih edilmiştir. Bunun nedeni, Stalin’in siyasi emelleri ile örtüşen ayrıştırma politikasıdır. Böylelikle Türk boylarının edebi alanda birleşmelerinin önü kapanmış olmaktadır. Orta Asya Türk halkları bu şekilde birbirlerinin yazısını dahi okuyamayacak bir duruma getirilmektedirler (Aliyeva, 2005). Bunun sonucunda her bir Orta Asya devleti kendi nevi şahsına münhasır bir görüntü sergileyecek duruma gelmişlerdir. Bu ayrıştırma ortamı Stalin’in işine gelmiş ve Ruslaştırma politikası dil üzerindeki meyvelerini vermiştir.

Yüce (2006)’a göre, Stalin dönemi dil politikalarının karakteristik özellikleri “Tek Tipleştirme” üzerinde yoğunlaşmakta ve “Tek Tipleşen” insanın dilinin Rusça, dininin ateizm ve milliyetinin ise Sovyet olması amaçlanmaktadır. Bu durum devletin resmi politikası olarak ilan edilmiştir.

Kiril alfabesine geçiş döneminde sadece Türkler değil Rus Türkologlardan bir kısmı da takibata uğramıştır. Rus Türkologlardan bazıları Türkler için ortak bir alfabe getirilmesinin daha uygun olacağını savunmuşlar ve bunun sonucunda Sibirya'ya sürülmüştür. Örneğin Rus Türkolog Aleksandr Samoylovi²⁵, Türkler için Latin esasına uygun bir şekilde, ortak bir alfabe kabulünün dillerinin yapısına daha uygun olacağını savunmuş ve neticesinde suçlanarak Stalin tarafından Sibirya'ya sürülmüştür. Bu durum bize Sovyetlerin alfabe reformlarındaki amaçlarını göstermek bakımından fikir vermektedir (Eren, 1991, s. 5).

Stalin'in uyguladığı karşı reform hareketleri sonucunda SSCB'de 20 yılda 21 dil, alfabelerini iki kez, 13 dil de alfabelerini  kez değiştirmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında, 7 dil yazılı hallerini yitirmişlerdir (Nogayeva, 2014). Bu açıdan 1940 yılı son derece önemlidir. 1940 yılında her Türk lehçesi için farklı Kiril alfabelerinin tesisi işlemi tamamlanmıştır. Latin alfabesinde yazılan kitaplar ise toplanarak imha edilmiş ve yasaklanmıştır. Buna ek olarak Türk lehçelerinde yer edinmiş İslami kelimelerin ayıklanarak yerlerine bu kelimelerin Rusası yerleştirilmeye başlamıştır. Siyasi, teknik, ekonomik ve bilimsel diğer terimlerin ise Rusça olmasına ve bunun mecburi kılmasına karar verilmiştir. En keskin alınan karar ise Türk lehçelerinin birbirinden kelime almalarının yasaklanmasıdır (Saray, 1992, s. 179; Gündüz, 2005).

Shahrani (1993)'e göre, Stalin dönemi dil politikasının iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan ilki Rusçadan alınan dnk kelimeler ile orijinal halinden daha farklı olarak şekil değiştiren dillerin suni zenginleşmesi sonucu ortak tarihi geçmişe sahip toplumların birbirlerini anlayamaz hale gelmeleridir. İkincisi yeni yetişen neslin eski alfabe ile yazılan edebi mirastan yoksun kalması ve diğer Müslüman lkelerde Arap alfabesi ile yazılan edebi eserleri anlayamaz hale gelmeleridir. Yeni nesle böylelikle eski kültürlerin ve fikirlerin modasının geçmiş olduğu fikri aşılanmış ve hatta eski

---

²⁵ 1925'te Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisi muhabir yeliğine, 1929'da aslı üyeliğe seçildi. 1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kongresi'nin tertip komitesinde yer aldı. Türkiye'de yapılan Türk dili kurultaylarına katıldı. Petersburg ve Berlin niversiteleri arasında W. Radloff ile W. Bang'ın çevresinde yıllarca süren ilmi tartışmalarda derleme ve yayın yaptığı dönemin şartlarını vurgulayarak Radloff'u savundu. 1927'de Radloff'un sözlüğünün düzeltilerek ilvelerle yeniden yayımlanması düşüncesi doğrultusunda Türkiye'ye gönderildi, ancak yapılan iş birliği görüşmelerinden sonuç alınamayınca bu amaçla Rusya Bilimler Akademisi'nde kurulan komisyonda yer aldı. 1934 yılında Bilimler Akademisi'ne bağlı Doğu Bilimleri Enstitüsü müdürlüğüne tayin edildi. 13 şubat 1938'de öldü. (Bu kapsamda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (2009). Cilt:36, İstanbul, 82-83.)

fikirlerin inkâr edilmesi sağlanmıştır Bu durum ile birlikte Orta Asya halkları diğer Müslüman halklardan ayrılmış ve onlardan tecrit edilmiştir.

Stalin'in Lenin dönemi sonrası bu hızlı politika değişikliği Paul Henze²⁶ tarafından şöyle özetlenmektedir (Henze, 1985, s.81,83):

Birleşmiş Türk alfabesinin manası, Sovyetler Birliği'nde Türkçe konuşanlar arasında dil birliğini en iyi şekilde temin etmek, aralarındaki münasebeti kolaylaştırmak ve birlik yaratmak gayesini içinde topluyordu. Sovyetler Birliği'ndeki Türkler arasında yakın akrabalık duygusu kuvvetle baki idi. Birleşmiş Türk Latin Alfabesi, Türkler arasındaki birliğin kuvvetli bir delili idi. O zamanlar Komünistler, Türklerin müşterek bir bağına sahip olmalarına müsaade ediyorlardı. Fakat sonradan bu küçük temayül de çok görüldü ve ortadan kaldırıldı. Stalin Komünist Partisi üzerindeki hâkimiyetini sağlamaştırınca 1930'da Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan milletlerinin kültürel hürriyeti gittikçe daraldı.

Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere Stalin dönemi dil politikaları şu hususlara dayanmaktadır:

1. Ayrıştırma,
2. Alt kimlikler oluşturma,
3. Yabancılaştırma,
4. Kültürel ve dilsel yabancılaştırma,
5. Bölerek yönetme,
6. Ruslaştırma,

Bu aşamalar için tepki gösterilmesini engellemek için bir takım gerekçeler gösterilerek mantıklı bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Mesela Latin alfabesine geçişin gerekçeleri şu şekilde anlatılmaya çalışılmıştır (Musabey, 1959, s. 58-59):

Latin harfleri millî matbaalarda birtakım teknik zorluklar doğurduğu gibi, Rus milleti ile Türk halkları arasındaki rabıtayı da bozmaktadır. Kızıl (Rus) harfleri sayesinde gençler, millî okullardan Rus okullarına daha kolay geçebilirler. Latince harfler, Lenin ve Stalin'in "Büyük" eserlerini okumayı zorlaştırdığından geniş halk kitlelerini bu eserlerden faydalanmadan mahrum bırakıyor. Sovyetler Birliği halkları, ileri Rus kültür ve ilmini öğrenmeye can atıyor. Sovyetler Birliği dilleri, gerek Rus dilinden, gerek Rus dili vasıtası ile alınmış bulunan ve benimsenen mühim sayıda kelime ile zenginleşmektedir. İşte durum böyle iken iki muhtelif alfabe esasından faydalanmaktansa ana dili ve Rusça olmak üzere her iki dil için tek alfabe esasını kabul etmek çok daha makul bir harekettir.

²⁶ Amerika Birleşik Devletleri vatandaşı istihbarat görevlisi olan Paul Henze Türkiye'de 12 Eylül 1980'de meydana gelen darbe sırasında "Bizim Çocuklar Başardı" sözünü söyleyen kişidir.

Sonuç olarak Stalin döneminin politikalarının esas noktasını tek ideoloji etrafında birleşen, tek bir dilin egemen olduğu ve konuşulduğu, tek bir alfabenin kullanıldığı, tek bir edebiyatın var olduğu, tek bir bilime inanan vatandaşların yaratılması oluşturmaktır. Bu politikalar esasen Orta Asya halklarını derinden etkilemiş, onların dil ve alfabe birliğini ortadan kaldırmış ve birbirlerine yabancılaşması sonucunu doğurmuştur.

Stalin dönemi dil politikalarının etkileri kendisinden sonra göreve gelen Sovyet liderlerini de etkilemiştir. Sovyetlerin dağılması dönemine kadar hâkim olan bu politikalar Orta Asya devletlerinin günümüzde dahi dilsel ve alfabeyle ilişkin sorunları çözmesinde büyük sıkıntılar doğurmaktadır.

Stalin dönemi dil politikaları öyle bir çağın kapılarını açmıştır ki her Türkî toplumun kullanacağı alfabe tespit edilmiştir. Tespit edilen her bir alfabe ise birbirinden farklı özellikler taşımaktadır. Bu durum her bakımdan ortak bir Türkçenin ortadan kaldırılmasını da beraberinde getirmiştir. Stalin'in dil politikası ile birlikte ortada ne Azeri Türkçesi, ne Özbek, Kırgız, Türkmen ve Kazak lehçesi kalmıştır. Tüm bu Türkî dillerin yerini ise Azeri dili, Özbek dili, Kazak dili, Kırgız dili ve Türkmen dili almıştır (Saray, 2008, s. 96).

Stalin'in 5 Mart 1953 yılındaki ölümüne²⁷ kadar ve sonrasındaki dönem Sovyetlerin nüfuz alanındaki topraklarda derin ve köklü etkilere neden olmuştur. Stalin'den sonraki dönem de yine Stalin'in bıraktığı mirasın kalıplarına göre şekil almıştır. Aşağıdaki başlıkta Stalin sonrası Sovyetler birliği dil politikaları hakkında bilgi verilecektir. Böylelikle Orta Asya devletlerinin geçmişte ve günümüzde nasıl bir sistematik politikalar zincirinin muhatabı olduğu irdelenecek ve zamanımız dil geliştirme ve standartlaşma çabalarının geçmişten alınan mirastan etkilenebilirlik düzeyi hakkında bir fikir edinilecektir.

---

²⁷ Bu konuda Amerika Birleşik Devletleri Merkezi Haber Alma teşkilatı CIA'in 12 Mart 1953 tarihinde yayımladığı istihbarat raporu dönemin tahminlerini ve geleceğe dair perspektifi ele alması bakımından ilgi çekicidir. Stalin'in ölümü ve ondan sonraki süreç ile alakalı ileri okuma için bkz: Central Intelligence Agency [CIA], (1953). Probable Consequences of the Death of Stalin and of the Elevation of Melenkov to Leadership in the USSR. *Special Estimate Report*, USA.

2.2.2. Sovyet Adamı Yaratma Çabalarının Orta Asya'ya Yansıması

Sovyetler Birliği egemenliği altına aldığı topraklardan bir devlet inşa etmek için dört farklı model oluşturulmuştur. Bunlar; Birlik Cumhuriyeti, Özerk Cumhuriyet, Özerk Bölge ve Ulusal Bölge olarak sıralanabilir (Gürkan, 1964, s. 182). Buna göre, Sovyetler Birliğinde tam bir ulus olarak tanımlanmayan devletler (farklı etnik toplulukların bir araya gelerek oluşturduğu devletler), gelişmişlik düzeyleri göz önüne alınarak, Özerk Cumhuriyet, Özerk Bölge ve Ulusal Bölge şeklinde örgütlenmişlerdir. Bunun dışında kalanlar ise özerk cumhuriyet statüsüne sahip olup, ayrı dilleri olan ve Sovyet Cumhuriyetine bağlı olan ulus düzeyindedirler²⁸ (Kurubaş, 2006, s. 120).

Bu kapsamda esas olarak Sovyetler Birliğinin devlet kurma, ulus inşa etme ve geniş toprakları bir arada tutma hedefinin iskeletini “Sovyet Adamı” yaratma çabaları oluşturmuştur. Buna göre toplumu oluşturan bireylerin ayrı ayrı düşünce ve ideolojilerinden ziyade toplumun tümünü temsil eden tek bir ideolojinin tesis edilmesi hedefi ön plana konulmuştur. Böylelikle uzun yıllar boyunca dayatılan ideolojiye maruz kalan insanların bu kimlikten kurtulmaları günümüze kadar uzanan ve etkilerini hissettiren bir tepkiyi doğurmuştur.²⁹

Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından küresel bir proleter birliğin kurulması çabalarına ağırlık verilmiş ve böylelikle tüm toplumsal, kültürel ve etnik sınırların ortadan kalkacağı varsayımı ve ümidiyle hareket edilmiştir. Fakat zamanla bu beklentinin

²⁸ Bu ülkelerin sayısı 15'tir. Bunlar Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC), Ukrayna SSC, Belarus SSC, Özbekistan SSC, Kazakistan SSC, Kırgızistan SSC, Gürcistan SSC, Azerbaycan SSC, Litvanya SSC, Moldova SSC, Letonya SSC, Tacikistan SSC, Ermenistan SSC, Türkmenistan SSC ve Estonya SSC'dir.

²⁹ Bu konuda Stanley, J. (2016). *Demokrasilerde Propaganda Oyunu*. İstanbul: the Kitap Yayınları, s. 239: “Belki inançların yeniden gözden geçirilemez ve üzerinde tekrar düşünülmez olmasının nedeni toplumsal uygulamalar ile olan bağlantılardır. Söz konusu uygulamalarda yer almayı sürdürebilmek için bu inançlara sahip olmam gerekir. İdeolojik inançların kaynağının sosyal kimliklerimiz olduğunu öne süreceğim. Biz insanlar, sosyal kimliklerimize değer veririz. Sosyal kimliklerimiz, içinde yer aldığımız toplumsal uygulamalar ve sosyal alışkanlıklarca şekillenir; bunlar, içinde yaşadığımız toplum ile irtibatımızdır. Toplumsal uygulamalarda yer alabilmek için en azından bazı önermelerin doğru olduğunu kabul eder şekilde davranmamız gerekir. Bu tarz inançları terk etmek toplumsal kimliğimizi oluşturan belirli uygulama ve alışkanlıkları terk etmek anlamına gelir. Başka bir deyişle bu inançlardan vazgeçmek kişinin kendi topluluğunu terk etmesi, kişinin aidiyet anlamında özdeşleştirdiği herkesi arkasında bırakması demektir. Bu, bireyin zihninde canlandırmasının çok güç olduğu bir durumdur; genelde insanlar bu inançları bir kenara bırakmayı yalnızca özellikle bu inançlar üzerine rasyonel bir şekilde düşünceleri istendiğinde deneyimleyebilirler. Ancak, günlük hayatlarına döndükleri anda, tekrardan onları kendileri yapan toplumsal uygulamalara geri dönerler” şeklindeki yorumu bu bahsi geçen duruma açıklık getirir mahiyettedir. Bu tarz bir yapıya sahip olan bireylerin kendini ait hissettiği ortamdan uzaklaşmasının zorluğu hususu bu bahsi geçen yorumda da özetlenmektedir.

sağlanmasının kısa vadede çok zor olduğu anlaşılmıştır. Bir an önce istenen yönetim şeklinin kuvvetlendirilmesi için de bir takım “pratik” tedbirler alınmıştır. Bu çerçevede, ilk planda Sovyetler Birliği sınırlarında yaşayan milliyetçileri de içeren bir kesim ve Sovyet ideolojisine rakip olabilecek gruplar sindirilmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliğindeki tüm halkların geçmişine dair kültürleriyle bağları koparılmıştır. Sovyet Adamı yaratma hedefine yönelik olan bu operasyonun en etkili aracı ise tarih boyu kullanılagelen alfabelerin değiştirilmesi olmuştur (Hasanoğlu, 2015, s. 315; Hosking, 2011, s. 591).

Bu anlamda Sovyet Adamı yaratma hedefinde dil politikaları çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle 1930’ların sonlarından itibaren yerel dillerin desteklenmesi politikasından vazgeçilerek Rus dil ve kültürünün Sovyetleri oluşturan diğer milletlere de öğretilmesi yolu izlenmiştir. Tüm bu dönem boyunca uygulanan “Büyük Temizlik” operasyonu ve “Beşinci Kol Faaliyetleri”³⁰, Sovyet kimlik politikalarının belirleyici unsuru olmuştur (Aksakal, 2009, s. 25).

Bu dönemde Sovyetlerin kimlik politikalarında önemli bir yer tutan dil olgusu tam anlamıyla arzulan ve hedeflenen “Sovyet Adamı” projesi ile ilişkilidir. Stalin de bu hedefe giden yolda izlenecek stratejiyi; “bizim tek dilimiz var, tüm SSCB vatandaşlarının aşağı yukarı anlayacağı bu dil Rusçadır” şeklinde açıklamaktadır (Blitsteyn, 2011, s. 312). Stalin’in Rusçaya yüklediği misyon doğrultusunda ilerleyen yıllarda Sovyetlerde bulunan halkların alfabeleri Kiril alfabesi ile değiştirilmiştir. Böylelikle Rusçanın daha kolay öğretilmesi ve yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.

Buna ek olarak Çarlık Rusya’sının yıkılmasının ardından ortadan kaldırılan bir takım kavramların dirilti olarak kullanılmaya başlanması ile Sovyet ideali yeni bir boyut kazanmıştır. Lenin döneminde dahi kullanım alanı bulamayan *rozhdeniya*-anayurt, doğulan yer ve *otechestvo*-anavatan kavramları Stalin’in 1934 yılındaki politika değişikliği ile kullanılmaya başlamıştır. Rus tarihine karşı bakışın tamamen değiştiği bu

---

³⁰ Beşinci Kol Faaliyetleri gerek askeri gerekse siyasi faaliyetlerde günümüzde dahi kullanılan fakat adının İspanyol İç Savaşı’nda konulduğu bir harp şeklidir. Beşinci Kol tabiri ilk kez General Franco tarafından 1936-1939 İspanya İç Savaşı sırasında kullanılmıştır. General Franco’nun askerleri Madrid’e dört koldan saldırdıkları sırada bir başka güç olan ve beşinci kol görevini üstlenen Madrid içerisinde gizlenmiş istihbarat personeli şehirde bir ayaklanma çıkarmıştır. Bu sayede Madrid’in düşmesi daha kolay bir hal almıştır. İspanya İç Savaşında kullanılan yöntem Ernest Hemingway’in bir gazeteci gözüyle bakışını yansıtan eseri için bkz: Hemingway, E. (2018). *Beşinci Kol*. (S. Özel, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

dönemde millî kahramanlar ve onların anavatan için yapmış oldukları fedakârlıklar vurgulanmaya başlamıştır. Bunun yanında, kısa bir zaman önce en büyük Sovyet akademisyeni olarak adlandırılan *Pokrovsky*³¹ gibi bazı akademisyenler ise halkın ve rejimin en büyük bozucuları olarak adlandırılmıştır (*The Royal Institute of International Affairs*, 1939, s. 79). Bu doğrultuda yeni bir dil, yeni bir tarih, yeni bir vatan anlayışı ve yeni bir birliktelik için Sovyetleri oluşturan ulusların tarihi, dili, dini ve siyasetinin şekillendirilmesi için ve en önemlisi Rusçalaştırma ideali için alfabe değişiklikleri önemli bir araç haline gelmiştir.

Dolayısıyla Sovyet Adamı yaratma çalışmaları kapsamında alfabe değişikliğinin önemli bir işlevi vardır. Yeni bir kimlik yaratma kaygısında olan Sovyet yöneticileri bu sayede yeni nesillerin tarihini temsil eden daha önceki kaynaklara ulaşmasını engellemişlerdir. Yeni bir kimlik oluşturmak için alfabe değişikliğinin verdiği nimetlerle her kültüre yeni bir ata ve şair tayin edilmiştir. Buna göre her ulusun kültürü gerçek bir kültürün canlandırılmasına değil; zayıf bir içeriğin üzerine kurgulanmıştır. Bu doğrultuda, kimlik politikaları Sovyet edebiyatı ve Rus kültürü dairesinde şekillenmiştir. Her talebi Rus kültürünün karşılaması ve ulusal kültürün sağ kalması asıl amaçtır (Roy, 2006, s.120).

Bu amaca ek olarak özellikle dönemin Nazi Almanyasında giderek daha güçlü hale gelen faşist ideolojiye karşı savaşmak ve faşizmin etkilerinin Sovyet Cumhuriyetlerinde görülmesini engellemek amacıyla da propaganda faaliyetlerine önem verilmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği'ne tabi cumhuriyetlerde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülerek güçlü bir kamuoyu yaratılmaya çalışılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmeye ilişkin olan propaganda posterlerine aşağıda yer verilmektedir.

---

³¹ Bolşevik Devrimi sırasında Pokrovsky'nin oynadığı tarihsel rol için: Amacher, K. (2018). Mikhail N. Pokrovsky And Ukraine: A Normative Marxist Between History And Politics. *Ab Imperio*, Cilt:1, 101-132.

Poster 5.: Propaganda Poster (Faşizmi Yok Edelim!- 1937).

Kaynak: Mardjani Foundation. Erişim: 27.06.2019,
<http://islamperspectives.org/rpi/items/browse?collection=7>.

Bu posterde ilgi çekici olan o dönemde yaşanan faşizm tehlikesine karşı halkın bilinçlendirilmesi için güçlü bir insan figürü kullanılması ve halkın tümüne erişebilmek için posterin Latin alfabesine yer verilerek sunulmasıdır. Bu doğrultuda, toplumun tek bir amaç için harekete geçirilmesinde çıkış noktası olarak bir düşman yaratılması, güçlü bir imaj çizilmesi, halkın kafa karışıklığına mahal vermemek için hem Kiril hem de Latin alfabesi ile mesaj verilmesi de eklenmesi gereken başka bir ayrıntıdır.

Poster 6. : Propaganda Poster (Sovyetler Birliğindeki Halkların Dostluğu Güçlü ve Sarsılmazdır-1937)

Kaynak: Mardjani Foundation Erişim: 27.06.2019,
<http://islamperspectives.org/rpi/items/browse?collection=7>.

Yukarıda yer alan posterde Stalin'in "Sovyet Adamı" yaratma idealinin bir parçası olarak Sovyetleri oluşturan herkesin güçlü, beraber ve sağlam yapısına atıfta bulunulmuştur. Bu kapsamda, Stalin esasında Sovyetlerin içine düşeceği zor anlara yönelik bir birlik ve beraberlik mesajına önem vermektedir denilebilir.

Bununla birlikte Stalin döneminde kullanılmasına önem verilen "anavatan" simgesi ve kavramı dönemin propaganda unsurlarına da yansımıştır. Azerbaycan'da kamuoyu oluşturmak amacıyla yayınlanan posterde bir anavatan ve korunması gereken rejim kavramlarına yer verilerek Sosyalist anavatan kavramı oturtulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında bir düşmanın olduğu algısı oturtularak toplumsal bütünleşme, mücadele etmek ve düşmanla çatışmak algılarına yönlendirilmek istenmiştir.

Poster 7. : Propaganda Posteri (Sosyalist Anavatanı Koruyoruz-1939-Azerbaycan)

Kaynak: Mardjani Foundation. Erişim: 27.06.2019,
<http://islamperspectives.org/rpi/items/browse?collection=7>.

Sovyetlerin "Sovyet Adamı Yaratma" politikasının yalnızca dil ve alfabeye dönük olduğunu söylemek konuyu tek boyutlu incelememize neden olacaktır. Bu bakımdan, Sovyet döneminde kimlik anlayışını şekillendirmeye hizmet eden edebi ve kültüre ilişkin çabalara da değinmekte fayda vardır. Bu dönemde özellikle Orta Asya yazım

dünyasında bilinçli ve toplumu tek bir anlayış çerçevesinde şekillendirmeye yönelik çabaların yoğunlaştığı görülmektedir.

Bu doğrultuda kimliğin şekillendirilmesinde dilin bir ürünü olan edebiyat ve kültürel altyapı hem birleştirici hem de ayırıştırıcı bir işleve sahiptir. Buna göre dil, ‘bizi’ ve ‘onları’ tarif etmesi bakımından önemlidir (Macaulay, 1994, s. 133).

Bu bakımdan dil, milli kimliğin en açık işareti ve verilen ürünlerin ana kaynağı olması açısından Sovyet politika yapıcılarının sistemli bir şekilde kullandığı alanı ifade etmektedir. Sovyetler, Orta Asya’nın toplumlarının kadim gelenekleri ve yaşam tarzları üzerinde dil sayesinde önemli derecede bir hâkimiyet kurabilmiştir.

Toplumda etnik gruplar arasında güç ve statü ilişkileri irdelendiğinde yüksek statüye sahip bulunan egemen dilin (lingua franca) diğer dillere nazaran daha ayakta kalan ve şekillendirici rolü olduğunu söyleyebiliriz (İnal, 2012, s. 113).

Bu şekillendirici rol Orta Asya aydınlarının verdiği eserlerde de kendini göstermiş ve bu savı doğrular bir seyir izlemiştir.

Bu durum Sovyet Orta Asyası’nın ilk dönem edebiyatının ruhunu da yansıtmıştır. Bu çerçevede, Sovyet Türk edebiyatının ilk dönemi, 1917 Devrimini sevinçle, coşku, ümit ve heyecanla doludur. Gerek 1917 Devrimi’nin ilk döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde Lenin hakkında yazılan şiirlerin ve O’nun şahsıyla bütünleşen devrim temalı eserlerin sayısı hatırı sayılır bir şekilde fazladır. Azerbaycanlı şairler Samed Vurgun, Resul Rıza, Bahtiyar Vahapzade, Kırgız şair Toktogul Satılğanov, Kazak şair Saken Seyfullin şiirlerini Lenin için yazmışlar ve O’nu övmüşlerdir. Bunun yanında Türkmen şairlerden Ekim’in *Ozanı- Oktyabırın Aydınçısı* Mollamurt, eserlerinde Lenin’in beraberinde getirdiği hürriyeti, Komünist Parti’nin liderliğini, devrimin heyecan ve coşkusunu seslendirir. Özbek şair Husnittin Şaripov, Lenin ile *Sohbet-Lenin Bilan Suhbat* isimli Sovyet edebiyatının en uzun Lenin manzumesi olan iki ciltlik romanı kaleme almıştır. Özbek şairlerden Muhammed Ali “27 Yaşlar” isimli manzum destanında Lenin’in gençlik yıllarını anlatmıştır (Gürsoy Naskali, 1996, s. 55). Sovyetler döneminin beraberinde getirdiği yeni kimlik inşası çalışmaları sırasında dilin kültürün ve siyasal sistemin tüm imkânlarıyla kullanıldığını görmekteyiz.

Buna Özbek yazar Abdullah Kahhar’ın verdiği eserlerde işlenen Sovyet reformlarının yürütülmesinin ve Sovyet yönetimi altında bulunmanın bir mutluluk olması temasının işlenmesi örnek olarak gösterilebilir (Naskali, 1996, s. 57). Kahhar, eserlerinde Sovyet

rejimi ile birlikte yepyeni ve ümit vadeden bir zamanın başladığını ve Sovyet reformları ile birlikte mutlu çağa doğru ilk adım atıldığını dile getirmektedir. Böylelikle edebiyat, kültür ve siyasi yaşam üzerinde tam bir Sovyet ideolojisinin hâkim olduğu dönem başlamıştır. Bu amaç gerçekleştirilirken bir yandan günlük hayatın gerçekleri, bir yandan da edebiyat çok etkili bir şekilde kullanılmış; özellikle kabul gören aydınların eserlerinde Sovyet temasının işlenmesine özen gösterilmiştir.

Sovyet Adamı yaratma çabasının bir aracı olarak bütün Sovyet cumhuriyetlerinde folklor üzerine yapılan çalışmalara büyük önem verilmiştir. Bunun nedeni, Sovyetler Birliği'nde folklorun sosyalist ve komünist sistemin gerçekleştirilmesinde etkili bir araç olarak kabul edilmesidir. Kırsal kesimde yaşayan halk şairleri dahi Bolşevik Devrimi ve o devrimin liderlerini öven eserler vermişler ve suni destanlar yaratmışlardır. Sosyalist ideolojinin oturtulması ve benimsetilmesi için eserler veren sanatçılar para, madalya ile ödüllendirilmişlerdir (Dorson, 2007, s. 14-17).

Örneğin Kazak halk şairi Jambıl Jabaev (1846-1945), 1936 yılında Moskova'ya davet edilmiştir. Jambıl bu ziyareti sırasında Moskova'daki opera ve tiyatro sahnelerinde Lenin'i, Komünist Partisi'ni ve Sovyetler Birliği halklarını öven birçok *Jır* (şarkı-şiir) seslendirmiştir. Jambıl buna karşılık olarak 1938 yılında Lenin Nişanı ile ödüllendirilmiş ve aynı yıl Kazakistan Yüksek Sovyeti'ne milletvekili olarak seçilmiştir (Öner, 2004, s. 79).

Sovyet idealinin benimsenen bir kimlik olarak Sovyet coğrafyasında yaşayanlar tarafından benimsenmesi için folklorun önemli bir araç olduğu Sovyet lider ve aydınları tarafından sürekli olarak vurgulanmıştır.

Örneğin bu dönemde Maksim Gorki 1934 yılında Sovyet Yazarlar Birliği'nin ilk kongresinin açılış konuşmasında derlemeler ve araştırmalar yapılması için çağrıda bulunmuştur (Temur, 2010, s. 226). Bu açıdan değerlendirildiğinde sistemli bir şekilde, Lenin döneminde temelleri atılan fakat Stalin dönemi ile birlikte daha belirgin bir şekilde uygulamaya konulan Sovyet Adamı yaratma çabaları için dil, kültür, edebiyat, din ve folklor vazgeçilmez birer araç olarak ön plana çıkmıştır.³²

³² Stalin dönemi folkloru, yorumlanmış biçimi, kimlik yaratma sırasında uygulanan metotlar çok daha somut örnekleri içermektedir. Bu konu hakkında daha detaylı bilgiler için: Miller, F. J. (1990). *Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era*. Cambridge University Press, isimli eserin Stalin açısından folklorun nasıl yorumlandığını irdeleyen ilk bölümü yararlı olacaktır.

Sonuç olarak, toplumların tüm hafızasını silerek yeni ve daha baskın bir ideolojiyi onun yerine koymak fikri meyvelerini vermiştir. Bu politika sayesinde Sovyetlere mensup halklar Rus kültürünü özümsemişlerdir ve günümüzde dahi büyük tartışmalara sahne olan ideoloji, kültür, toplumsal ayrışma, alfabe ve dil sarmalının içine düşmüşlerdir. Buna ek olarak Sovyetler Birliğinin ilk dönemlerinde icat edilen milletlerin küllenen milliyetçiliği de günümüzde yeşererek kimi zaman etnik konularda meydana çıkan sorunları beraberinde getirmektedir.³³

2.3. STALİN SONRASI SOVYET DİL POLİTİKALARI

Stalin'in kurmuş olduğu düzen ve bıraktığı devlet mirası kendinden sonra göreve gelen Sovyet liderlerinin en az onun kadar güçlü olması gerektiğini düşündürmekteydi. Çünkü Stalin, izlemiş olduğu politikalar ile Sovyetler içerisinde gözle görülür bir bütünlük ve birliktelik tesis etmiştir.

Stalin'in tesis ettiği düzen Rusçanın ve Rus milletinin üstünlüğü ve “Büyük Birader” olarak görünmesi ile sonuçlanmıştır. Ona göre Rusça ve Rus kültürünün daha baskın ve daha yaygın bir hale gelmesi onun diğer milletler arasında birinciliğini ve üstünlüğünü kanıtlayacak ve sağlayacaktır. Bu bakımdan Stalin'in dil ve kültür politikaları Lenin ve Hruşçov arası güçlü bir geçiş dönemi özelliğine sahiptir. Bununla birlikte Stalin dönemi politikaları çok güçlü ve etkili bir dil politikasının izlendiği dönemi ifade etmektedir. Stalin'in son derece güçlü bir dil politikası uygulayan biri oluşu, Rusçanın diğer diller arasında güçlenmesi ve baskın hale gelmesini sağlamıştır. Ayrıca Stalin döneminde kurgulanan dil politikasındaki eksiklikler ve teorik alt yapı Hruşçov önderliğinde tamamlanmıştır (Green, 1997, s. 246-247).

---

³³ Özellikle Kırgızistan ve Özbekistan arasında yaşanan sınır sorunları kimi zaman etnik anlamda bir takım çatışmaların meydana geldiği gelişmelere de sahne olmuştur.

2.3.1. Hruşçov Dönemi (1953-1964)³⁴ Dil Politikaları

Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler içerisinde politik gücü eline alan Hruşçov, Stalin kadar güçlü bir lider olması gerektiğinin farkına varmıştır. Buna göre, Hruşçov'in karşısındaki en büyük sorunların başında çok köklü ve katı bir bürokratik yapının varlığı, Batı dünyasının gerisinde kalmış sanayi, başarısız tarım politikaları ve yetersiz işgücü sayılabilir (McCauley, 1987, s. 2).

Bu sorunları aşmak için Hruşçov'in uygulamaya geçirdiği politika modeli bürokratik sistemin halka açılması şeklindedir. Bunun yolunu da eskimiş bürokrasiyi tekrar elden geçirmekte aramıştır. Bu bakımdan Hruşçov bir idealist olarak tanımlanabilir (Linden, 1966, s. 25) Bu tanımlama bir bakıma doğrudur. Çünkü Hruşçov, liderliğine soyunduğu ülkenin baştanbaşa köklü bir değişimden geçmesinden yanadır. Böylece, Hruşçov'in dil politikaları da bu idealizm çerçevesinde şekillenmiştir (Green, 1997, s. 247).

Hruşçov'in kendi politik ütopyası içerisinde Rusçanın önemli bir yeri vardır. Ona göre Sovyetler Birliği, hem politik hem de dilsel alanda birleştirildiği takdirde gerçek amacına ulaşacaktır. Bunun için kısa vadede Hruşçov, tüm diğer ülkeleri de içine alacak, kapsayacak bir şekilde bir Sovyet kültürünün yaratılması gerektiğine inanmıştır. Böylelikle Hruşçov, Rusçayı Sovyetleri oluşturan tüm halkların ikinci ana dili seviyesine taşıma politikasını ön plana almıştır. Bu politika, Komünist Parti tarafından da destek görmüştür. Çünkü uygulanması planlanan bu dil politikası sayesinde daha az koruma ve gelişme hak eden etnik dilleri konuşan halklar üzerindeki yönetim kolaylaşacaktır. Bu kontrol ile birlikte Sovyetler Birliği'ni oluşturan halkların Rus kültürüne entegre olması sağlanabilecektir (Torgelsen, 2009, s. 19).

Hruşçov tam da bu idealini gerçekleştirmek için işe 1958-1959 Eğitim Reformunu hazırlayarak başlamıştır. Buna göre, Sovyetleri oluşturan halkların kendi ana dillerinde eğitim almaları zorunluluğu ortadan kaldırılmış fakat zorunlu Rusça eğitim devam etmiştir. Böylelikle diğer etnik diller Rusça karşısında zayıflatılmış ve önemini yitirmiştir. Eğitim Reformu sayesinde Rusça hem bürokrasi hem de eğitim alanında hayatın merkezine oturtulmuş ve ortak ve resmi dil olmak (her ne kadar resmi olarak öyle adlandırılmasa da) konusunda büyük bir aşama kaydetmiştir (Grenoble, 2003, s.

³⁴ 1953-1964 yılları arasında 11 yıl süre ile Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri olarak görev yapmıştır.

57-58). Buna ilaveten 1958-1959 Eğitim Reformu ile birlikte ilköğretim ve ikincil düzey eğitim alanlarında Rusça eğitim zorunlu hale getirilmiştir. Böylelikle birçok okulda ana dilin yerini Rusça almıştır. Örneğin Rusya'da özerk bir devlet olan Karelya'da tüm okullar derhal Rusça eğitime geçmişken Çuvaş okullarında eğitim kademeli olarak Rusçaya geçmiştir. Bunun yanında eğitimin yerel dillerde yapıldığı pek çok özerk cumhuriyette Rusça zorunlu eğitim dili haline getirilmiştir (Grenoble, 2003, s. 57).

Hruşçov, 12 Kasım 1958 tarihinde Komünist Parti Merkez Komitesi çalışmaları sırasında Sovyet Eğitim Reformu'na ilişkin 19. Numaralı önerisini gündeme getirmiştir. Bu öneri Sovyet Eğitim reformu'nun ana yapısını oluşturması bakımından önemlidir. Ayrıca ortaya atılan bu öneri Rusçanın diğer Sovyet dilleri arasındaki yerinin açıklığa kavuşturulması bakımından da önemlidir. İşçi/köylü sınıfına mensup ailelerin eğitim çağındaki çocuklarına yönelik bir takım düzenlemeleri içeren bu öneride sosyal sınıflar arasında giderek açılan uçurumun kapatılması amaçlanmaktadır. Reform, Aralık 1958'de SSCB Yüksek Sovyeti'nde tartışıldı. Hruşçov'un yenilemeyi içeren bu önerisi, günlük hayatın gerçeklerine daha fazla vurgu yaparak SSCB'nin eğitim sistemini modernize etmek ve standartlaştırmak için tasarlanmıştır. Buna göre, reformun göze çarpan 19. önerisi dil eğitimi ile ilgilidir. 19 no'lu öneride, Sovyet Cumhuriyetlerindeki (Rusya Cumhuriyeti hariç) bir öğrencinin kendi yerel dilinde mi yoksa Rusça mı eğitim alacağına dair ebeveynlere tercih hakkının tanındığı görülmektedir. Hruşçov'un bu önerisi görünürde demokratik gibi görünse de; Stalin döneminde, Sovyet Cumhuriyetlerindeki tüm öğrencilerin Rusça, yerel dil veya bir yabancı dil öğrenmesi üzerine kurulu düzeni kökten değiştirmesi açısından gizli bir amaç taşımaktadır. Sovyetlerde yaşayan öğrencilerin Rusça dışında yerel dillerini ya da bir yabancı dili öğrenmeleri zorunluluğunun ortadan kalkması bu bağlamda Rusçaya rağbet edilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre, 19 no'lu öneri geri planında yerel dillerin birincil olma rolüne karşı adeta bir müdahale anlamını taşımaktadır. Rus olan öğrencilerin buldukları Rusça konuşulmayan Sovyet cumhuriyetlerinin dilini öğrenmekten muaf hale gelmesi onları da zamanla ikamet ettikleri toprakların yerel dilinden uzaklaştırmıştır. Bunun yanında tüm Sovyetlerde Rusçanın eğitim, kültür, askeri alan ve bürokraside baskın dil olması statüsü Sovyetlerin diğer uluslarını da Rusça öğrenmeye teşvik etmiştir.

Bu durumdan hareketle, 1958-1959 Eğitim Reformları Sovyetler Birliği genelinde bir takım değişimlerin önünü açmıştır. Hruşçov'in uyguladığı yerel dilleri kısıtlayan politika bazı yerel dillerin ikincil dil konumuna düşmesine neden olsa da genelde ana dil muhafaza edilmiştir. Hruşçov'in kültürel kısıtlamaları azaltması sayesinde özellikle Orta Asya'da yer alan Sovyet Cumhuriyetleri belli alanlarda kendi dillerini de muhafaza etmişlerdir. Bununla birlikte Eğitim Reformları yeni bir okul türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rusça dışında konuşulan yerel dillere ikincil dil ve edebiyat dili misyonu yükleyen okulların açılmasına müsaade edilmiştir. Bununla birlikte azınlık dillerinin okullarda kısıtlı alanlarda öğretilmesi ve yerel dillerdeki basılı yayınların azalması azınlık dillerini tehdit altında bırakmıştır. Bir başka ifadeyle kilit değişiklik, yerel düzeydeki yerel unsurlardan bağımsız olarak, Rusçanın SSCB'nin resmi dili haline gelmesi ve eğitim ve yönetimde merkezi bir pozisyonda tutulmasıydı. Bu reformlar, ülkenin Ruslaştırılmasına yönelik açık bir hareketi temsil ediyordu (Grenoble, 2003, s. 57-58).

Sovyetleri, Stalin'in politik mirasının tekrar gözden geçirilmiş haliyle yönetmeyi amaç edinen Hruşçov'un izlediği politika zamanla örtülü bir şekilde Stalin usulü bir Ruslaştırma modeline dönüşmüştür (Torgelsen, 2009, s. 19).

Hruşçov'in izlediği Stalinist politika, Rusçalaştırma konusunda büyük bir ilerlemenin önünü açmıştır. Hruşçov döneminde Rusça, diğer etnik dillerin önüne geçerek hem eğitim hem de bürokratik hayatta ilk sıraya ve ortak dil statüsüne yükselmiştir. Çünkü Hruşçov'un amacı Rusçayı yaygınlaştırırken onu bir bilim ve teknik dili haline de getirmektir (Green, 1997, s. 250).

Bu kapsamda 22. Parti Kongre'sinde alınan kararlar konuya dair önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. 22. Parti Kongresi'nde, Rusçanın Sovyetleri oluşturan tüm milletleri bir arada tutması özelliğinden bahsedilmiş ve Rusçaya birleştirici bir rol atfedilmiştir. Bu Kongre ile birlikte Rusça, yabancı bir dil görünümünden ikinci ana dil statüsüne yükseltilmiştir. Bu, Hruşçov'un *sliyaniye* (etnik unsurların kaynaşması), ideali olarak da adlandırılmaktadır (Lewis, 1973, s. 84). Bu ideale göre eğer Sovyetleri oluşturacak tüm milletler tamamen birleşecek ve bütünleşecekse, Rusça da o milletlerin kullandığı tek birleştirici ve ortak iletişim aracı olacaktır (Bilinski, 1962, s. 138-157).

Lewis'e (1973, s. 84) göre *Sliyaniye*, bir dilin diğer dillerin yerini almasını amaçlar ve bu yoldaki politikaları teşvik eder. Buna göre diğer dillerin yerine geçen baskın dil artık yerine geçtiği dilleri kapsar ve koruyucu bir hal alır. Hruşçov'un dil politikasının temelini oluşturan *sliyaniye* böylece tamamlayıcıdır.

1961 yılındaki 22. Parti Kongresi'nde Hruşçov dil politikasını her ne kadar özgürlükçü bir boyutta yani her bir milletin kendi çocuklarını istediği dilde eğitebileceği şeklinde açıklamış olsa da, asıl amaç toplumları ayırıştırılmamak için Rusçanın eğitim ve öğretim dilinde kullanılması olarak belirtilmiştir. Hruşçov'un, "hiçbir şey ulusumuzun ilerlemesinin önünde bir engel teşkil etmemeli fakat bu ilerleme de toplumların birleşmesi önünde bir engel teşkil etmemelidir" sözünü Rusçanın egemen olması gerektiği şeklinde yorumlayabiliriz. Bu bakımdan Hruşçov'un toplumu bir araya getirmesinin tek yoluysa tek bir dilin yani Rusçanın egemen olmasıdır. İşte özetle bu durum *Sliyaniye* olarak adlandırılmaktadır (Ruşça'dan Aktaran: Green, 1997, s. 251).

Hruşçov'un *Sliyaniye* ideali ve politikası Rus halkının üstünlüğü dairesinde şekillenmiştir. Bir konuşmada (Green, 1997, s. 249) Hruşçov, Rus halkının eskiden ezilen halkların kültürel geri kalmışlıklarını aşmalarında ve ilerlemelerinde çok önemli işler yaptığını söyleyerek, diğer halkları Rus halkının seviyesine taşıdıklarını vurgulamıştır. Rus halkının diğer halklar için yaptığı fedakârlığın da çok büyük olduğundan bahsetmiştir. Bu durum da Hruşçov'un Rus kültürü ve egemenliği temelli politikalarının iskeletini oluşturmaktadır. Ona göre Rus kültürü ve egemenliği diğer halkların da kurtarıcısıdır. Hruşçov, izlediği dil politikası ile Rus halkını özel bir grup içerisinde tanımlamaktadır. Bu bakımdan Hruşçov, Sovyetler Birliği'ni de Rus olan bir birlik ve varlık olarak tanımlamaktadır. Diğer milletlerin Sovyetler Birliğine entegre olmalarının yolunun da onları Ruslaştırmak olduğunun üzerinde önemle durmaktadır (Green, 1997, s. 249).

Aslen Özbek olan Komünist Parti Merkez Komitesi Genel Sekreteri Muhittinov, *Izvestiya Gazetesi*'ne (1961, s. 7) verdiği demeçte Hruşçov'un bu politikasına destek çıkmıştır. Muhittinov, Rus dilinin her Sovyet milleti için kilit bir öneme sahip olduğunu söyleyerek, gelecek nesillerin kültürel gelişiminde ve bunun sonucu olarak kültürel devrimin/değişimin ilerleme kaydetmesinde Rus dilinin önemli rolü olduğundan bahsetmiştir.

Sliyanie ve Eğitim Reformu, Hruşçov'un dil politikasındaki en önemli ve hayati aşamalarıdır. Eğitim Reformu ile birlikte özerk cumhuriyetlerdeki okullarda Rusça ağırlıklı bir şekilde okutulmaya ve Rusça üzerinde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Eğitim Reformu ile amaçlanan “halklar arasındaki kardeşlik” i tesis etmek ve iletişimi kolaylaştırmaktır. Ayrıca eğitim reformu başka bir anlamıyla da “zengin Rus kültürü” mirasından tüm halkların yararlanmasını amaç edinmektedir (Green, 1997, s. 253).

Eğitim reformu ile birlikte ebeveynlerin kendi çocukları için okul seçmelerine, Rus okulu ya da istedikleri bir millî okul seçmelerine olanak tanınmıştır. Millî okulların tercih oranında bu görünürdeki serbestlik hızlı bir kısıtlanmaya sebep olmuştur. Bu dönemde Rus okullarında okumayı reddedenlerin büyük çoğunluğunu Orta Asya Cumhuriyetleri oluşturmuştur (Kreindler, 1985, s. 355). Bazı ailelerse çocuklarının gelecekteki kariyerlerine yardımcı olabileceği düşüncesiyle Rusçaya yönelmeyi tercih etmişlerdir. Bu bakımdan Eğitim Reformu üstü kapalı bir zorla Ruslaştırmanın kanıtı olarak tanımlanabilir (Alpatov, 20106, s. 145). Fakat buna ek olarak, Rusçanın tam olarak ikinci bir dil olarak öğretilmesi millî okullar tarafından tastamam gerçekleştirilemediğinden, Rusçayı Rus okullarında öğrenmeye olan talep de artmıştır (Lewis, 1972, s. 183). Bu durum, Hruşçov'un politikalarının belli bir aşama kaydettiği şeklinde değerlendirilebilir.

Fakat tüm bunlara rağmen Hruşçov, neden Rusçayı bu kadar ısrarla yaygınlaştırmak istediği noktasında ayrıca bir açıklama yapma ihtiyacı da duymuştur. Hruşçov'a göre eğer Rusça ortak bir dil (*lingua franca*) haline gelmezse, bilimde ve teknolojiye ilerlemeler daha yavaş kalacaktır. Bu tehdite karşı bir önlem olması için Rusça dışındaki dilleri konuşan bilim adamları, kullandıkları bilimsel ve teknolojik terimleri hızlı bir şekilde Rusça karşılıklarıyla kullanmaya başlamışlar ve bu noktada cesaretlendirilmişlerdir. (Lewis, 1972, s. 64). Bu sayede, Stalin döneminde 1938 yılında çıkarılan “Rus Dilinin Millî Cumhuriyetlerde ve Eyaletlerde Zorunlu Olarak Okutulması Kararnamesi” sonrasında bilimsel olmayan azınlık dili repertuarlarında Rusça hızla yaygınlaşmıştır (Kozlow, 1988, s. 167). Bu ayrımı Hruşçov dönemi politikalarının Stalin dönemi dil politikalarının bir tamamlayıcısı olduğunu düşündürmektedir.

Böylelikle Hruşçov'un dil politikalarının dayandığı üç temel etkenden bahsetmek mümkündür (Green, 1997, s. 256-257):

1. Toplumunu daha verimli hale getirmek için Rusça öğrenmenin teşvik edilmesi,
2. Hükümetin idaresinin sağlam bir şekilde elde tutulması,
3. Etnik gerginliklerin bastırılması.

Yukarıdaki bu üç neden değerlendirildiğinde Hruşçov'un dil politikalarının Rus dilini geliştirme hedefini yerine getirdiği söylenebilir. Bu dil politikasının uygulanması sırasında Sovyetleri oluşturan unsurların protestoları ile karşılaşsa da kendi politikalarını sistematik bir şekilde uygulamayı başaran Hruşçov, bu politikaları Sovyetleri oluşturan tüm cumhuriyetlere kabul ettirmesini bilmiştir. “Görünüş Olarak Ulusal, İçerik olarak Sosyalist” formülünden kopuşun temsilcisi ve kurucusu olan Hruşçov'un fikirleri, Brejnev ve diğer Sosyalist liderler tarafından da benimsenmiştir. Green'e (1997, s. 257) göre Hruşçov'un bu çığır açıcı dil politikasının başarısının nedeni ise teorilerinin entelektüel bir alt yapısının olmasıdır. Teorik altyapının başarılı olmasının yanında Rus milliyetçiliğinin iç politikada destek görmesi de dil politikasının aşama kaydetmesinde yardımcı olmuştur. Teorik altyapı bakımından Stalin dil politikalarından ayrılan Hruşçov dil politikaları, Ruslaştırma amacına hizmet bakımından ise Stalinist bir görüntüye sahip olmuştur. Böylelikle Eğitim Reformu (1958), Sovyetler dil politikalarında tamamlayıcı rol oynamıştır.

Hruşçov'un liderliği boyunca uyguladığı politikaların genel amacı ve sonuçları sıralanacak olursa şu sonuçlara varılabilir (Aktürk, 2012, s. 202):

1. Eğitim Reformu ile birlikte eğitim sistemi elden geçirilerek revize edilmiş ve etnik diller üzerinde bir Rusça tahakkümü ve baskısı kurulmuştur.
2. Ateist dünya görüşünün yaygın hale getirilmesi ve canlandırılması – ki bu görüş tüm Sovyet halklarını bir arada toplayacak ve birleştirecek bir yöntem olarak düşünülmüştür.
3. Bürokratik değişim ve dönüşüm ile etnik olmayanların (yani Rusların) bir bürokratik sınıf oluşturması sağlanmıştır.

4. “Bakir Topraklar” politikası ile Slav ve diğer Avrupalı göçmenler özellikle Kazakistan topraklarına yerleştirilmiştir.
5. “Milletlerin Kardeşliği” söylemi terk edilerek bunun yerini “Sovyet Milleti” söylemi almış; “yeni, tarihsel bir halk toplumu” fikri yaygınlık kazanmıştır.
6. Etnik halkların kimlik belgelerinde milliyet hanesini çıkarma girişiminde bulunulmuştur (fakat bu girişim başarısızlıklar sonuçlanmıştır).

Aktürk (2012)’e göre bu kapsamda, Hruşçov’un dil politikaları da dâhil devlet yönetiminde uyguladığı tüm politikaların esas varış noktası Sovyet Ulusu-*Sovetskiy Narod* yaratma üzerine yoğunlaşmaktadır.

“Sovyet Ulusu” yaratma ideali Eğitim Reformunun beraberinde getirdiği nimetlerden azami derecede yararlanmıştır. Eğitim Reformu sayesinde yürürlüğe konulan bir takım askıda ifadeler ile üstü kapalı bir şekilde aslında Rusça öğrenilmesi teşvik edilmiştir.

Örneğin eğitim reformlarıyla, Rus okullarına kaydolan okul çağındaki çocuklara isterlerse kendi dillerinde eğitim görmeyebilecekleri şeklinde bir seçenek sunulmuştur. Bir başka ifadeyle, Rus olmayan bir millete mensup çocuk, örneğin Özbek bir çocuk, Özbekistan Sosyalist Cumhuriyetinde bir Rus okuluna kaydolduğunda isterse tüm eğitimini sadece Rusça dilinde alabilecektir. Rus okullarının diğer okullara kıyasla daha donanımlı olması ve Rusçanın çocukların gelecekteki kariyeri adına daha çok fırsatlar doğurması, giderek Özbek aileleri çocuklarını Rus okullarına kaydettirme konusunda teşvik etmiştir. Bu durum Özbekistan’da dilsel Ruslaştırma konusunda bir dönüm noktası olmuştur (Zhemukhov ve Aktürk, 2015, s. 42).

Özetle Hruşçov, Stalin’in aksine Ruslaştırma siyasetini ülke içerisinde dengelerken baskı politikalarını uygulamamış; daha farklı yollarla Rus dilini hâkim kılmaya çalışmıştır. Hruşçov konuşmalarında öğrencilerin kendi dillerinde eğitim almalarına olanak tanıdığını söylemiştir. Etnik milletlere verilen bu hakkın aslında bir nevi “saptırılmış siyaset” olduğu daha sonraları fark edilmiştir Hruşçov, konuşmalarında Rus dilini övmüş, Rus dilinin öğretilmesi gerektiğini sürekli tekrarlamış, Rus dilinin öğrenilmesinin faydalarını sıralamış ve Rusçayı teşvik etmiştir. Esasında Hruşçov, dil politikasını ve Rusçalaştırma stratejisini zor kullanmanın dışında teorik bir program ile başarıya ulaştırmıştır (Aliyeva, 2005, s. 86).

Bununla birlikte, Sovyet toplumunu birleştirmeyi ve kaynaştırmayı amaç edinen *sliyaniye* politikası hem Rusları hem de etnik grupları endişeye sürüklemiştir. Etnik unsurlar *sliyaniye*'nin Ruslaştırma ve asimilasyona yol açacağını söylemekteyken, Ruslar bu politikanın kendi kültürel ve biyolojik orijinalliklerine zarar verebileceğini dile getirmişlerdir (Dunlop, 1983, s. 136).

Her ne kadar kendi içinde bir takım tartışmalara neden olmuşsa da Hruşçov'un dil politikaları Stalin sonrası dönemde Rusçayı daha yaygın ve ortak bir statüye kavuşturmuştur.

2.3.2. Leonid Brejnev³⁵ (1964-1982) ve Durgunluk Dönemi Dil Politikaları

Sovyetler Birliği tarihinde durgunluk dönemi olarak ifade edilen Brejnev yönetimi, kendisinden önce Sovyetlerde liderlik yapan Lenin, Stalin ve Hruşçov'dan farklı olarak radikal siyasetlerden uzak kalmayı tercih etmiş ve mevcut düzenin devamını sağlama politikasını yansıtmıştır (Öksüz, 2017, s. 209). Brejnev, kendisinden önceki liderlerin dil politikalarını izlemeyi tercih etmiştir.

1964 yılında göreve gelen Brejnev döneminde eğitim, güzel sanatlar ve bilim alanında Komünist Partisi aracılığı ve liderliğinde çalışmalar sürdürülmüştür. Brejnev, eğitim seviyesini artırmak amacıyla Sovyet gençlerinin lise eğitimleri için gece ve gündüz okulları ile meslekî ve teknik okulların sayısını artırmıştır (Aliyeva, 2005, s. 87).

Brejnev, politikalarında genel olarak eğitmen ve uzman kadrosunun görevine sürekli atıfta bulunmuştur. Brejnev'e göre edebiyat ve güzel sanatlar Sovyet insanın dünya görüşünün gelişmesinde ve ilerlemesinde önemli bir yere sahiptir. Şairleri yazarlar ve güzel sanatlar alanında faaliyet gösteren insanlarla birlikte edebiyat öğretmenlerine de Sovyet insanını yetiştirme konusunda büyük vazifeler düştüğü Brejnev'in her fırsatta dile getirdiği bir konudur.

Örneğin Komünist Parti'nin 24. Kongresi'nde³⁶ Brejnev, "yeni insanın yetiştirilmesi gibi çok önemli bir alanda çalışıp, emek sarf eden dil ve edebiyat öğretmenlerine

³⁵ Ukrayna uyruklu Sovyet Devlet Adamı.

³⁶ Sovyetler Birliği Komünist Partisi 24'üncü Kongresi hakkında daha fazla bilgi için: Sapiets, J. (1971). The 24th Congress of the Soviet Communist Party. *The Russian Review*, 31 (1), 11-24. Buna ek olarak ilgili Kongre'de alınan kararlar ve varılan sonuçlar için: Twenty Forth Congress Of The Communist Party

vazifelerinin önemini ve gereklerini öğrenip, kendi derslerini bu doğrultuda işlemeleri gerektiği anlamına gelen bir konuşma yapmış ve dil politikalarının önemini vurgulamıştır (Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 24. Kurultayı, (Stenografik Hesabat), 1973, s. 233).

Brejnev, 18 yıl süren iktidarı boyunca kendisinden önce temelleri atılan ve teorik bir çerçeveye oturtulan özellikle Hruşçov dönemi ve diğer Sovyet liderlerin dil politikalarından etkilenmiştir.

Pool (1978, s. 244)'a göre Rus olmayanların Rusçayı öğrenmeleri ve Rusçaya uyum sağlamalarının zorla olmamalıdır. Buna göre, Rusçanın giderek daha üstün bir konuma yükselmesi, diğer tüm diller arasında daha ortak bir konuma taşınması ancak onun istikrarlı ve yavaş bir ilerlemeyle benimsetilmesine bağlıdır. Ayrıca korku ve panikten ziyade, çok dillilik vasıtasıyla Rusçanın yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. Rusçalaştırma olarak tabir edilebilecek dil politikası ancak dilsel çeşitliliğin uzlaşması ile mümkündür.

Grenoble (2003, s. 58)'ye göre, Brejnev topyekûn bir Rusçalaştırmadan yanadır. Rusçayı ikinci ana dil konumuna yükseltmek Brejnev'in ideallerinin başında gelmektedir. Bu kapsamda, Brejnev dönemi yönetim yapısı itibariyle Lenin dönemi halkların kendi kendilerini yönetme hakkı ve Stalin dönemi güçlü merkezi yönetim yapısı arasında kalan bir özelliğe sahiptir. (Thompson, 1998, s. 278-285). Lenin döneminde uygulanmak istenen her halkın kendi kendini yönetme, kendi kültürünü yaşatma, kendi dinini yaşama, kendi dilini konuşma hakkı ile Stalin döneminin tek Sovyet Halkı oluşturma idealleri Brejnev tarafından benimsenerek uygulanmaya geçirilmeye çalışılmıştır.

Stalin döneminin resmi dil politikası olan ve merkezi sosyo-ekonomik sistemin daha kolay yönetilebilmesine olanak sağlayan Rusça temelli iki dilli eğitim sistemi Brejnev tarafından elden geçirilerek benimsenmiş; eğitim öğretim yılı içerisinde çok etkili, bilimsel olarak gerekçeli ve araştırma destekli bir Rus dili programına evrilmiştir (Tynyshpayev,1998, s. 203-209).

Sovyetlerin durgunluk döneminin başlangıç noktası olarak bilinen Brejnev'in, tüm politikalarında zamanın gerçeklerini göz önüne alarak yumuşamayı ön planda tuttuğu

iddia edilmiştir. Bu dönemde özellikle bir takım ekonomik problemler ve Afganistan Savaşı³⁷ ile de meşgul olduğundan iç problemlerin politika belirlemedeki etkisi son derece önemlidir (*New York Times*, 1982, s.22).

Brejnev belki de bu politikasını kendisinden önce liderlerin çalışmaları ve uygulamalarına borçludur. Bu kapsamda Brejnev, 1971 yılındaki 24. Parti Kongresi'nde birleşik bir Sovyet Halkının kurulması misyonunun başarıya ulaşarak tamamlandığından bahsetmiş ve bir sonraki görevin federatif sistemden tek bir devlet sistemine geçiş olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca her ne kadar Sovyetler Birliği anayasasında Rusçanın resmi devlet dili olduğu hükmü bulunmasa da, her etnik grubun kendi dilini konuşmakta serbest olduğu belirtilmiş olsa da; bürokratlar her fırsatta Rusçanın “gönüllü resmi dil” olarak kabul edildiğini belirtmişlerdir. Bu bakımdan Sovyet halkları Rusçayı uluslararası dünyayla iletişimin sağlanması ve sosyal, politik, ideolojik birlikteliğin tesisi için kabul etmişlerdir ("*Nationalities Policy Under Brezhnev*", 2018).

Olcott (1985)'e göre, Brejnev'in Stalin'in dil ve eğitim politikasını değiştirerek ve elden geçirerek uygulamaya geçirmesi hedefi 1975 yılında alınan bir karar ile hayata geçirilmiştir. 1976 yılında toplanan Sovyetler Birliği Komünist Partisi 25. Kongresi'nin bünyesindeki Sovyetler Birliği Rusça Eğitim Kongre'sinde teori ve pratik arasında oluşan büyük “uçurum”un kapatılmasının artık bir gereklilik olduğu vurgulanmıştır. Bu kongreyi de yerel düzeyde verilen talimatları uygulama kongreleri izlemiş eğitim ve dil politikaları ele alınmıştır.

Bu kongrelerin ertesinde Rusça Sovyet Cumhuriyetinde bürokrasi, ordu, bilim ve yüksek teknoloji dili olarak her bir şehirde kullanılmış ve teşvik edilmiştir. Bununla tek baskın dilin Rusça olması amacına hizmet edilmiştir. Bu kapsamda, Sovyet Cumhuriyetlerindeki büyük bir çoğunluk ana dillerini muhafaza etmişler fakat Rusçanın öğretilme oranı da artmıştır. Rusçanın, ulusların konuştuğu ana dilleri gibi akıcı bir şekilde konuşulması amacına istenilen düzeyde ulaşamamış olunması, özellikle Orta Asya Cumhuriyetlerinde Rusçanın akıcı konuşulmasının istenilen seviyede olmayışından dolayı, Brejnev tarafından Rusçaya resmi statü verme girişimlerinde

---

³⁷ Sovyetler başlangıçta Afganistan ile arasındaki jeopolitik ve siyasi bir takım sıkıntıları aşmak için askeri güç kullanma noktasında kararsızdır. Bu konudaki sürece ilişkin bkz: Rasanayagam, A. (2003). *Afghanistan: A Modern History*. I.B., London: Tauris.

bulunulmuştur. Bu amaçla, 1978 yılında Gürcistan Anayasasında bir değişiklik yapılarak Rusça Gürcüce ile eşit statüye taşınmak istenmiş fakat protestolar sonucunda tasarı hızla geri çekilmiştir ("*Nationalities Policy Under Brezhnev*", 2018). Aslında bu girişim Brejnev'in Rusçayı sağlamalaştırıcı unsur olarak görmesinden ileri gelmekteydi. Ona göre Rusça tüm toplumu bir araya getirecek ve Sovyet toplumunu en doğru şekilde kuracak hızlandırıcıdır (Szporluk, 1992, s. 24).

Brejnev yönetiminin esas çıkış noktası, dönemin Komünist Parti ideolojisinin halkların birleşmesi ve kaynaşması-*sblijeniye i sliyaniye narodov* hedefi ile uyumlu seyretmektedir. Bu ideal sayesinde bir takım hedeflere yaklaşma noktasında somut sonuçlara erişilmiştir. Ayrıca Brejnev döneminde eğitim alanının ötesinde yerel düzeyde ve etnik gruplar arasında Rusçanın yaygınlaştırılması başarılmıştır. Dolayısıyla Rusça Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde *lingua franca* (ortak iletişim dili) statüsüne yükselmiştir (Grenoble, 2003, s. 58-59).

Rusçanın statüsünün tüm Sovyetler Birliği içerisinde resmi ve yüksek dil statüsüne erişmesi beraberinde üst-kimlik olgusunu doğurmuş, bu da diğer etnik gruplara benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu amaç bazen radikal adımların atıldığı olaylara da yol açmıştır. Örneğin Gürcistan Anayasasına Rusça ile ilgili bir madde eklenmek istenmesi itirazlara neden olmuştur. Gürcistan'daki bu girişim aslında Brejnev'in Sovyet toplumu yaratma idealinin yansıması olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Brejnev döneminin açık hedeflerinin başında çeşitli etnik gruplardan bir Sovyet Milleti - *Sovetskiy Narod* oluşturmak gelmektedir. Buna göre, Sovyet Milleti'ni oluşturacak diğer milletler üst kimlik altında yani Rus kimliği altında birleşeceklerdir (Grenoble, 2003, s. 59). Bunu başarmanın yolu tüm Sovyet liderlerde olduğu gibi Brejnev'in zihin dünyasında da Rusçayı ortak dil konumuna yükseltmekten yani onun statüsünü baskın dil haline getirmekten geçmektedir. Fakat Gürcistan örneği Brejnev yönetimi için başarısızlık olarak değerlendirilebilir. Ancak Brejnev, eğitim eksenli dil politikasının başarıyla uygulandığı diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olumlu sonuçlar da elde etmiştir.

Rusçanın genel kabul görme noktasında önemli bir aşama kaydettiği Brejnev dönemi, Sovyet dil politikalarının ve Sovyet Halkı oluşturma idealinin zirveye ulaştığı zaman dilimi olarak kabul edilebilir (Grenoble, 2003, s. 59). Buna göre, Brejnev döneminde uygulanan dil politikalarının bir sonucu olarak Rusçanın konuşulma düzeyindeki artışı

“Rusçayı İyi Konuşan Özbekler” başlığı altında 1926-1979 yılları arası karşılaştırmalı olarak şöyle gösterebiliriz.

YILLAR	1926	1959	1970	1979
Birinci Dil Olarak Rusça Konuşanlar	0,0	0,5	0,5	0,6
İkinci Dil Olarak Rusça Konuşanlar	-	-	14,5	49,3

Tablo 2. : Rusçayı İyi Konuşan Özbeklerin Oranı (%)

Kaynak: Akiner, 1995, s. 240.

Tablo 2, Brejnev iktidarının zirvede olduğu 1970 sonrası dönemde Rusçanın Özbekistan’da ikinci dil olarak konuşulmasında ve kabulündeki artışı göstermektedir. Uygulanan sistemli dil politikası vasıtasıyla eğitim, bilim, sanat, kültür ve ekonomi alanlarında Rusçanın kullanıldığı söylenebilir.

Brejnev dönemi dil politikasının Sovyet Halkı oluşturmadaki göreceli başarısına rağmen Sovyetler Birliğinin kronik hastalığı olan “millîyetler sorunu” Sovyetleri sarsmaya devam etmiştir. Bu, Sovyetlerin yakın gelecekte karşılaşacağı toplumsal bunalımın da bir göstergesi ve öncü işareti olmuştur. Brejnev dönemi politikaları başarıya erişmiş gibi görünse de esas olarak halklar arasındaki sorunları daha da kötüleştiren bir sürecin başlangıcı ve referans noktası olmuştur. Bu kötüleşme çok ırklı toplumların doğal bir parçası olarak değerlendirilebilir. Sovyetlere tabi devletlerin sahip oldukları kaynakların tahsisindeki sıkıntılar ve anlaşmazlıklar, merkezi hükümetin tüm mali kontrolü tekeline alması, merkezi hükümet ve yerel hükümetlerin halkın sadece asgari ihtiyaçlarını karşılaması için kaynak tahsis etmeleri, Sovyet bürokratlarının kendi servetlerini güvence altına alan adımlar atmaları çözülmemiş anlaşmazlıkların daha da kötüye gitmesine neden olmuştur. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Brejnev 1981 yılındaki Komünist Parti Kongresi’nde “Sovyet Halkı”nın yaratıldığını bir zafer olarak ilan etmiştir (Grenoble, 2003, s. 59). İlan edilen bu “zoraki” zafer Sovyetlerin içinde bulunduğu umutsuz durumu örtmekte başarılı olamamış ve Brejnev’in ölümünün ardından başa geçen Gorbaçov ile birlikte sonlandırılmıştır.

2.3.3. Gorbaçov Dönemi (1985-1991) Dil Politikaları

Sovyet sistemini kurup onu yaşatmak isteyen liderler nihai başarıya erişememişlerdir. Sovyetlerin kronik bir sorunu haline gelen merkezi planlamacı ekonomik sistem ve bu sistemin siyasi ayağı olan katı bürokratik yapı nedeniyle Rus olmayan halkların Sovyetlere tam anlamıyla entegre olmaları sağlanamamıştır.³⁸ Böyle bir ortamda 1985 yılında göreve gelen Mihail Gorbaçov, Sovyetlerin emellerine ulaşmasında büyük bir sorun teşkil eden kurumsal katılığı kırmak amacıyla 1986 yılından itibaren açıklık ve yeniden yapılanma (*Glasnost i Perestroyka*) politikasını hayata geçirmiştir. Bu politikalar sayesinde Rus olmayan halklara da zamanla kendi haklarını isteme ve arama özgürlüğü tanınmıştır. Verilen bu haklar ve özgür ortamın giderek hâkim duruma gelmesi, Rus olmayan halkların kendi dinlerini, kültürlerini ve dillerini açıkça savunmaya başlaması sonucunu doğurmuştur (Saray, 2008, s. 119).

Aslında, 1989 yılına kadar Brejnev döneminde izlenen dil politikalarında bir değişiklik yaşanmamıştır. Komünist Parti yöneticilerinin ilgilenmesi gereken başka büyük sorunlar ve konular olduğundan dil politikalarına pek önem verilmemiş ve 1989 yılında Sovyet Cumhuriyetleri kendi millî dillerini konuşma ve kullanma hakkına yönelik talepte bulunmaya başlamışlardır. Örneğin Moldova, 1989 yılında Kiril Alfabetini terk ederek Latin Alfabetine geçmiştir. Tüm Sovyet Cumhuriyetleri de kendi millî dillerini güvence altına alan kanunları kabul etmişlerdir. Bu gelişmeler Sovyetleri parçalanmaya daha müsait bir duruma sokmuştur (Torgersen, 2009, s. 21-22).

Sovyet cumhuriyetlerini bir arada tutması umulan açıklık ve yeniden yapılanma olarak adlandırılan süreç de insanların şikâyetlerini dindirmekte yetersiz kalmıştır.

Ekonomik gerileme ve siyasi kargaşaların en zirve noktaya çıktığı bir tarihte Sovyetlerin liderliğine soyunan Gorbaçov'un gayesi Sovyetler Birliğinin ömrünü bir miktar daha uzatmaktı. Bu itibarla, Gorbaçov'un ideolojisinin ana hatlarını yeni ve çağdaş düşünce oluşturmaktadır. Marksist ideoloji üzerinde yeni bir bakış açısını benimsemiştir. Bu durum Gorbaçov'un entelektüel, karizmatik, enerjik ve rekabetçi karakterinden ileri gelmektedir (Medvedev, 1986, s. 183). Gorbaçov'un bu karakteri radikal yenilikçi politikaların önünü açması bakımından önemlidir.

³⁸ Sovyetler Birliği'nin sosyalist toplum yaratma emelinin vardığı sonuçlar ve çıkarılacak siyasi dersler için: Çulhaoğlu, M. (2018). *Sovyet Deneyinden Siyaset Dersleri*. İstanbul: Yordam Kitap.

Gorbaçov dönemi politikalarının kültür ve dile yansımaları, Sovyetler Birliğinin dağılması sürecinden sonraki süreçte yaşanan olaylarda kendini göstermiştir. Özetle Gorbaçov dönemi politikalarının kendisinden sonraki siyasi yaşantıya etkileri olmuştur.

Gorbaçov'un politikası Sovyet sistemini eleştiriye açık bir hale getirmiştir. Keskin ve katı kurallarıyla asla eleştirilemez olduğu düşünülen Sosyalist sistemin tartışmaya açılması, Rus olmayan milletlerin kendi haklarını savunmaları için cesaretlenmeleri sonucunu doğurmuştur. Bir nebze de olsa özgür tartışma ortamının ortaya çıktığı bu dönemde Rus olmayan milletler, kendi kültürlerini, dinlerini, geleneklerini, milliyetlerini, dillerini hatırlayarak bunları savunmaya başlamışlardır. Baskıların giderek hafiflemesi Sovyetleri oluşturan toplumlarda araştırma yapma ve öğrenme fırsatlarını doğurmuştur (Saray, 2008, s. 118-119).

Türk halklarının birbirleri ile arasındaki tarihi ve köklü münasebetin Sovyetler Birliği döneminde ayrıştırılması- unutturulmasının ardından, Gorbaçov döneminde baskıların hafiflemesi tekrar bir yakınlaşma ve yeniden tanışma fırsatını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Gorbaçov dönemini geleceğe yansıyan politikaları ile tasarımcı olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

Gorbaçov'un politikalarının Sovyetler Birliğinin dağılması sürecinde büyük bir etkisi olduğunu düşünen bazı bilim insanlarının yanı sıra demokratikleşmenin önünü açtığını savunanlar da vardır. Bu bakımdan, Gorbaçov'un politikalarının Rus demokratikleşme tarihinde önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür (Baharççek ve Ağır, 2014, s. 17).

Aslında Sovyetleri oluşturan halkları ayırmaktan kurtarmak, büyük bir ekonomik ve siyasi buhran içerisinde bulunan Sovyetler Birliğini revize ederek halkları rehabilite etmek amacıyla yürürlüğe konulan politikalar beklenmedik sonuçları ile tarihe adını yazdırmıştır. Gorbaçov politikaları Sovyet halklarını birleştirmek yerine uzun yıllar baskılanmalarının bir neticesi olarak milliyetçilik duygularının tekrar kabarmasına yol açmıştır. Bu durum Sovyetler Birliği ideolojisi ve rejiminin halklar nezdinde kabul edilebilirliğinin tükendiğinin bir göstergesidir (Özsoy, 2006, s. 170).

Gorbaçov dönemi özellikle Sovyetler Birliğinde yer alan farklı ulusların taleplerinin giderek gün yüzüne çıktığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde Sovyetleri bir arada tutan ideolojik adanmışlığın yerini toplumların ihtiyaçları ve modern dünyaya

ayak uydurma özlemi almıştır. Bu nedenle “kuru” ideolojik söylemler devri modası geçen fikirler arasında yerini almış ve toplumsal dönüşüm bir zorunluluk haline gelmiştir. Sovyetler Birliğini oluşturan Cumhuriyetler arasında yaşanan huzursuzluk ve belirsiz siyasi ortam da merkezden yönetilen beyinleri yormuştur. Dolayısıyla şikâyetler yüksek sesle dile getirilmeye başlamış ve zihinlerde yer alan kutsal Sovyet imgesi yerini zayıf bir görüntü sergileyen katı, aksak, hantal ve verimsiz Sovyetler Birliği imajına bırakmıştır.

Aslında Sovyetler Birliği'nin Gorbaçov döneminde içinde bulunduğu durum bir bakıma Emile Durkheim'in dile getirdiği “Anomik İntihar”³⁹ kavramı ile birebir örtüşmektedir. Buna göre, toplumlara oluşturan bireylerin kendilerini geliştirmek için ihtiyaç duydukları kaynaklara erişimi noktasında yaşadıkları ve geçirdikleri keskin dönüşümler nedeniyle bir süre sonra daha durağan ve kendi içine kapalı bir hal almaları Sovyetler Birliği'nin son dönemdeki toplum yapısı ile örtüşmektedir.

Böylelikle Sovyetler Birliğinin son yıllarını ifade eden Gorbaçov döneminde Sovyetlerin siyasi seçkinleri Birlik içerisinde yeni kimliklerin inşası süreci ile yüz yüze kalmışlardır. Hatta bu dönemde Sovyetlerin çekirdeğini oluşturan Rusya'da dahi Rus kimliğine yeniden bakış ve Rus kimliğini yeniden ele almak bir sorun olarak belirmeye başlamıştır (Garibova, 2012, s. 201).

Brzezinski (1994, s. 77-115) çözülmenin nedenleri olarak aşağıdaki etmenleri göstermektedir:

1. Ekonomik Reform: İktisadi alanda sorunların tartışmaya açık bir hale getirilmesi ve sektörel rahatsızlıkların dile getirilmesine fırsat verilmesi sistemin eleştirilmesine neden olmuş ve sistemin içinde bulunduğu sorunların kaynağı olan

---

³⁹ “Anomik intiharlar, bir takım toplumsal bunalımlar sonucu toplumun yapısında meydana gelen değişikliklerle bireyin yaşam biçiminin, değerlerinin altüst olması sonucunda gerçekleşen intiharlardır. Özellikle kör piyasa ekonomisi içerisinde yoğunlaşmış olan bu intihar türü, bireylerin davranışlarını düzenleyecek kuralların ve ölçülerin bulunmaması karşısında, bireyin ufkunun ya aşırı genişlemesinin ya da aşırı biçimde daralmasının sonucu olmaktadır. Ekonomik yıkım durumlarında, kimi bireyleri birden bire o zamana değin buldukları konumun aşağısına itiveren bir sınıf alçaltma olayı olur. Böylece bu bireyler isteklerini azaltmak, gereksinmelerini daraltmak kendilerini daha çok denetlemek zorunda kalırlar. Toplumsal etkinin bütün yararları, onlar için kaybolmuştur; manevi eğitimlerinin yenilenmesi gerekir. Ama toplum onları bir anda bu yeni yaşama uyarlayıp, alışık olmadıkları bu artmış özdenetimi gerçekleştirmelerini öğretmez. Sonuç olarak onlara zorla kabul ettirilen duruma uymazlar ve böyle bir şeyin tasarımı bile onlar için çekilmez olur; onları daralmış bir yaşamdan daha onu denemeden koparan acılar işte buradan kaynaklanır” (Durkheim, E. (2002). *İntihar*. ISBN 975-406-748-1, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 155).

eski “yaralar” deşilmiştir. Bu bir bakıma bir kısım güçlerin hesaplaşma alanı haline gelmiş ve muhalefet, ekonomik reform paketlerinin ardından sesini yükseltmeye başlamıştır.

2. Sosyal Öncelikler: Sosyalist ideolojinin önceliğı ağır sanayi hamlesini gerçekleştirmek ve bu sayede gerçek bir sosyalist toplum olabilmektir. Buna erişebilmek için Sovyetlerin her alanda ağır sanayiye yönelik hamlelere girişmesi sosyal öncelikleri arka plana itmiştir. Bu doğrultuda giderek artan sosyal öncelik arayışı Sovyet toplumunda artık toplumsal ihtiyaçların daha da şiddetle arzulandığını göstermiş ve halk servetine servet katanlar ile kendisini karşılaştırdığında sistemi sorgulamaya başlamıştır.

3. Politik Demokratikleşme: Politik hayatta daha demokratik söylemlerin arzulanması ve temel hak ve özgürlüklerin de bu doğrultuda genişletilmesi talepleri sistem açısından tartışmaları beraberinde getirmiştir. Dönemin Sovyet basınında yer alan ve halktan gelen mektuplarda gerçek bir demokrasi fikrinin uyandığı görülmektedir.⁴⁰

4. Komünist Parti'nin Rolü: Halk ve siyasetçiler arasında daha tartışmacı bir ortamın oluşmaya başlamasıyla toplumun sesini daha rahat duyacak bir parti organizasyonu düşüncesi yaygınlaşmıştır.

5. İdeoloji, Dinsel İnanç ve Kültür: Sosyalist sistemin ideolojisinin sorgulanmaya başlaması ve Sovyetleri oluşturan toplumsal kademelerin kendi dinleri ile kültürlerine yönelik taleplerin giderek artması geri dönülemez bir çözümlenin önünü açmıştır.

6. Stalinizm: Stalinist devlet ideolojisinin giderek zayıflaması ve “kara bir leke” olarak görülmesi Sovyet halklarındaki kopuşta önemli bir yere sahiptir.

7. Milliyetler Sorunu: Sovyetlerin çeşitli milletlerden oluşması iç tartışmalara neden olarak Stalinist devlet aygıtında bir takım kırılmalara neden olmuştur. Buna göre, çeşitli etnik gruplara mensup olan halk yığınları kendi geleceklerini tayin etme konusundaki taleplerini daha yüksek bir sesle vurgulamışlardır.

---

⁴⁰ Bu konuda 14 Mayıs 1988 tarihli *İzvestiya* Gazetesinde yer alan halk şikâyetleri köşesi faydalı olacaktır.

8. Afganistan'daki Savaş: Afganistan'da yaşanan savaş Sovyetleri hem ekonomik hem de ideolojik olarak bir çıkmaza sürüklemiştir.

9. Dış Politika ve Savunma: Yeni dış politika anlayışının barış içinde rahatça nefes almak düşüncesinden öteye geçerek tüm dünya çapında dayanışmaya önem verilmesi gerektiğinin ağırlık kazanması da geleneksel Sovyet ideolojisinin değişmesi sonucunu doğurmuştur.

10. Dünyadaki Komünist Blok: Dünya çapında güçlü bir görüntü sergileyen Komünist Blok'un gücünü yitirmesi ile sosyo-ekonomik bunalımlara girerek dayanışmak yerine iç siyasetle boğuşmak zorunda olması başka bir etken olmuştur.

Devlet ve Komünist Parti aygıtı içerisinde güçlü ve yüksek görevlerde bulunan devlet adamları ve bürokrasi sınıfı sıkı sıkıya bağlı buldukları komünist inanç sistemini üzerlerinden atmaya başladıkları an yıllardır sistematik bir şekilde uygulanan temelinden sarsılmıştır.

Zaten komünist ideallere tam anlamıyla bağlı olmayan sadece görünürde günü kurtarma telaşı içerisinde bulunan idareciler kısa bir zaman önce benimsedikleri ideolojiyi üzerlerinden tamamen atmışlar, dillerinden düşmeyen Lenin yerine fırsatçı ve kariyer düşkünü gerçek kimliklerine tekrar bürünmüşlerdir (Alleg, 1998, s. 49). Sovyetlerin kodlarında bulunan bu tarihsel gerçek uzun yıllar boyunca insanların itiraf etmeye korktukları apaçık bir gerçektir. Bu gizli gerçek Sovyetlerin yıkılması ile birlikte adeta domino etkisine neden olmuş ve pandoranın kutusu bir daha kapanmamak üzere açılmıştır.

Fukuyama (2015, s. 41)'a göre bu durum otoriter egemenliğin bir sonucudur. Bunu Gorbaçov döneminin bir eksikliği olarak düşünmek yanlış olacaktır. Sovyetler Birliği'nin yaşadığı kriz aslında Perestroykanın ilan edilmesinden yaklaşık yirmi beş yıl öncesine dayanmaktadır. Güney Avrupa'da bir dizi sağ otoriter yönetimin yıkılması ile başlayan süreç halkın otoriteye karşı bakış açısının değiştiğinin bir göstergesidir. Gorbaçov'un yönetimi ele alması ile birlikte de zaten otoriter yönetimleri reddeden halklar, yüzünü daha demokratik ve özgürlükçü yönetim anlayışına dönmüş bulunmaktaydılar.

Dilsel özgürlük ve esneklik taleplerine Moskova'daki merkezi hükümetin çok az ilgi gösterdiği de bilinen bir gerçektir. Bu dönemde Özbekistan gibi bazı Sovyet Cumhuriyetlerinin Birlik dağılmadan önce dil kanunları çıkararak ulusal dillerine resmi statüler kazandırmaları da dönemin çözümlere gebe olduğunun bir göstergesidir. Moldova 1987 yılında çıkardığı bir kanun ile Moldovacayı daha kapsamlı ve geniş kullanıma sahip bir dil statüsüne yükseltmiş, 1989 yılında resmi olarak Latin alfabesine geçerek imla kurallarını da Romence'ye uyarlamıştır. Bu tavrı ve inisiyatifi Estonya, Litvanya ve Letonya izlemiştir. Sovyetler Birliği ülkelerinin siyasi kargaşa ortamının da etkisiyle kendi ulusal dillerine dönüş talepleri ve bu yönde attıkları adımlar merkezi Sovyet hükümetini sert tepki vermeye itmiştir. Nisan 1990'da merkezi Sovyet Hükümeti “ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halklarının Dili Kanunu” kabul ederek Rusçayı resmi devlet dili olarak ilan etmiştir. Bu kanun bir bakıma Sovyetler Birliği'nin dil politikaları alanında oynadığı son koz olarak değerlendirilebilir. Buna göre, ortaya çıkan ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin ve tepkilerin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Grenoble, 2003, s. 63).

2.3.4. Sovyetler Birliği'nin Dağılması Sonrası Kurulan Yeni Düzenin Dil Politikalarına Yansıması

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonrasında bağımsızlığını kazanan tüm devletlerin politikalarında köklü değişimler yaşanmıştır. Orta Asya devletleri diğer devletlerle karşılaştırıldığında dil konusunda daha somut değişimlere sahne olmuştur. Tarih sahnesine tekrar ama bu sefer millî duyguları keşfetmek ihtiyacı ile çıkan Orta Asya Türk devletlerinin önündeki ilk ve en önemli görev, bütünlüğü yeniden tesis etmek gayreti olmuştur. Bu da dil politikalarını tekrar elden geçirmek şeklinde hayat bulmuştur.

Dolayısıyla Orta Asya Türk devletlerinin dil politikalarında egemen olan üç adım ön plana çıkmaktadır (Hogan-Brun ve Maelyk, 2012, s. 594):

1. Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin ulusal dillerinin tekrar diriltilmesi,
2. Rusçanın statüsünün değiştirilmesi ve Rusçalaştırmanın önüne geçilmesi,
3. Ulusal azınlıkların dillerinin korunması ve desteklenmesi.

Bağımsızlığını yeni kazanmış cumhuriyetler ilk adım olarak ulusal dillerini resmî devlet dili statüsüne yükseltmişlerdir. Bu konuya Belarus Cumhuriyeti bir istisna teşkil etmektedir. Buna göre Rusça, Belarus'ta 1995 yılında yapılan bir referandum ile ikinci devlet dili statüsüne yükseltilmiştir. Bunun yanında Kazakistan ve Kırgızistan'da Rusçanın resmi statüsü vardır (Hogan-Brun ve Maelyk, 2012, s. 594).

Rusçayı tamamen resmî dil statüsünden çıkaran cumhuriyetlerde Rusçanın bu statüsünün yerine ulusal dillerin konulması çabalarına ağırlık verilmiştir. Fakat bu çabaların karşılaştığı bir takım sıkıntılar mevcuttur. Bunlar şöyle sıralanabilir (Pavlenko, 2008a) :

1. Sadece Rusça konuşan geniş bir Rus azınlık kitlesinin varlığı,
2. Yerel halkın günlük kullanım dilinin Rusçalaştırılmış olması,
3. Rusçanın etnik gruplar arasında birincil iletişim dili olması,
4. İşlevsel açısından yerel ulusal dillerin belli başlı alanlarda yetersiz kalması.

Yukarıda yer alan bu zorlukların yanında korpus planlaması (kendisine bir statü verilmiş olan seçili dilin gramer, sözcük, alfabe ve yazım kuralları çerçevesinde düzenlenmesi süreci) olarak, ulusal dillerin Rusçanın etkisinden kurtarılması ve ulusal dillerin özüne uygun bir hale getirilmesi esas amaç olarak benimsenmiştir. Yeni yazım ve dil bilgisi kurallarının getirilmesi ile yeni dil politikası şekillenmiştir. Ulusal isimlere tekrar dönülmesi, yer isimlerinin millîleştirilmesi, yerel geleneklere ilişkin kelimelerin canlandırılması ve nihayetinde Kiril alfabesi yerine Latin alfabesine geçiş kararlarının alınması bu politikalara örnek verilebilir.

Bağımsızlık sonrası eski Sovyetler Birliği üyesi ülkelerde dilin statüsünü şu şekilde özetlemek mümkündür.

Ülke	Ülkenin Resmi Dili	Rusçanın Statüsü
Azerbaycan	1995 Yılındaki Anayasa Düzenlemesi ile Azerbaycanca, 2002 yılı Dil Kanununda Devlet Dili Statüsü.	Resmi olarak Rusçanın herhangi bir özel statü bulunmamaktadır.
Belarus	1990 tarihli Diller Kanunu ve 1998 Değişikliği ile Belarusça.	1996 Anayasası ile Rusça İkinci Devlet Dilidir.
Ermenistan	1993 tarihli Dil Kanunu ile Ermenice ve aynı tarihli Dil Kanununda Standart Ermenicenin Resmi Dil Olarak Kabulü.	Resmi olarak Rusçanın herhangi bir özel statü bulunmamaktadır.
Estonya	1995 Tarihli Dil Kanunu ile Resmi Dil Olarak Estonyacanın Kabul Edilmesi.	Rusça Yabancı Dil Statüsündedir.
Gürcistan	1995 Tarihli Dil Kanunu ile Gürcüce ve Özerk Bir Devlet Olan Abhazya'da Abhazyaca.	Resmi olarak Rusçanın herhangi bir özel statü bulunmamaktadır.
Kazakistan	1995 Tarihli Anayasa ve 1997 Tarihli Dil Kanunu: Kazakça.	Rusça Resmi Dildir.
Kırgızistan	1989 Tarihli Devlet Dili Kanunu ile Kırgızca	Rusça Resmi Dildir.
Letonya	1999 Tarihli Dil Kanunu ile Letonyaca.	Rusça Yabancı Dil Statüsündedir.
Litvanya	1995 Tarihli Dil Kanunu ile Litvanyaca.	Rusça Yabancı Dil Statüsündedir.
Özbekistan	1992 Tarihli Anayasa ile Özbekçe.	Resmi olarak Rusçanın herhangi bir özel statü bulunmamaktadır.
Rusya Federasyonu	2005 Anayasası ile Rusça Devletin Resmi Dilidir.	-
Tacikistan	1994 Anayasası ve 2009 Dil Kanunu ile Tacikçe.	1994 Anayasasında Rusça Etnik gruplar Arasındaki İletişim Dili Olarak Kabul Edilmiştir.
Türkmenistan	1990 tarihli Dil Kanunu ve Anayasa ile Türkmençe.	Dil Kanununa Göre Rusça Etnik gruplar Arasındaki İletişim Dili Olarak Kabul Edilmiştir.
Ukrayna	1989 Tarihli Dil Kanunu ve 1996 Anayasası ile Ukraynaca Devlet Dilidir.	1996 Anayasası ile Rusça Etnik gruplar Arasındaki İletişim Dili Olarak Kabul Edilmiştir.

Tablo 3. : Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Dillerin Statüsü.

Kaynak: Hogan-Brun ve Maelyk, 2012, s. 599.

Devlet dili olarak yerli dillerin ve Rusçanın bağımsız cumhuriyetlerde statüsünü özetlemesi açısından önemlidir. Bunun yanında günümüzde dahi Rusçanın statüsü konusunda tartışmalar sürmektedir. Bu tartışmalar, özellikle Rusça konuşan nüfusun etkin olduğu ülkelerde tek dil ve Latin alfabesine tam olarak geçmeyi zorlaştırmaktadır.

Tablo 3’de yer alan yer alan ülkelerden Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan’ın nüfusunun tamamına yakınının Müslüman oluşu ve bu ülkelerin Buhara, Harezm ve Türkistan coğrafyalarından oluşan ortak geçmişleri ve Sovyetler Birliği zamanında büründükleri çok dilli çok etnili yapıları, onları diğer Sovyet ülkelerinden ayırmaktadır.⁴¹ Baltık ve Transkafkasya Sovyet devletleri ile karşılaştırıldığında, Sovyetler Birliğinden ayrılma konusunda da adeta mecbur kalmışlardır. Bağımsızlığı bir anlamda Sovyetler Birliği idarecilerinin kararı ile elde eden bu ülkeler günümüzde uyguladıkları politikalarda da halen Rusya etkisini hissetmektedirler. Sovyetler Birliğinin dağılmasından itibaren, sayılan bu beş ülke dil konusunda farklı strateji ve politikalar izlemişlerdir. Rusçanın statüsü bu beş ülkede farklı görüntü sergilemektedir. Örneğin Kazakistan ve Kırgızistan Rusçaya yasal bir statü vermişken, Türkmenistan ve Tacikistan Rusçaya etnik gruplar arası iletişim dili olma rolünü yüklemiştir. Özbekistan’da görünürde Rusçanın yasal bir statüsü bulunmamaktadır. Bu kapsamda Özbekistan diğer ülkelere nazaran Rusçaya daha agresif bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Bu da Rusçalaştırmanın Özbekistan’da daha köklü tepkilere neden olmasından kaynaklanmaktadır (Pavlenko, 2008, s. 71).

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasında Özbekçe devletin tek ve resmi dili olarak açıkça ifade edilmektedir. Bu doğrultuda çıkarılan dil yasalarına ve kurallarına uyum sağlanması amacıyla da birçok kesin ve tavizsiz tedbirler alınmıştır. Çünkü bağımsızlığın ilk yıllarında Rusça bir an önce etkileri ortadan kaldırılması gereken bir dil olarak kabul edilmiştir. Buna göre bağımsızlığın ilk yıllarında Rusça gazete, dergi ve Rusça yayın yapan televizyon kanallarına karşı bir sınırlandırma politikası izlenmiştir (Alpatov, 2000).

Bu kapsamda, Özbekistan’ın Sovyetler Birliği Döneminin ardından erken dönemde özellikle dil alanında nasıl bir görüntü sergilediğini belirtmekte fayda bulunmaktadır.

2.3.5. Sovyetler Birliği’nin Ardından Özbekistan’da Rusçanın Etkisi

1991 yılından itibaren Özbekistan’ın Özbek milliyetçiliğini ön plana alan politikalarının temelinde uzun yıllar süren Ruslaştırma/Rusçalaştırma etkisini kırma hedefi yer

⁴¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.

almaktadır. Buna göre, Sovyetler Birliği döneminde dil politikaları, merkezi Sovyet Hükümeti tarafından belirlenmişken, bağımsızlık sonrası dönemde bu politikaların belirleyicisi merkezi Özbek Hükümeti olmuştur. Böylelikle Özbekistan, bağımsızlık sonrası kurulan yeni düzende daha millî politikalar uygulamayı amaç edinmiştir.

Özbekçenin, devlet ve toplum hayatında kullanımına ilişkin hayata geçirilen politikalar ve girişimler Sovyetler Birliği mirasının bıraktığı etki nedeniyle bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Özbekistan sınırları içerisinde yaşayan Rus ve Tacik azınlıkların Rusçanın baskın statüsüne alışkın olmalarından dolayı, Özbekçenin Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası ortaya çıkan baskın konumunu memnuniyetsizlikle karşılamaları, sosyopolitik bir sorun olarak belirlemiştir. Özbekistan'da yaşayan Karakalpaklar ve Tacikler Sovyetler Birliği döneminin ardından gelen yeni dönemde kendi dilleri için daha yüksek bir statü talep etmişlerdir (Fuller, 1992, s. 19-24).

Ayrıca Özbekistan'da Sovyetler Birliği dönemi mirasının bir etkisi olarak dile ilişkin yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi noktasında da sıkıntılar yaşanmaktadır. Sovyetler Birliği dil politikalarının bir yansıması ve alışkanlıkların etkisinin yanında, alt yapı ve kaynakların yetersiz oluşu, dil planlaması konusunda ihtiyaç duyulan birikimdeki eksiklik, bürokrasi kademesinin ve karar alıcı mekanizmanın eski alışkanlıkları bırakmaktaki isteksizliğinin dil eğitiminde yetersizliğe yol açması hususları halen aşılması gereken sorunlara örnek olarak gösterilebilir. Özbekistan'da yaşayan Rusların Özbekçeyi benimseyip bu alanda eğitim almaya yanaşmıyor oluşları ve sağlam bir terminolojinin olmayışı da etkilidir. (Fierman, 1995, s. 589-590).

Özbekistan'ın Rusçalaştırmaya karşı aldığı tavır özellikle 2000'li yılların arifesinde Kiril alfabesi ile yayımlanmış birçok eserin zararlı ve tehlikeli görülerek imha edilmesi sürecinin yaşandığı bir döneme de sahne olmuştur. İmha edilen kitaplar arasında ders kitaplarının da olması Özbekistan'da basılı eser eksikliğini ve Özbekçe ders kitabı ihtiyacının karşılanamaması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle bağımsızlık sonrası yaşanan en somut sorunlardan biri Özbek gençlerinin Özbekçe yeterli yazılı esere erişememesi ve diğeri de kodlanmış hali ile öğrenememektir (Garibova, 2012, s. 86-87).

Sovyetler Birliği dönemi alışkanlıkları özellikle yaşlı nüfus üzerinde son derece etkilidir. Sovyetler Birliği dönemini yaşamış olan ve bu doğrultuda eğitim alan yaşlılar bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Rusya ile olan Ekonomik ve siyasi

yakınlık ve bağımlılık da Rusça eğitim veren okulların artmasına neden olmaktadır. Tablo 4, Özbekistan’da farklı dillerde eğitim veren okulları ve öğrenci sayılarını göstermektedir.

	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
TOPLAM	9691	5.821.861
Özbekçe	8853	4.981.511
Rusça	862	581.881
Karakalpakça	366	115.656
Tacikçe	244	69.385
Kazakça	370	54.926
Kırgızca	42	7.859
Türkmençe	43	10.643

Tablo 4. : Özbekistan’da Eğitim Veren Okullar ve Öğrenci Sayıları.

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı, (Erişim: 24.06.2019).

Tablo 4 incelendiğinde Özbekistan’da halen Rusçaya yoğun bir ilgi olduğu görülmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığının verilerine göre 2011-2012 eğitim öğretim yılında 807 adet Rusça eğitim veren okul varken günümüzde bu sayı 862 sayısına ulaşmıştır. Bu durum bir bakıma Sovyetler Birliği döneminin ardından Özbeklerin ve Özbekistan’da yaşayan diğer etnik grupların Rusçayı bir statü göstergesi olarak gördükleri değerlendirmesine sebep olmaktadır. Hatta Özbekistan’da Rusça öğretim yapan okullar popülerliğini artırmakla beraber bazı aileler çocuklarına özel Rusça dersleri aldırılmaktadır (Landau ve Kellner-Heinkele, 2012, s. 58-59).

Sovyetler Birliğinin dil politikasının Sovyet devlet adamlarının uyguladığı yöntemler bağlamında irdelendiği bu bölümün ardından özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte Özbekistan’da dil politikası, alfabede latinizasyon çalışmaları ve dile ilişkin çalışmaların günümüzdeki görünümüne değinmekte fayda bulunmaktadır.

3. BÖLÜM: SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI DÖNEMDE ÖZBEKİSTAN'DA DİL POLİTİKASI, ALFABEDE LATİNİZASYON ÇALIŞMALARI VE ÇALIŞMALARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

3.1. ÖZBEKİSTAN VE ÖZBEKLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Günümüzde Özbekistan olarak adlandırılan topraklar tarih öncesi çağlardan bu yana farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Milattan önce 6. yüzyılda Özbekistan topraklarına Persler hâkim olmuşlar ve sırasıyla bu topraklara Büyük İskender'den sonra Grako-Baktryan⁴², Kuşan İmparatorluğu ve Hun hâkimiyeti altına girmiştir. Milattan sonra 6. yüzyılın ortalarında bu bölge Türk Kağanlıkları tarafından yönetilmiştir. Arapların da bir dönem etkisi altına giren Özbekistan coğrafyası bu hâkimiyet sırasında Arap alfabesini ve İslam dinini benimsemiştir (Akiner, 1995, s. 227).

Yaklaşık bin yıl önce Türkî kavimlerin bazılarının Fergana Vadisi'ne yerleşmesi ile günümüz Özbekistan'ının ve Özbek toplumunun temelleri atılmıştır. Fakat Özbek ismi, Fergana Vadisi'ne yerleşenlere çok daha sonraları verilmiştir.

13. yüzyılda İslam dünyasını büyük bir yıkım tehlikesi ile karşı karşıya bırakan Moğol istilasını sonucu Maverâünnehir olarak bilinen Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki bölgede Türk-İslam devletinin varlığı bir süre kesintiye uğramıştır. Bahsi geçen bu bölgeyi büyük bir yıkım ve zarara uğratan Moğol istilasının ardından 1313-1341 yılları arasında hüküm süren Altınordu Devleti hükümdarı Özbek Han, kendi idaresi altındaki Fergana Vadisi Türklerini bir araya getirerek yeni bir devlet kurmuştur. Bu devlete de Özbek Devleti adı verilmiştir. Özbek Devleti Timurlular Devleti'nin son zamanlarında Türkistan bölgesinde bir güç unsuru olarak varlığını daha da hissettirmiştir (Caborov,

---

⁴² Orta Asya'daki Bactria ve Sogdiana'yı M.Ö 250'den 125'e kadar kapsayan dönemde yöneten krallıktır. Helenistik bir özelliği vardır. Büyük İskender'in tüm Orta Asya'yı istila etmesinin ve O'nun ölümünün ardından bu coğrafyaya hâkim olmuştur. Bu konuda ileri okumalar için; Bopearachchi, O. (2011). The Emergence of the Greco-Baktrian and Indo-Greek Kingdoms. *Ancient Coins in Australian Collections* (Nicholas L. Wright, Ed.) içinde (ss. 47-50). Australian Centre For Ancient Numismatic Studies, 2, Macquarie University.

2008, s. 10-28; Allworth, 1990, s, 32). Bunun yanında Allworth'un iddiasına göre bugün kendilerine Özbek diyenler ile 14. yüzyılda kendilerini Özbek olarak adlandıranlar etnik olarak birbirinden farklılık göstermektedirler. 14. yüzyılda kurdukları devlette Özbek ismini alanlar, Altınorda Devleti'nin başkenti olan Saray'dan ayrılan ve batıya göç eden Tatar ırkına mensup bir topluluktur. Kendine Özbek diyen ikinci topluluk 1380 yılında Timurluların yükselmesi ile hemen hemen aynı dönemde yaşayanlardır. Yani Türk-Moğol olan topluluk Özbek adını kullanarak Timurluların hâkimiyet alanının dışındaki Semerkant'ın kuzeyine yerleşmişlerdir (Allworth, 1990, s. 31-33).

Özbek Han'ın isim babalığı yaptığı devleti 1428 yılında Türkistan'a hâkim kılan kişi onun torunu Ebul Hayr Han'dır. Ebul Hayr Han 1451 yılına kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olarak geniş bir egemenlik kurmayı başarmıştır (Saray, 1993, s. 14).

Özbek Türklerinin gösterdikleri başarılar zamanla etraftaki kuvvetli Moğol kabilelerinin dikkatini çekmiş ve 1456 yılında Kalmuklar⁴³ ve 1457 yılında Oyratların hücumuna uğramıştır. Moğol kabileleri tarafından büyük zayiata uğratılan topraklarda huzursuzluk baş göstermiştir. Başarısızlıkların sorumluluğunu Ebul Hayr Han'a yükleyen bir kısım Özbekler kuzeye göç etmişlerdir. Kuzeye göç eden bu topluluk zamanla kendi başına buyruk hareket ederek kendilerini Kazak olarak adlandırmışlardır. Moğolların da ardına akınları sonucu zayıflayan Özbekler en son 1468 yenilgisinden sonra iyice zayıflamışlardır. Ebul Hayr Han'ın ölümünün ardından yerine geçen Şah Budak Han da Özbeklerin talihini olumlu yönde değiştirememiştir. Şah Budak Han'dan sonra Özbeklerin yönetimini ele geçiren Muhammed Şeybani Buhara'ya dönerek Özbeklerin kaderini tersine çevirmiştir (Saray, 1993, s. 14).

Muhammed Şeybani Han (1500-1510), komşu kabilelerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarından istifade ederek Özbekleri yeniden bir araya toplamıştır. Şeybani Han, Maverâünnehr'in kuzey bölgelerini ele geçirmiş ve Babür Şah'ı mağlup ederek gücünü zirveye taşımıştır (Howorth, 1880, s. 695).

---

⁴³ Kalmuklar, Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamaktaydılar. Daha sonra bunların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülâgû ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım etti. Diğerleri ise önce Hülâgû'nun kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine ve burada bir Moğol devletinin (Yüan Hânedanı) kurulmasına katkıda bulundular. Bu devletin yıkılıp (1368) bütün Moğollar'ın ülkeden çıkarılmasından sonra da Moğolistan'a dönerek Oyrat veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurdular. Ayrıntılı bilgi için: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (2001). İstanbul, s. 267-268.

3.1.1. Özbek Devleti'nden Sovyet Özbekistan'ına Kadarki Tarihi Dönem

Kendi bölgesinde güçlenen Özbek Devleti'nin Türkistan'a hâkim olması 16. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. 1510 yılında Safevî Devleti ile yapılan savaşta alınan yenilgiyi fırsat bilerek Özbek topraklarını istila etmek isteyen Babür'ün bölgeyi işgal etmesi, Özbek Devleti'nin parçalanmasının önünü açmıştır (Akıner, 1995, s. 230-231). Öyle ki bu parçalanmışlık çok uzun yıllar sürmüştür; bir türlü siyasi birlik ve beraberlik şuuruna ulaşamamıştır. Türkistan coğrafyasında uzun mücadeleler sonucu bir süre sağlanan barış ve sakinlik ortamının bozulmasında Türkî kavimler arasında hiç dinmeyen mücadeleler ve anlaşmazlıkların payı çok büyüktür.

Türkistan Türklerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan doğan bu kargaşa ortamından en fazla yararlanan Ruslar olmuştur. Ruslar 1552 yılında Kazan'ı, 1556 yılında Astrahan'ı işgal ederek Başkırt Türklerinin memleketlerinde ilerlemeye başlamışlardır. Ruslar, Başkırt topraklarının işgalini 1740 yılında tamamlamışlardır. Bu işgalin tamamlanmasının ardından Türkî kavimlerin birbirine düşürülmesi stratejisine başlanmıştır (Donnelly, 1968, s. 42).

19.yüzyıl'a kadar bir türlü parçalanmış siyasi görüntüden sıyrılamayan Ceyhun ve Seyhun ırmakları arasında kalan bu bölge Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının egemenliği altında varlığını sürdürmüştür. Egemenlik anlamında zayıf olan bu hanlıklar Rus istilasına açık bir hale gelmiştir. Ruslar 1860 yılında Hokand Hanlığına son vererek Buhara ve Hive Hanlıkları üzerinde de üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir (Mumcu, 1992, s. 4).

Buhara Hanlığı üzerinde Rus baskısının giderek artması beraberinde sıcak çatışmaları da getirmiş ve neticede Buhara Hanlığının Ruslar tarafından sürekli olarak taciz edildiği bir dönem başlamıştır. Bu dönem boyunca türlü siyasi müzakereler de yapılmış fakat Rusların üstün kuvvetleri giderek Buhara Hanlığını içinden çıkılmaz bir duruma sürüklemiştir.

Buhara Hanlığının Ruslara karşı verdiği mücadele, işgalin başarıya ulaşmasını engellemekte yetersiz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nden de yeterli yardımı alamayan Buhara Hanlığı 1868 baharında Türkistan genel Valisi General Kaufman'ın sunduğu anlaşma maddelerini ağır bularak reddetmiştir. Bunun üzerine 2 Mayıs 1868 yılında Rus

kuvvetleri Buhara Hanlığının Semerkant şehrini işgal etmişler ve Buhara Emiri'ni anlaşmaya zorlamışlardır. Anlaşma sonucunda Buhara Emir'i 500 bin Ruble savaş tazminatı ödemeyi ve tüm Doğu Buhara'yı Ruslara bırakmayı kabul etmiştir (Kostenko, 1871, s. 160-161).

Ruslar 1869 yılında bu sefer Hazar Denizi kıyısından Hive topraklarına çıkmışlardır. İran sınırına kadar Türkmen topraklarını ele geçiren Ruslar Krasnovodsk, Taşkent, Orenburg ve Mangışlak üzerinden dört koldan Hive topraklarına saldırmışlardır. 1873 yılında Türkistan Genel Valisi General Kaufman'ın saldırılarına karşı koyamayan Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadır Rusların egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır (Schuyler, 2007, s. 197).

Türkistan coğrafyasında genel anlamda hâkimiyet kuran Ruslar bu hâkimiyetini kalıcı kılmak üzerine yoğunlaşmışlardır.

Rusların Türkistan Genel Valiliği aracılığıyla yönettiği Buhara, Hive, Hokand ve diğer Türkistan-Türkmen ülkeleri ve topraklarında Ruslaştırma ve kültür değişimi siyaseti güdülmüştür. Türkmen topraklarına yerleştirilen Rus göçmenler vasıtasıyla demografik yapı değiştirilmeye çalışılmıştır. Zamanla Türk topraklarındaki demografik yapıda söz sahibi olan Ruslar Çarlık Hükümetinin emirleri doğrultusunda yerleşik Türklere karşı kullanılmışlar, bu topraklarda suni çatışmalar çıkarılmış ve neticede bütün yönetime el konulmanın bahaneleri üretilmiştir. Yerli Türklere yönetimde küçük memuriyetlerin verilmesi, şikâyet edenlerin bir şekilde cezalandırılarak susturulması izlenen başka bir siyaset boyutudur. (Saray, 1993, s. 28).

Rusların Türkistan'da kurdukları ve Türklere için ağır şartlar içeren yönetim anlayışının devamı sırasında 1. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Rusların savaşın ilk yıllarında ağır bir takım yenilgiler alması üzerine Çarlık Hükümeti bir karar alarak Türkistan Türklere yarım milyon kişiyi askere alacağını bildirmiştir (Sokol, 1954, s. 78). Alınan karar Türklere arasında büyük bir infiale neden olmuş ve 1916 isyanının fitilini ateşlemiştir (Zenkovsky, 1967, s. 130). 1916 isyanı uzun baskı yıllarının bir sonucu olarak kendiliğinden ve lidersiz bir şekilde başlamıştır. Yönetici kadrodan ve sistemli hareketten yoksun olan bu isyan başarıya ulaşamamıştır.

Lider kadrosundan yoksun, gerekli teçhizata sahip olmadan ortaya çıkıp isyana katılan Türklere, Ruslar karşısında yenilgiye uğramışlardır. 1917 yılının başlarında bastırılan

ayaklanma sonucunda 673 bin Türk hayatını kaybetmiş, 168 bin Türk Sibiryaya sürgüne gönderilmiş ve 300 bin kadar Türk Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalmıştır (Sokol, 1954, s. 154-155).

1916 ayaklanması Türklerin bağımsızlık uğruna neleri göze alabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Bu şartlar altında 1917 Ekim Devrimi'ne gidilmiştir. Bolşeviklerin Çarlık Hükümetini devirmesi ile yönetimi ele geçirdiği komünistler bir nebze de olsa Türkistan coğrafyası için umut doğurmuştur. Fakat beslenen bu umutların daha sonraki yıllardaki tecrübelerle aslında boş olduğu görülmüştür.

1917 Ekim Devrimi sonrası 15-22 Kasım 1917 tarihleri arasında toplanan kongrede Ruslar, "Türkistan Sovyet Komiserliği"ni kurduklarını ilan etmişlerdir. Bu komiserliğe atfedilen görev tüm Türkistan yönetiminin idare edilmesidir. Görünüşü itibariyle demokratik olsa da kurulan komiserlik çarlık yönetiminin kurduğu sert yönetim anlayışından pek de farklı değildir. Kurulan Sovyet Komiserliğine Rus askerleri ve demiryolu işçilerinden başka kimsenin destek vermemesi idarede Türklere yine önem verilmediğinin bir göstergesidir (Saray, 1993, s. 36).

Oysaki Ekim Devrimi'nin liderleri olan Lenin ve Stalin'in 2 Kasım 1917 tarihinde neşrettikleri beyannamede şunlar söylenmektedir (Allworth, 1967, s. 161):

1. Rusya'da yaşayan bütün halkların hâkimiyetleri esastır ve bu halklar eşittirler,
2. Halklar kendi kaderlerini bizzat tayin etme hakkına sahiptirler,
3. Halkaların millî ve dini inançları konusunu serbestçe yaşama hakları vardır,
4. Rusya'daki millî azınlıklar kendi devletlerini serbestçe kurma haklarına sahiptirler.

Lenin ve Stalin'in Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından neşrettikleri bu beyanname aslında Rus olmayan milletleri oyalama taktiğinden başka bir şey değildir. Bu beyannameden kısa süre sonra Komünist rejimin tek amacının millî şuuru esas alan Türklerin özgürlük çabalarını önlemek olduğu anlaşılmıştır. Sovyetler 1 Mayıs 1918'de yapılan bir kongre sonrasında Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan etmişlerdir (Saray, 1993, s. 36-37).

Kurulan sosyalist cumhuriyette, Türkistanlıların söz sahibi olması ve yönetime ortak olmalarının Sovyetler tarafından reddedilmesi üzerine kurulan bu yapının bir manası

kalmamıştır. Sovyetler, kurdukları bu otonom yapıda oyalama ve milliyetçilik fikirlerinin önünü alma taktiğini gütmüşlerdir (Hayit, 1975, s. 236). Türklerin Sovyetlere karşı takındıkları tavır ve özgürlüklerini elde etmek için her çabayı göstermekte kararlı oluşları, bölgenin bir an önce sömürgeci bir anlayışla da olsa ele geçirilmesi gerektiği fikrinin ağırlık kazanmasına neden olmuştur (Safarov, 1922, s. 67).

Sovyetler bu kapsamda sömürgeci gayretlerini başarıya ulaştırmak için Rus Komünist Partisi'nin bir kopyası olan "Türkistan Komünist Partisi"ni kurmuşlardır. O dönem Türkler arasında Komünist ideolojiyi özümsemiş kimse bulunmadığı için Türkistan Komünist Partisi'nin ilk üyeleri Ruslardan meydana gelmiştir (Hayit, 1975, s. 241)

Türkistan Komünist Partisi'ne zamanla üye olan Türklerin sayısı artmıştır. Fakat bu Türklerin komünist ideolojiyi benimsedikleri anlamına da gelmemektedir. Türklerin şahsi menfaatlerini ve zamanın şartlarında kendi haklarını daha açık savunabilmek için bu yola başvurdukları söylemek yanlış olmayacaktır (Saray, 1993, s. 38).

Türkistan Türklerinin içinde buldukları ortam ve Sovyetlerin baskıcı tutumları özgürlüğü için her yola başvurma konusunda tereddüt göstermeyenleri isyana sevk etmiştir.

Türkistan Türklerinin başlattıkları millî ayaklanma Sovyetlerin büyük engellemelerine ve baskılarına rağmen devam etmiştir. Fakat bu mücadeleye katılanların yeterli şekilde silahlandırılmamış olması ve merkezden yönetilen bir yapıya bağlı olmayışları Kızıl Ordu karşısında ağır kayıplar verilmesine neden olmuştur. Türkler, merkezi yönetim eksikliğini 24 Eylül 1919'da Mehmet Emin Beğ başkanlığında Fergana hükümetini kurarak gidermeye çalışmışlardır (Hayit, 1975, s. 281). Fakat tüm gayretlere rağmen Türkistan'ın millî mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Türkistan Türklerinin komünist sistemi ve Komünist Parti'yi kullanarak Türkistan birliğini sağlama çabaları da Rusları kuşkulandırmıştır. Ruslar işte tam da bu noktada Türkistan'ın ayrı ayrı cumhuriyetlere bölünmesi faaliyetlerine hız vermişlerdir.

Sovyet yöneticilerin gayretleri zamanla meyvelerini vermeye başlamıştır. Türkistan'da kurulan komünist partilerin kendi faaliyet alanlarında ayrılıkları körüklemiş ve ortak bir karar alarak ayrı cumhuriyetler halinde hayatlarını sürdürmek istediklerini Rus Komünist Partisi'ne bildirmişlerdir. 12 Haziran 1924 tarihinde Rus Komünist Partisi Türkistan'da cumhuriyetler kurulacağını ilan etmiştir (Vaidyanath, 1967, s. 172).

Alınan bu karar sonucunda kurulan bu cumhuriyetlerden biri Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetidir.

Buna göre Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, eski Buhara toprakları olan Buhara, Kermin, Nur-Ata, Karşı, Şehribaz, Baysun ve Sarı-Asi'yi, Semerkant ve Taşkent bölgelerini içermektedir. Aynı cumhuriyetlerin kurulmasının ardından daha kolay yönetilebilir ve parçalanmış bir görüntü sergileyen cumhuriyetlerin üzerinde geniş yelpazeli siyaset dönemi başlamıştır. Bu kapsamda, dil ve kültür alanında ayrıştırma çabalarına hız verilmiş, milliyet duygularını hedef alan stratejilere önem verilmiş, millî uyanışa vesile olacak şair, yazar ve aydınlara ve bunların fikirlerine karşı sert önlemler alınmıştır (Saray, 1993, s. 52-63).

Sovyetlerin Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında verdikleri sözleri tutmaması sonucunda Özbekistan'da yaşayan Türkler, bir çeşit millî benlikten uzaklaştırma siyaseti ile karşı karşıya kalmışlardır. Özbeklerin kurdukları okullar ve medreseler yerine Rus okullarının ve Sovyet ideolojisinin öğretildiği yeni nesil okulların açılması sonucunda Özbek Türkleri diğer Türkistan Türklerinden ayrı gösterilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında diğer Türkistan cumhuriyetleri de Özbek Sosyalist Cumhuriyetinden ayrıştırılmıştır. Türkçenin hâkim olduğu kelimeler ve İslam dini ile ilişkili terimler yerine yeni sisteme uygun kelimelerin kullanımı açılan okullarda yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda Özbek Türkçesinin bilim ve eğitim alanındaki hâkimiyeti giderek azaltılmıştır. Yasaklanan Özbekçe kökenli kelimeler yerine Rusça kelime ve terimlerin kullanılmasına başlanmıştır. Uygulanan siyaset neticesinde Özbekçe yerel bir dil konumuna kadar düşürülmüştür. Böylelikle Özbek Türkleri ile diğer Türkler arasında farklılık ileri boyutlara taşınmıştır. Özbek gençlerinin uzun yıllar kendi tarihleri hakkında konuşmaları, örneğin Uluğ Bey ya da Ali Şir Nevai'den bahsetmeleri dahi cezalandırılmayı gerektirmiştir. Baskılar beraberinde tepkiyi doğurmuştur. Özbekler yasaklara karşı tepki göstererek millî ve dini duygularına tercüman olan şairleri ve yazarları birer kahraman olarak görmeye başlamışlardır. Millî kahramanları kitaplarına ve şiirlerine konu edinen yazar ve şairler kendilerini sürgünlerde ve toplama kamplarında bulmuşlardır. Bu durumun giderek şiddetli bir hal alması merkezi yönetim ile Özbeklerin arasını açmıştır (Saray, 1993, 69-70).

Özbeklerle merkezi Sovyet yönetiminin giderek büyüyen anlaşmazlıkları ve Özbek Türklerinin millî benliğe olan ilgileri Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Moskova'nın arasının açılmasına neden olmuştur.

Köklü bir geçmişe sahip ve kültürel anlamda diğer milletlere de bir ilham kaynağı olan Özbeklerin bu anlamda geleceğe yönelik emellerinin gün yüzüne çıkması ile artık bağımsızlığa giden yolun önünde engel kalmamış oldu.

Buna göre, Çarlık Rusya'sının egemenliğini çok etkili bir şekilde hisseden Türkistan ve Özbekistan topraklarının 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonraki hali şöyle özetlenebilir (Mumcu, 1992, s. 4-5):

1. 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Özbekler, Sirderya, Semerkant, Fergana, bölgeleri ile Buhara ve Hive Hanlıklarında dağılmış durumdaydılar.
2. Devrimden sonra Taşkent vilayetindeki yönetimde Özbeklere söz ve karar yetkisinin tanınmadığı "İşçi Asker ve Köylü temsilcilikleri Konseyi" kurulmuştur.
3. 1918 yılında Türkistan Özbekistan Sosyalist Cumhuriyeti'nde Ruslar ve Müslümanlar arasında çıkan sorunlar nedeniyle Lenin, 1919 yılında "Türkistan Komisyonu"nu Taşkent'e göndermiştir. Bu Konsey bölgenin yönetimini devralmıştır.
4. 1924-1925 yıllarında Taşkent, Fergana ve Buhara devleti birleşerek Birleşik Özbekistan'ı oluşturmuştur.
5. 1937-1938 yıllarında Stalin yönetiminin baskıcı tutumunun bir sonucu olarak milliyetçi hareketlerin önünü kesmek amacıyla başbakan Feyzullah Hocayev ve Komünist Partisi birinci sekreteri Ekmel İkrarov'un da aralarında bulunduğu birçok Özbek idam edilmiştir.
6. Stalin rejimi, Özbekistan'da Rus ve Slavların yoğun olarak yaşadığı şehir merkezlerinde modern sektörler kurarak yüksek Rus kültürünü oluşturmaya çalışmış; Özbeklerin ve diğer Asyalıların yaşadığı kırsal alanlarda pasifleştirme politikalarına ağırlık verilmiştir.
7. 1938 yılından sonra özellikle pamuk üretimine yönelik endüstriye ağırlık verilerek ekonomik anlamda kuvvetli bölgeler oluşturulmuştur. Bu bölgelerde de

Rus ve Slav kökenliler yerleştirilmiştir. Böylelikle Ruslaştırma politikasına hız verilmiştir.

8. Bu kapsamda, 1938-1983 yılları arası Özbekistan yönetiminin Taşkent merkezli direktifleri ana Sovyet merkezi ile koordineli yürütülen yapısının temelleri atılmıştır.

9. Brejnev'in ölümüne kadar, uygulanan pasifleştirme politikasına karşın Özbek aydınları etkili tepki vermemişlerdir. Brejnev'in ölümünün ardından Taşkent'te millî bilinci ile ön plana çıkan üst düzey komünist bir grup oluşmaya başlamıştır.

10. Sovyetlerin Özbekistan'da merkezileşme politikaları Gorbaçov dönemine kadar devam etmiştir. Fakat Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu açıklık politikası millî bilincin ortaya çıkmasının önünü açmıştır.

Bağımsızlığını elde etmiş genç bir devletin millî ve kültürel köklerine dönüşünde alfabe değişiminin rolü konusunda bir alt yapı oluşturmak mümkün olacaktır.

3.1.2. Özbekistan'ın Bağımsızlığını Hazırlayan Koşullar

Rus tarihçi V.O. Klyuchevsky ⁴⁴, çok geniş ve sınırları yayılmış bir ülkeyi yönetmenin kolay olmayacağını ve bu kadar geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmanın tarihsel rotayı değiştirme konusunda güçlük çıkaracağını söyleyerek adeta Rusların kadim sorununu hatırlatmaktaydı (Lewin, 2016, s. 469). Bu kronik yük Rusları o denli ısrarla takip etmişti ki hangi politikayı takip ederlerse etsinler büyük bir krize neden olmuştur.

Özbekistan Aydınları Birinci Kongresi'nde Özbekistan Komünist Partisi Başkanı Muhittinov, Özbek halkının kadim milletlerden biri olduğunu, dünyanın bilim ve kültür hazinesine katkıda bulunan evlatlar yetiştirdiğini, Biruni, İbn Sina, Harezmi, Farabi, Uluğ Bey gibi ilim ve fen adamlarının Özbekistan topraklarından yetiştiğini ve dünyaca ünlü olduklarını dile getirerek Özbek halkının değerlerini savunmuştur. Muhittinov ayrıca dünyanın en kadim merkezlerinden biri olan Orta Asya'da Rusya, Çin, Hindistan,

⁴⁴ V.O. Klyuchevsky'nin Rus tarihini bir bütün olarak kapsamlı bir şekilde ele aldığı eseri: *History of Russia*, 1911, (Ruşçadan İngilizceye Tercüme eden: C.J. Hogarth), Ballantyne Publishing, Edinburgh, UK.

İran ve diğer kültürlerle etkileştiğini dile getirerek bu kültürlerin yüksek bir kültür vücuda getirdiğini vurgulamıştır (Urban, 1961, s. 47).

Özbeklerin kültürlerini ve millî değerlerini savunmaları diğer Türkistan Cumhuriyetlerine ilham olmuştur. Özbeklerin her platformda millî geçmişlerinden övünçle bahsetmedeki kararlılığı aslında Özbek Türklerinin Ruslar tarafından yürütülen politikalara rağmen geçmişlerinden kopartılamadıklarının bir kanıtıdır.

Hatta Özbekçe üzerinde Rusçanın tahrif edici baskısının kaldırılması adına Özbek dil bilimciler çalışmalar başlatmışlardır. Özbekistan Bilimler Akademisi'nde görevli bilim adamı Âlim Amirov bu konuda çalışma yapanlardan biridir. Özbek akademisyen Amirov, bir makalesinde Özbek Türkçesinde karşılığı bulunan kelimelerin yerine Rusça kelimelerin kullanılmasını eleştirmiş ve Rusça kelimelerin kullanılmasına hiç gerek olmadığını dile getirmiştir (Tekiner, 1965, s. 44). Aslında Amirov'un Sovyet ideolojisinin zirvede olduğu bir zaman diliminde yöneltmiş olduğu bu eleştiri ve tespit dilinin köklü özelliklerine vakıf bir anlayışın toplumun ve o toplumun temsilcisi olan aydın kesimin kodlarında her zaman saklı olduğunun bir göstergesidir. Sovyetlerin basın yayın konusunda türlü sansürler uyguladığı bir dönemde Özbek aydınlarının cesareti bağımsızlık yolunda önemli adımlardan biri olmuştur.

Stalin'in ölümünün ardından Sovyetler Birliği'nde siyasi ve ekonomik çözüm bekleyen sorunların daha net görüldüğü bir dönem başlamıştır. Sovyetlerde ekonomik büyümenin 1960'li yıllarından itibaren yavaşlaması, 1980'lerdeki değişen dünyanın küreselleşen ekonomik şartlarına ve rekabet ortamına ayak uydurulamaması ve merkezi otoritenin aldığı yanlış kararlar, Sovyetleri oluşturan halkları iyice huzursuz etmiştir. 1990 yılının Mart ayında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti başkanlığına getirilen İslam Kerimov Sovyetleri ağır bir dille eleştirmeye başlamıştır. Kerimov, Sovyetlerin Özbekistan'ı bir hammadde ambarı olarak kullandığını dile getirmiş ve bunun da ülkenin sanayi anlamında geri kalmasına neden olduğunu ifade etmiştir. Aslında Kerimov'un bu muhalif tavrı göstermesinde Özbek halkının da artık Sovyet yönetiminden bıkmış olması etkili olmuştur. Kerimov'un, Özbekistan'ın Özbeklere ait olduğunu her ortamda dile getirmeye başlaması, Özbekistan'ın yer altı ve yer üstü zenginliklerin Özbek halkına ait olduğunu vurgulaması artık bağımsızlık zamanının geldiğini gösteren bir gelişmedir. Gorbaçov'un başlattığı reformlar sonrasında

Sovyetler Birliğini oluşturan diğer uluslar, merkezi otoriteye karşı protestoları ile gündeme gelmiştir. Sonuç olarak “açıklık” ve “yeniden yapılanma” politikalarının da etkisiyle Özbekistan 20 Haziran 1990’da egemenliğine kavuşmuş ve 31 Ağustos 1991’de bağımsızlığını ilan etmiştir (Mumcu, 1992, s. 5-6; Saray, 1993, s. 76-77).

1991 yılından itibaren Özbekistan’da tam bir Özbek ulusu kimliği yaratılması ve oluşturulan millî kimliğin pekiştirilmesi süreci başlamıştır. İnşa edilmesi hedeflenen Özbek kimliğinin pekiştirilmesi amacıyla görsel ve yazılı sanatlardan tutun da yemeklerin seçimine kadar tam ve sistematik bir yenilenme süreci başlatılmıştır. Özbekistan’da ulus inşası süreci mahalle ve gençlik teşkilatları yapılanması, basın-yayın organları, edebiyat, geleneksel alışkanlıklar, müzik, mimari, edebiyat ve birçok alana sirayet etmiştir (Balım ve Gürbüz, 2012, s. 253).

3.2. ÖZBEKÇE, ÖZBEKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER VE SOVYET MİRASI

Günümüzde konuşulan Özbekçe, bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti’nin resmi dilidir, ayrıca Afganistan; Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan gibi ülkelerde de konuşanları vardır. Özbekçe yaklaşık 40 milyon kişi tarafından konuşulmakta olup, Türk dillerinden Karluk-Uygur grubuna dâhildir. Özbekçenin ağızlarını iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki birbiriyle ses uyumlarını kaybetmiş olan ve sadece altı sesli foneme sahip Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hokand bölgelerinde konuşulan ağız, diğer sayılan bu bölgelerdeki Özbekçe ile karşılaştırıldığında birbiri ile ahengi korumuş olan ve on sesli fonem sistemine sahip olan ağızlardır. İkinci grup içinde iki alt grup bulunmaktadır. Bunlar Güney Harezmi ağızlarını da kapsayan kuzey-batı ve (Kaşkaderya ve Semerkant bölgelerini de kapsayan) güney ağızlarıdır. Özbekistan’da kullanılan modern edebi dil Taşkent-Fergana ağızları grubunda yer almaktadır (Akiner, 1995, s. 240).

Özbekistan sınırlarında konuşulan Özbekçenin üç lehçeden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlar Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçeleri olarak sıralanmaktadır. Özbek Türkçesinin temelini Karluk lehçesi oluşturmaktadır. Güney-doğu grubunda yer alan Karluk lehçesi

bu yönü ile Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin devamı/temsilcisi olarak da kabul edilebilir.

3.2.1. Özbekçe⁴⁵

Orta Asya coğrafyasının kültürel ve siyasi anlamdaki geçmişi ve zenginliği dikkate alındığında bu kadim Türkî dilin tarih sahnesindeki serüveni irdelenmeye değer bir hal almaktadır. Bu başlık altında Özbekçe geçmişten günümüze ele alınmaktadır.

Tarihin belli dilimlerinde ortaya çıkan ve gelişen diller aslında tarihsel değişimlerin ve gerekliliklerin ürünüdürler. Orta Asya coğrafyası farklı dillerin ve kültürlerin aynı potada bir araya gelip eridiği ve etkileşime girdiği bir alan özelliğindedir (Turaeva, 2015, s. 464)

Köklü kültürel bir yapının hâkim olduğu Orta Asya'da gelişen Özbekçe, tarihsel yapının ve değişim/dönüşüm sürecinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Özbekçenin gelişerek modern dünya dilleri arasındaki yerini almasında tecrübesi, Türkî kavimlerin Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında kalan bölgeye göçünden başlayarak Sovyetler Birliği sonrası tek kutuplu dünya düzenine kadar uzanmaktadır.

Özbekçe, 11. ve 13. yüzyıllarda Karahanlı ve 14. yüzyılda Harezmi edebi dillerinin devamı özelliğini taşıyarak Timurular devrinin güçlü siyasi iradesi altında gelişmiştir. Özbekçe, klasik şeklini Nevai'nin eserlerinde almıştır. Bunun yanında, 15. yüzyıl ve 1920'ye kadar kullanılan Çağatay Türkçesinin günümüzdeki temsilcisi olarak bilinmektedir (Tekin, 2008, s. 605).

Timurular⁴⁶ döneminin geniş kültürel ve zengin yapısı doğrudan Özbeklerin dil bakımından gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Timur ve ondan sonra gelen Timur Devleti hükümdarları Türk diline azami ölçüde destek vermişlerdir. Timurular hükümdarları, Çağatay Türkçesi olarak bilinen Batı Türkistan Türk lehçesini kullanmışlardır (Brent, 1976; Togan, 1981, s. 87). Timur Han'ın torunu olan Hüseyin

⁴⁵ Özbeklerin özellikle Sovyetlerden ayrılmasının ardından kendi ulusal dillerini hâkim kılma faaliyetleri sırasında konuştukları dili tabir ederken "Özbekçe" tanımını kullanmalarından dolayı bu kısımda ve ilerleyen kısımlarda Özbek Türkçesi yerine Özbekçe tanımı kullanılmıştır.

⁴⁶ Emir Timur'un Türkistan coğrafyasının içinde bulunduğu kargaşayı fırsata çevirerek kurduğu Timur Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz: Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Baykara zamanı Çağatay edebiyatının zirve noktasına ulaştığı bir dönemi ifade etmesi bakımından önemlidir. Baykara'nın veziri olan Ali Şir Nevai Çağatay Türkçesini geniş bir coğrafyaya yaymıştır. Çağatayca, Nevai'nin eserlerinin sonucu Özbek Türklerinin de edebi dili haline gelmiştir (Öztuna, 1963; Seferoğlu ve Müderisoğlu, 1986; Hayit, 1995).

1370-1507 yılları arasında hüküm süren Timurlular Devleti'nin zenginliği dilin ve edebiyatın gelişmesine önemli oranda katkıda bulunmuştur. Bu dönem boyunca Özbekistan'ın Semerkand şehri ve Afganistan'ın Herat şehri kültür merkezleri haline gelmiştir. Uluğ Bey (1409-1449), Hüseyin Baykara (1469-1506), Ali Şir Nevai (1441-1501), Şeybani Han (1451-1510), Babür (1483-1530) bu dönemde yetişmiş devlet adamı ve şairlerdir (Açık, 2007, s. 11-12).

Özbek Hanlıkları döneminde⁴⁷ de gerek iç çekişmeler gerekse karmaşık siyasi yapıya rağmen Özbekçe gelişmeye devam etmiştir.

Buhara, Hive, Hokand Hanlıklarının bugünkü Özbekistan topraklarına hâkim olduğu dönem boyunca millî benlik ve şuur yeşermiştir. Hanlıklar bir yandan kendi aralarında çekişirken diğer yandan dil ve edebiyatta gelişim kaydetmişlerdir. Hive sultanı Ebulgazi Bahadır Han (1603-1664) devlet adamlığı özelliğinin yanında tarihçi ve şair kimliği ile de ön plana çıkmıştır. 1661 yılında kaleme aldığı *Şecere-i Terakime*, 1664 yılında kaleme aldığı *Şecere-i Türk* ile isimli eserleri dil, tarih ve edebiyat dünyası açısından önemli yere sahiptir (Abdullaev, 1967, s. 3-15; Açık, 2007).

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hanlıkların Çarlık Rusyası işgaline uğramasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Hem Çarlık Rusyasının baskıları hem de millî uyanışın giderek önem kazandığı bir döneme geçilmiştir.

Rus işgali ile başlayan ve Özbekistan'ın bağımsızlığına kadar devam eden döneme yeni Özbek Dönemi ve bu dönemde oluşturulan edebiyatı da Yeni Özbek Edebiyatı adı verilmiştir. Özellikle 20. asrın başlarında roman, hikâye, tiyatro gibi türler Özbek edebiyatında görülmeye başlamıştır. Toplumsal ve siyasal gelişmeler ile basılı eserlerin

⁴⁷ Özbek Hanlıklarının kurucusu ve atası olarak kabul edilen Özbek Han, 13 yaşına geldiğinde tahta oturmuştur. Yönetimi altında yaşayan insanları İslam dinine geçirmiş ve civar bölgesinde de İslam dininin yayılmasını temin etmiştir. Özbek Han ile birlikte Cuci denilen bu bölge Özbek ili adını almıştır.(Ebulgazi Bahadır Han, 2007, s. 129). Müslüman olduktan sonra Sultan Muhammed Özbek Han olarak adlandırılan Özbek Han, Müslüman olmadan evvel 8 yıl ve Müslüman olduktan sonra 30 yıl tahtta bulunmuştur (Ulugbek, 1994, s. 226).

daha kolay üretilbildiği bir ortama girilmiş olması da bu türlerin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. 1905 yılına kadar devam eden dönemin ardından Cedit Dönemi başlamıştır. Cedit edebiyatı dönemi 1938'lere kadar varlığını devam ettirmiştir.

Özbek Ceditçiler, halkın dikkatini çekmek amacı ile basın ve tiyatroyu çok etkili bir şekilde kullanmışlardır. Özbek Ceditçilere göre Özbek halkı uzun yıllar dini ulemanın desteklediği Hanlar tarafından ezilmiş ve bu yüzden de geri kalmıştır. Eğitim ve öğretimden uzak kalmış olan Özbek toplumuna ulaşmanın yolu onlara göre basın ve tiyatrodur. Özbek toplumuna ulaşabilmek amacı ile Özbek Ceditçiler 1906 yılında Taşkent'te ilk yenilikçi gazete olan *Taraqqiyy ve Xurşid*'i çıkarmışlardır. Bu gazeteler aynı yıl yasaklansa da 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar türlü gazete ve dergiler ardına çıkarılmıştır. Özbek aydınları geri kalmışlığın ve cehaletin nedeni olarak eğitimde yetersizliği görmüşlerdir. Bu bakımdan Cedit Dönemi eserlerinde daha çok öğretici unsurlara yer verilmiştir. Bu dönemde Özbekçenin giderek baskın ve yaygın bir hal alması aydınlar arasında da kabul görmüştür. Türkistan aydınları yazı dilinin nasıl olması gerektiğini tartışmışlar ve nihayetinde Türkistan coğrafyasının dili Özbekçe olarak isimlendirilmiştir. (Açık, 2007, s. 20-25).

Bolşevik Devrimi'nin yarattığı ortam 1991 yılındaki bağımsızlık ilanına kadar gerek Özbekistan'da gerekse diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde tam manasıyla bir Sovyet dil ve edebiyatı kültürü dönemi başlamıştır. Bu dönemin en büyük özelliğini Sovyet Adamı-Sovyet İnsanı yaratma çabaları oluşturmaktadır. Sovyetlerin ihtiyaç duyduğu insan modelinin yetişmesi için Özbeklerin dili, alfabesi, edebiyatı ve kültürü üzerinde merkezi Sovyet hükümetinin, eğitim kongreleri ve Yüksek Sovyet'te aldığı kararlar ile bir takım değiştirme çabalarına girdiği söylenebilir. Böylelikle özellikle Stalin dönemi ve takip eden dönemlerde Özbek dili, Sovyetlerin ideolojik emelleri paralelinde şekillendirilmek istenmiş ve öz benliğinden uzaklaştırılmak istenmiştir.

Özbeklerin gerek kültürel gerekse sosyal hayatlarındaki dönüşüm özellikle 1930'lu yıllardan itibaren son derece hızlı bir şekilde değişmiştir. Örneğin Komünist Merkez Komitesi'nin 23 Nisan 1932 tarihli kararı ile Sovyetler Birliğindeki tüm müstakil edebiyat ve dil teşkilatları kapatılmıştır. Bunun yerine Sovyet Yazarlar Birliği'nin kurulması gerektiği karara bağlanmıştır. Alınan bu karar Sovyet ideolojisinin tüm Sovyet milletlerinde yerleşmesi adına önemli ve Sovyet toplumu yaratmada büyük bir

adım olmuştur. Değişim ve dönüşümde önemli bir araç olarak ön planda tutulan anlayışa *toplumcu gerçekçilik* denilmektedir. Toplumcu gerçekçilik vasıtasıyla Sovyetlerin resmi ideolojisi olan proletarya iktidarı (işçi sınıfı) sağlanabilecektir. Sovyet yazarlar Birliği'nin kurulmasının ardından 1934 yılının Mart ayında Özbekistan Yazarlar Birliği kurulmuştur. Bu birlik vasıtasıyla merkezi Sovyet hükümeti Özbekistan üzerindeki toplum mühendisliğini başarıyla sürdürmüştür. Özbek Türkçesini İkinci Dünya Savaşı sırasında son derece stratejik bir üslupla kullanan Sovyetler böylelikle Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nde egemenliğini daha da artırmıştır.

Bağımsızlık sürecinin ardından Özbekistan toplumsal, kültürel, ekonomik alanlarda bir değişimin içine girmiştir. Bu değişimin en önemli basamağı Özbekçeyi tekrar millî bir konuma taşımak ve alfabede Kiril dönemini sona erdirmek çabası olmuştur. Bu çalışmalar günümüzde de devam etmektedir.

3.2.2. Özbeklerin Tarihleri Boyunca Kullandıkları Alfabeler

Özbekler bir Türk kavmi olmalarından da ileri geldiği için Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril olmak üzere beş alfabeyi yaygın bir şekilde kullanmışlardır (Ercilasun, 1998, s. 111). Buna göre, 8. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Göktürk alfabesi, 9. ve 12. yüzyıllar arasında Uygur alfabesi, 1920'lerin sonuna kadar tüm Müslüman dünyasının ortak alfabesi olarak Arap alfabesi Özbekler ve diğer Türk toplumları tarafından kullanılmıştır (Tekin, 2008, s. 605).

Bolşeviklerin Arap alfabesi yerine Latin alfabesini “uygun” görmesi aslında konuya tamamen İslam'a karşı tedbir odaklı yaklaşımının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Latin alfabesinin hâkim kılınması ile Özbeklerin İslam dünyası ile olan bağlarının ortadan kaldırılması amaç edinilmiştir. Arap alfabesinin terk edilmesinin bu bakımdan sembolik bir ifadesi vardır. Böylelikle hem İslam'ın mirasının tamamen ortadan kaldırılması hem de Özbeklerin diğer Sovyet Müslümanları ile bağlarının koparılması hedeflenmiştir (Fierman, 1991, s. 68).

Bolşevik Devrimi'nin gerçekleştiği dönemde bugün Özbekistan olarak bilinen bölgede bir Özbek kimliği ya da “Özbek Vatanı” bilinci olmadığından Özbekistan topraklarında ikamet eden insanlar da bu topraklara bir vatandaşlık aidiyeti ile yaklaşmamaktaydılar.

Bunun doğal bir sonucu olarak üzerinde ortak bir kodlamaya varılan bir Özbekçenin varlığı söz konusu olamamıştır. Buna göre, Özbekistan coğrafyasında hem dil hem de siyasi birlik boşluğu hep var olmuştur (Fierman, 1991, s. 69). Bu birlik ve beraberlik eksikliği doğal olarak Özbekistan coğrafyasını Bolşeviklerin müdahalesine açık hale getirmiştir.

Dönemin Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Genel Sekreteri Akmal Ikramov, Latin alfabesine geçiş sürecini, Arap alfabesinin hem yazılmasının ve kullanılmasının zorluğuna vurgu yaparak dile getirmiştir. Ikramov konuya sadece Arap alfabesinin zorluğu açısından yaklaşmamış, aynı zamanda Arap alfabesinin terk edilmemesi durumunda Özbeklerin hiçbir zaman özgür bir toplum yapısına erişemeyeceği, İslam anlayışının "tehlikeli" inanç felsefesinden sıyrılamayacağı ve Arap skolâstik felsefesinden uzaklaşamayacağı iddiaları ile temellendirmeye çalışmıştır (Fierman, 1991, s. 75).

Konu sadece İslam ile bağların ortadan kaldırılması odaklı olmayıp; 1920'lerin sonlarına doğru Sovyetlerin giderek Orta Asya'da hâkimiyetini artırmasıyla Türk devletlerinin alfabelerine de bir takım müdahaleler başlamıştır. Arap alfabesinin Türk toplumları arasında ortak yazı ve iletişim dili olmasının bir takım sakıncalar doğurabileceğini düşünen Sovyet yönetimi, Türk toplumları arasındaki bağları ortadan kaldırmanın yolunu onların alfabelerini değiştirmekte bulmuştur. Buna göre Orta Asya'daki Türk devletlerinin alfabeleri de değiştirilmiştir.

Özellikle 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesinin Özbekistan'da yaygınlaşmasında Cedidçilerin rolü çok büyük olmuştur. Cedidçiler Latin alfabesini kendilerini ifade etmek için kullandıkları gibi halkı hızlı bir şekilde okuryazar yapabilmek için de kolay bir araç olarak kullanmışlardır. Çünkü Latin alfabesi okuryazar oranının hızla artırılması için kolay bir araç olarak kabul edilmiştir. Latinciler olarak adlandırılan bir grubun tek bir edebi dil ve tek bir yazı dili amacı için tercih ettikleri ve yaygınlaştırmak istedikleri dil, Latin alfabesi temelli olmuştur (Kuçkartay, 1998, s. 122).

Özbek aydınlarının bu çabaları Sovyetler Birliği merkez hükümeti tarafından desteklenmiştir. Çünkü Sovyetlerin asıl amacı Türk toplumları arasındaki yazı birliğinin bozulması ve her topluluğun kendi yazı dilini kabul etmesinin hızlandırılmasıdır. Bu

sayede Sovyetlerin asıl amacı olan Kiril alfabesine geçiş için bir değişiklik basamağı oluşturmak amaçlanmaktadır.

Bu kapsamda, Özbekistan Latincileri Özbek ağızlarını esas alan ve her sese bir harf ilkesi doğrultusunda hazırlanan 33 harfli bir Latin alfabesinin çalışmalarına başlamışlardır. Bu alfabe 1929 yılında Semerkand'da düzenlenen imla kurultayında kabul edilmiştir (Kuçkartay, 1998, s. 123).

33 harfli bu alfabe 1929 yılından sonra düzenlenen 1934 tarihli kurultayda 30 harfli olarak güncellenmiştir. Kabul edilen bu yeni alfabe 1940 yılına kadar kullanılmıştır. 1940 yılı ile birlikte tüm Sovyetlerde Kiril alfabesinin hâkim kılınması çabaları neticesinde Özbekistan'da Kiril alfabesine geçilmiştir. Kiril alfabesine geçiş sadece Özbekistan ile sınırlı kalmamıştır. Diğer Türk cumhuriyetleri de Kiril alfabesine geçirilerek diğer Türk cumhuriyetlerinden farklı alfabeler ile donatılmışlardır. Bu nedenle Kiril alfabesine geçişin Sovyet dil politikasının oluşması ve başarıyla uygulanmasına zemin oluşturduğu söylenebilir (Kuçkartay, 1998, s. 123).

Sovyetler Kiril alfabesine geçişi son derece hızlı gerçekleştirmişlerdir. Burada asıl amaç zaman kaybetmemek ve Türk cumhuriyetleri arasında hızlanan iletişimi bir an önce kesmektir.

Türk cumhuriyetlerinde ve Özbekistan'da Latin alfabesine geçiş sırasında yapılan dil mülahazaları ve toplanan kurultaylar Kiril alfabesine geçişte yapılmamıştır. Bu dönemde tam bir devlet zorlaması ve demokratik olmayan bir hava hâkimdir. Alfabeleri ikinci kez değiştirilen Türk cumhuriyetlerinde yaşayan insanlar bu dönemde Rusçayı ve Kiril alfabesini kabul etmek ve günlük hayatlarında kullanmak durumunda kalmışlardır (Henze, 1985, s. 83).

Kabul ettirilen ve bir dikte ürünü olan bu alfabe tüm Türkleri kapsayacak ve ortak bir yazı dili oluşturacak şekilde tasarlanmamıştır. Kiril alfabesi her Türk toplumu için farklılık gösteren Kiril harflerinden oluşmuştur. Yazı dilinin tesisi sırasında ortak ve hâkim bir edebi dil yerine mahalli şivelerin seçimi tercih edilmiştir. Bunun nedeni Türk boyları arasında ayrılık oluşturmak ve Türklerin birbirinden uzaklaşmalarını sağlamaktır (Aslan, 2009, s. 368). Bu kapsamda hazırlanan ve her Türk cumhuriyeti için ayrı özellikler içeren Kiril alfabesi ile Türk halklarının birbirlerinin yazısını okuyamaz hale getirmek amaçlanmıştır.

Buna göre, Kiril alfabesinin hem Özbekistan hem de diğer Türk cumhuriyetlerinde yaygınlaştırılması neticesinde Ruslar Türk kültürü ve diline dair öz yabancılaşma uygulayarak derin bir egemenlik kurmuşlardır (Avcı, 1997, s. 87). Bu duruma Sovyet Türkolog Baskakov⁴⁸’un “Kiril alfabesine geçişin Rus kültür ve dilinin Türk topluluklar arasında benimsetilmesine büyük katkıları olduğu” sözü kanıt olarak gösterilebilir (Kocaoğlu, 1971).

Bu denli geniş ve siyasi süreçlerden gelerek şimdiki halini alan Özbekçe ve Özbekçeyi ifade etmek için kullanılan alfabeler aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir.

Bu kapsamda 1930 yılına kadar Özbek Türkçesinin yazılışında kullanılan Arap alfabesi aşağıdaki gibidir.

ز	ر	د	خ	ح	چ	ج	ت	پ	ب	ه	ا
z	r	d	x	h	ch	j	t	p	b	e	a/o
[z]	[r]	[d]	[x]	[h]	[tʃ]	[dʒ]	[t]	[p]	[b]	[ɛ]	[ɑ] [ɔ]
ن	م	ل	ث	گ	ك	ق	ف	غ	ش	س	ژ
n	m	l	ñ	g	k	q	f	gʻ	sh	s	j
[n]	[m]	[l]	[ŋ]	[g]	[k]	[q]	[f]	[ɣ]	[ʃ]	[s]	[dʒ]
			ء	ئ	ې	ى	ي	ؤ	ۇ	و	ھ
			ʻ	ʻ	e	i	y	v	u/ö	oʻ	h
			[ʻ]	[ʻ]	[e]	[ɪ]	[j]	[v/w]	[u]	[o]	[h]

Tablo 5. : Özbek Türkçesinin Yazımı İçin Kullanılan Arap Alfabeti

Kaynak: Omniglot: The Online Encyclopedia of Writing Systems & Languages, “O’zbek Tili”.
Eişim: 04 Kasım 2018

1936-1940 yılları arasında görece daha demokratik tartışmaların ve kurultayların toplanması ile hayata geçirilen ve kullanılan Latin alfabesi Tablo 6’da gösterilmektedir.

⁴⁸ Türk dillerinin sınıflandırılması ve gramer çalışmaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: N.A. Baskakov. (1969). *Vvedeniye f İzuçeniye Tyurskih Yazıkov*. Moskova.

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ə ə	F f
G g	Ƣ ƣ	H h	I i	J j	K k	L l	M m
N n	Genizden gelen N sesi..nazal N.	O o	Ө ө	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Zz
Ь ь							

Tablo 6. : 1936-1940 Yılları Arasında Özbekçe İçin Kullanılan Latin Alfabeti.

Tablo 6’da da görüldüğü gibi Özbekler ve diğer Türk topluluklarında kullanılan Latin alfabeti Orta Asya’da birlik ve beraberliğin önünü açtığı gibi Türkiye Cumhuriyeti alfabetesine olan benzerliği ile de dikkat çekmektedir.

1940 yılından sonra özellikle Stalin’in Sovyet Adamı yaratma çabalarının bir sonucu olarak demokratik yöntemlere ve toplumsal mutabakata yer verilmeksizin hayata geçirilen Kiril alfabeti aşağıdaki gibidir.

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з	И и	Й й	К к
а	бе	ве	ге	де	је	йо	же	зе	и	је	ка
a	b	v	g	d	e, ye	yo	j	z	i	y	k
[a, æ]	[b]	[w]	[g]	[d]	[je, e]	[jo]	[ʃ]	[z]	[i, i]	[j]	[k]
Л л	М м	Н н	О о	П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	(Ц ц)
эл	эм	эн	о	пе	эр	эс	те	у	эф	хе	(тсе)
l	m	n	o	p	r	s	t	u	f	x	ts
[l]	[m]	[n]	[o, o]	[p]	[r]	[s]	[t]	[u, y]	[f]	[x]	[ʃ]
Ч ч	Ш ш	Ъ ъ (Ь ь)	Э э	Ю ю	Я я	Ў ў	Қ қ	Ғ ғ	Х х		
че	ша		э	йу	йа	ў	қе	ғе	хе		
ch	sh		e	yu	ya	o'	q	g'	h		
[ʃ]	[ʃ]	[ʔ]	[e]	[ju]	[ja]	[o, ø, y]	[q]	[g]	[h]		

Tablo 7. : Özbekçe İçin Kullanılan Kiril Alfabeti

Kaynak: Omniglot: The Online Encyclopedia of Writing Systems & Languages, “O’zbek Tili”.
Erişim: 04 Kasım 2018, <https://www.omniglot.com/writing/uzbek.htm>.

1989 yılında Özbekistan'da Özbekçenin resmi dil olarak ilan edilmesi, Özbeklerin Sovyetlerden kopuşunun bir simgesi olarak kabul edilebilir. 1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi ile Özbekçenin resmi devlet dili olarak adlandırılması bağımsızlık beyannamesinde yer almıştır. Böylelikle Özbekçe, Özbekistan devletinin kuruluşu ve bağımsızlığı adına güçlü bir gösterge olmuştur.

Özbekistan 2 Eylül 1993 tarihinde aşamalı olarak (1 Eylül 2000 yılına kadar) Latin alfabesine geçmeyi resmi devlet politikası olarak kabul etmiştir. Fakat bir takım hazırlıkların gecikmesi nedeniyle bu süre daha sonra 2005 yılına uzatılmıştır. Bu kapsamda, 1993 yılında kabul edilen ilk Latin alfabesi 31 harf ve bir apostroftan ibarettir.

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Ġġ Hh İi ƒƒ Kk Ll Mm Nn Oo Pp
Qq Rr Ss Tt Uu Vv Xx Yy Zz Çç Gg Jj Ññ Ōō Şş

Tablo 8.: Bağımsızlık Sonrası İlk Özbek Latin Alfabesi.

Kaynak: “Haberler, Özbekistan'da Latin Alfabesine Geçiliyor”. Erişim: 04 Kasım 2018, http://www.tdk.gov.tr/images/1996_02_24_TDK.pdf TDK Veritabanı, s. 490.

Yukarıda, ilk şekli ile gündeme alınan Latin alfabesi 1995 yılında bir takım değişiklikler geçirmiştir. Bu değişiklikler ile Türkiye Türkçesi alfabesine benzerlik gösteren bazı harfler alfabeden çıkarılarak daha özgün bir alfabe elde edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde özellikle Türkiye ile yaşanan inişli çıkışlı diplomatik ilişkiler belirleyici olmuştur. Bunun yanında Özbekistan'ın tüm diğer Orta Asya cumhuriyetleri arasında daha özgün ve güçlü bir görüntü sergilemek istemesi de yeni alfabedeki karakter değişiminde etkili olmuştur.⁴⁹

⁴⁹ Özbekistan ve Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler hakkında bkz: Avcı, E. (2018). Değişen Dünyada Değişen Özbekistan. *BİLGESAM Analiz*, No: 1380; Karluk, R. ve Hiç Gencer, A. (2016). Orta Asya'da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri. *International Conference On Eurasian Economies*, Kaposvár – Macaristan; 21.3.1993 tarihli ve 215 Sayılı *Resmî Gazete*, "Türkiye Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Tike ve Amaçları Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun".

Aa	Bb	Ch ch	Dd	Ee	Ff	Gg	G'g'
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Oo
O'o'	Pp	Qq	Rr	Ss	Sh sh	Tt	Uu
Vv	Xx	Yy	Zz	Ng ng	-	-	-

Tablo 9. : (1995 Yılı) Özbekçe İçin Kullanılan Latin Alfabeti.

Buna göre, 1995 yılı düzenlemesine göre yeni alfabede “Sh sh”, “Ch ch”, “Ng ng” olmak üzere 3 bileşik harf ve 26 tekil harf bulunmaktadır. Burada Ş harfi ve Ç harfi kullanımı ortadan kaldırılarak belirli açılardan daha zor bir yöntemle yazmanın tercih edildiği görülmektedir. Bunun yanında diğer düzenlemeler ile günümüzde kullanılan modern Latin alfabesi klavyelerine uygun harflerin seçildiği görülmektedir. Bu bakımdan eski ve yeni halleri ile Özbekistan alfabesi, tablo 10’da gösterilmiştir.

Eski:	Cc	Qq	Ōō	Ġġ	Şş	Çç	Ññ	ƷƷ
Yeni:	-	Qq	O'o'	G'g'	Shsh	Chch	Ngng	-

Tablo 10. : 1993 ve 1995 Alfabeti Arasındaki Farklar

Kaynak:“Haberler, Özbekistan’da Latin Alfabetine Geçiliyor”, http://www.tdk.gov.tr/images/1996_02_24_TDK.pdf TDK Veritabanı: 490, (Erişim: 04 Kasım 2018).

Günümüzde Özbekistan’ın Latin alfabesine geçişinde yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönem alfabenin daha kolay yazılabilmesi ve telaffuzu temsil etmesi tartışmaları çerçevesinde şekillenmektedir. 1993 yılından itibaren alfabede Latinizasyon çabalarının kesin bir nihayete erdirilememiş olmasının arkasındaki Sovyet mirası ve Özbekleşme çabalarının geçmişte ve günümüzdeki görünümüne dair bilgilere aşağıda değinilmiştir.

3.2.3. Sovyet Mirası ve Özbekistan’ın Ulusal Kimliği Diriltme Çabaları

Özbekistan’da bağımsızlık sonrası atılan adımların her birinin tam anlamıyla birer siyasi değişimin ürünü olduğunu söylemek ve Özbek millî benliğine bir dönüşün adımı olduklarını dile getirmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Buna göre, eskinin beraberinde getirdiği etkili mirasın ve yeni bir düzen kurulması isteğinin mücadelesi Özbekleşme siyasetinde önemli bir role sahip olmuştur.

Bu kapsamda günümüzde gerek Özbekistan’da gerekse diğer Orta Asya devletlerinde süren alfabe ve dilde standartlaşma tartışmalarını Açık (2006, s. 36), Sovyetlerin politikaları ve sonuçları bağlamında şöyle sıralamaktadır:

1. Sovyetler parçalayarak yönetme politikasını uygulamak ve birlik bütünlüğü ortadan kaldırmak için Türkistan coğrafyasını parçalamışlardır. Böylece bu coğrafyanın bütünlüğü bozularak yeni yeni milletlerin icat edilmesi sağlanmış ve sanki başka milletlermiş gibi yeni devletler kurulmuştur.
2. Türkistan coğrafyası dışında yaşayan diğer Müslümanlarla ortak bir değer olan Arapça harflerine dayalı alfabe değiştirilerek Orta Asya Müslümanları ile diğer ülkelerde yaşayan Müslümanların dini irtibatları koparılmıştır.
3. Ortak tarihi geçmişe sahip olan Türklerin bu ortaklığı ve ortak Türk bilinci iletişimde önemli bir yeri olan ortak dilin ortadan kaldırılması ile unutturulmuştur.
4. Türkistan coğrafyasında Türk lehçelerinin ortaklığının önüne geçilmiştir.
5. Türkçe, siyasi otoritenin verdiği kararlar doğrultusunda her bir Orta Asya devleti için kurgulanan ve farklılıklar içeren alfabelerle yazılmıştır.
6. Orta Asya coğrafyasında ve Özbekistan’da birden fazla yapılan alfabe değişimleri kadim millî kültürün mirasından yeni nesillerin yararlanması hususunda büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına ve kafa karışıklığını artırmıştır.
7. Sovyetlerin zorla kabul ettirdiği ve dil içerisine sokmaya çalıştığı harfler millî dilde ciddi imla ve telaffuz bozukluklarına yol açmıştır.
8. Sovyetlerin uyguladığı ayrıştırıcı dil politikaları Türk lehçelerinin birbirinden tamamen ayrılmasına ve yabancılaşmasına yol açmıştır.
9. Rusçalaştırma politikası sayesinde Rusça adeta ikinci millî dil haline getirilmiştir. Hatta bazı Orta Asya devletlerinde Rusça millî dilin yerini alır hale gelmiştir. Bu da milletlerin kendi kimliklerini unutmalarına neden olmuştur.
10. Rusçanın hissedilir derecedeki baskınlığı ve hâkimiyetine rağmen yine de millî diller varlığını sürdürebilmişler ve günümüze kadar ulaşabilmişlerdir.

Özbekistan bağımsızlığının ardından Sovyetler Birliği’nden şunları miras almıştır (Taşdelen, 2011, s. 75; Barber, 1995, s. 185):

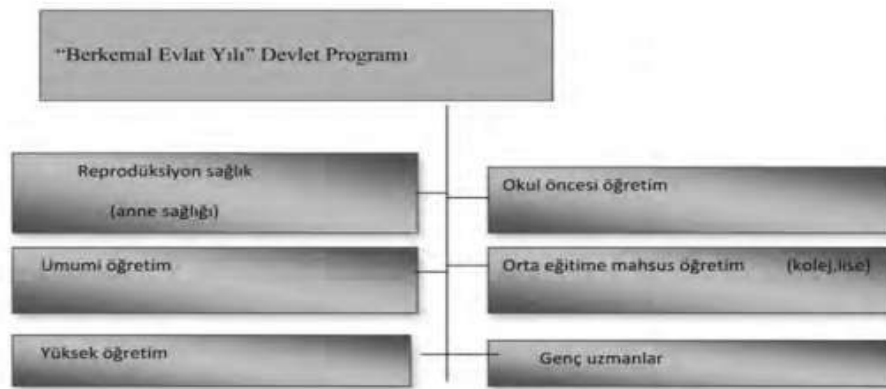
1. Sovyetler Birliği'nin 1917 yılından itibaren yoğun bir şekilde yürüttüğü iktidarın sağlamlaştırılması ve yerleştirilmesi temelli siyaseti, bu kültürle yetişmiş bir yerel yönetici sınıfı yaratmıştır. Sovyet kültürünü özümsemiş olan bu yönetici seçkin sınıf yerel komünist teşkilatların yönetici kadrolarından oluşmaktadır.
2. Sovyetlerin yönetici sınıfı, devletin ideolojisini temsil eden bir anlayışa sahip kadrolardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla Özbekistan ve diğer Orta Asya devletlerinin otoriter bir şekilde yönetilmesinde eskinin eğitim, dil, kültür ve siyasetini özümsemiş olan kadro günümüzde etkilidir. Bağımsızlığın hemen ertesinde ve günümüzde yaşanan gelişmeler yeni kurulan devletlerde güven ve istikrar gerekliliğini ön plana çıkarmıştır. Yani Özbekistan ve diğer Orta Asya devletlerinde otoriter bir yönetim anlayışının miras kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Demokrasi tecrübesinin eksikliğinin de bu duruma eklenmesi Sovyet mirasından sıyrılmayı biraz daha güçleştirmektedir.
3. Özbekistan'da Sovyetler Birliği döneminden kalma kanaat önderleri (aksakallılar) geleneği günümüzde de devam etmektedir. Bu yapı siyasi sistem içerisinde bir ağırlığa sahiptir. Özbekistan, bağımsızlığının ve Özbek milletinin ön plana çıkmasına gayret etmektedir.

Bu amaçlara hizmet etmek için ihtiyaç duyulan neslin yetiştirilmesi Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası üzerinde önemle durduğu bir misyon haline gelmiştir. Bu kapsamda, Sovyet mirasının bıraktığı eğitsel, kültürel ve siyasi alışkanlıkların yerini alacak modern bir devlet aklının tüm toplum kesimlerine kabul ettirilmesi ve toplumun bireylerinin bu anlayışla eğitilmesi esas çıkış noktası olarak kabul edilmiştir.

Özbekleşmenin ihtiyacı olan kadroların yaratılması da eğitim sisteminde Sovyet mirasından devralınmış kadroların yerine yeni kadrolar oluşturmak amacına hizmet edecek şekilde yürütölmektedir. Dolayısıyla, Özbekistan eğitim sisteminde "Kadro Yetiştirme Millî Düsturu" kabul edilerek on iki yıllık zorunlu eğitime geçilmiştir. Bu sistemle kaliteli, millî şuur ile donatılmış ve yüksek karakterli yeni bir nesil oluşturulması hedeflenmiştir. İhtiyacı duyulan ve millî benliğin gereklerine hâkim yeni nesil oluşturmak için orta öğretim zorunlu hale getirilmiş 7-15 yaş arası gençlere ortaokul zorunlu hale getirilmiştir. Özbekistan'da güçlü ve yetenekli bir nesil yaratılması amacıyla bir devlet projesi olarak "Berkemal Evlat Yılı" ilan edilerek

kabiliyetli gençlerin keşfedilmesi hedeflenmiştir. Bu projenin esas çıkış noktası ideal evlat-ideal çocuk yetiştirmektir (Kayumov, 2011, s. 751).

Özellikle 2010 yılında finansal destek anlamında tüm finansal destek hesaplarından 8 trilyon Som, hazine hesabından 1,8 trilyon Som, 3,3 trilyon Som ve ticaret bankaları hesabından, krediler hesabından 2,7 trilyon Som Berkemal Evlat Yılı kapsamında hayata geçirilmesi hedeflenen işleri gerçekleştirmek için kaynak olarak kullanılmıştır.⁵⁰ 2010 yılında finansal anlamda büyük bir destek ile somut olarak hayata geçirilen programın hedef ve sonuçlarına ilişkin şema aşağıda gösterilmektedir.

Şekil:1. : Berkemal Evlat Yılı Devlet Programı Hedef-Sonuçları.

Kaynak: Kayumov, 2011, s. 751.

Bağımsızlık yılı olan 1991'den itibaren Taşkent dâhil tüm Özbekistan bir takım değişimler geçirmiştir. Örneğin Lenin Meydanının adı Bağımsızlık Meydanı (*Mustaqillik Maydoni*) olarak değiştirilmiştir. Bunun yanında Komsomol (Komünist Gençlik Örgütü) isimli metro istasyonuna ismi *Yoshlik* (Gençlik) adı verilmiştir. *Xalqlar do'stligi* (Halklar dostluğu) isimli metro istasyonunun adı korunmuş fakat bu istasyonda yer alan ve komünist dönemin izlerini taşıyan dekorların üzeri sıva ile kapatılmıştır (Kurzman, 1999, s. 77). Bu durum adeta Özbeklerin geçmişin izlerini kapatmak isteyerek yepyeni bir sayfa açmak istemelerinin ve yeni bir dönemin simgesidir. Bu durum aslında geçmişin izlerinin örtülmesi ihtiyacının bir simgesi

⁵⁰ Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da yaşanan eğitim ve kültür değişimleri noktasında kaydedilen gelişmeler ve konunun finansal boyutları için bkz: İyikan, M. (2011). *Orta Asya-Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.

olduğu kadar Sovyet ideolojisinin yerini alacak yeni bir devlet anlayışının tesis edilmesini amaçlaması bakımından önemlidir. *Derüsfikasyon* olarak adlandırılan bu çaba geçmişin izlerinin yerine başka bir bağımsızlık göstergesinin almasını ve yeni bir dönemin başlamasını ifade etmesi açısından önemlidir.⁵¹

Özbekistan, diğer tüm Türkî cumhuriyetler arasında Azerbaycan ile birlikte Sovyetler içerisinde ciddi ağırlığı olan bir devlettir. Buhara, Semerkand, Hive ve Fergana gibi eski Türk kültür ve edebiyat merkezlerinin Özbekistan toprakları içerisinde kalması bu ülkede yaşayanların tarihlerine bağlılıklarını ve miraslarına sahip çıkma duygularını artırmış ve diri tutmuştur. Sovyetlerin tüm Orta Asya'da olduğu gibi Özbekistan'da da uyguladığı baskı politikaları yine de Özbeklerin kendi millî benliklerini, tarihlerini ve kültürlerini unutturmamış; Özbekler her zaman kendi tarihleri ile gurur duymuşlardır. Sovyetlerin millî benlik, kültür ve din eksenli baskı politikalarından istedikleri sonucu elde edemeyişleri dil alanına yüklenmelerine neden olmuştur. Özbekler bu baskılara da direnmeye çalışarak kendi dillerine sahip çıkmaya çalışmışlardır (Saray, 2008, s. 112).

Her ne kadar Özbekistan'da kültür, dil ve sosyal hayatta Rus etkisi kırılmaya çalışılmışsa da gerek siyasi ortam gerekse Kiril alfabesinin etkisiyle belli derecede bir Sovyet mirası günümüzde de devam etmektedir.

Taşkent metrosu boyunca Özbek diline ait simgelerin Rus dilinin üzerinde olacak şekilde işlenmesi, zamanında Sovyet tahakkümü altında kalmış Özbekistan'ın bağımsızlık vurgusunun adeta vücut bulmuş halidir. Özbekistan bayrağının bağımsızlık sonrası yeniden tasarlanması, devlete ait bir havayolu şirketinin kurulması, devlet mührünün Özbekistan tarihi ile süslü simgelerle düzenlenmesi Özbekleşmenin göstergeleridir (Kurzman, 1999, s. 77).

Taşkent Metrosunun günümüzde Özbekleşme amacını yansıtabilecek derecede dekore edilmiş hali Özbekistan'ın yer altında kalan Sovyet mirasının yeni devlet yönetimiyle nasıl şekillendirildiğini göstermesi ve Özbek millî değerlerine vurgu yapması açısından önemlidir.

---

⁵¹ Derüsfikasyonun bağımsızlık sonrası atılan adımlardaki anlamı ile ilgili Tacikistan bağlamındaki örneği için bkz: Eker, S. (2012). Ulus İnşası ve Derüsfikasyon Sürecinde Tacikistan'da Toplum Dil Bilimsel Durum. *Milli Folklor Dergisi*, (95), 215-234.

Fotoğraf 1.: Taşkent Metrosu'ndaki Özbekistan Millî Amblemi.

Kaynak: "Uzbekistan's Secret Underground – in Pictures". Erişim: 30.12.2019, <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2018/aug/24/uzbekistan-secret-underground-tashkent-metro-in-pictures>.

Fotoğraf Özbekistan'ın resmi devlet amblemi olup, Özbekistan'ın tarihini, maneviyatını, değerlerini ve Özbek halkının yaşam tarzını simgelemektedir. Açık pamuk kozaları ve pamuk dallarından oluşan çelenk pamuğun halk arasındaki zenginlik ifadesini simgelemektedir. Özbekistan bayrağı şeklindeki şeritler Özbekistan Cumhuriyeti'nde yaşayan halkların dayanışmasını simgelemektedir. Güneş simgesi kurulan devletin her zaman parlamasının ümidini yansıtmaktadır. Taşkent metrosunda bu güçlü simgenin yer alması, Özbekistan'ın tarihinin yeni bir dönemde millî benliğin ifadesi ile var olmak istediğinin temsilidir.

Fotoğraf 2.: Ali Şir Nevai İstasyonu

Kaynak: "Uzbekistan's Secret Underground – in Pictures". Erişim: 30.12.2019, <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2018/aug/24/uzbekistan-secret-underground-tashkent-metro-in-pictures>.

Ali Şir Nevai İstasyonunun gösterildiği yukarıdaki fotoğrafta dikkat çeken özellik cami kubbesi şeklindeki tasarımıdır. Bu da Özbekistan'ın İslam dinine mensubiyetine atıfta bulunmaktadır.

Fotoğraf 3.: Taşkent'in Kuruluşunun 2200'üncü Yılını Kutlayan Bir Duvar Resmi.

Kaynak: "Uzbekistan's Secret Underground – in Pictures". Erişim: 30.12.2019, <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2018/aug/24/uzbekistan-secret-underground-tashkent-metro-in-pictures>.

Duvar resmi de kadim geçmişi simgelemesi ve vurgulaması bakımından dikkat çekicidir. Bu fotoğrafta verilen mesaj aslında Özbeklerin kadim geçmişleri ve zengin miras nedeniyle övünmeleri ve geleceğe daha güvenle bakılmasıdır.

Fotoğraf 4.: Emir Timur İstasyonu.

Kaynak: "Uzbekistan's Secret Underground – in Pictures". Erişim: 30.12.2019, <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2018/aug/24/uzbekistan-secret-underground-tashkent-metro-in-pictures>.

Bağımsızlık öncesi Ekim Devrimi İstasyonu olarak adlandırılan Fotoğraf 4’te gösterilen mekânın adı daha sonra Emir Timur Meydanı-*Amir Temur Xiyoboni* olarak değiştirilmiştir. Burada Timur’un mirasına ve Özbek tarihindeki yerine atıfta bulunulmuştur.

Fotoğraf 5.: Komünist Simgelerin Kaldırılması-Asker Resmi Örneği.

Kaynak: "Uzbekistan's Secret Underground: A Photo Ban Lifted After 41 Years". Erişim: 30.12.2019, <https://theculturetrip.com/asia/uzbekistan/articles/uzbekistans-secret-underground-revealed-after-41-years/>.

Fotoğraf 5'te elinde bayrak tutan bir Kızıl Ordu askeri gösterilmektedir. Bu askerin Sovyetler döneminde taşıdığı bayrakta orak ve çekiç simgeleri varken bağımsızlık sonrası dönemde komünist ideolojinin izleri ortadan kaldırılmak istenmiş ve orak ve çekiç simgeleri bayraktan sökülmüştür.

Özbekistan'ın Özbekleşme gayretlerinde temel noktayı oluşturan aslında Özbeklerin milliyetçilik fikrini ve millî kimliklerine geri dönüşünün göstergelerine birçok alanda rastlanmaktadır.

Özbekistan'da 1991 yılından sonraki süreçte hayata geçirilen eğitimde, kültürde, alfabede, toplumsal yaşamda ve siyasette Özbekleşme hamlesi, sömürgeci idareye karşı değil de o idarenin mirası çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre belki de günümüzde dahi etkilerini gösteren kafa karışıklığının esas nedeni Sovyetler döneminin yapısında eğitilmiş yönetici kesimin Özbekleşme faaliyetlerini sürdürmesidir (Kurzman, 1999, s. 78).

Her ne kadar Özbekistan’da Sovyetlerin mirasının etkileri yapılan ve yapılacak reformlarda kafa karışıklığına ve gecikmelere yol açsa da verilen milliyetçi mesajlar Özbekleşmeyi vazgeçilmez bir ideal olarak ön plana çıkarmaktadır. Özellikle “vatan” temasının işlendiği görsel mesajlar ve “anavatan” vurgusu, Özbekistan’da Özbeklerin yaşadığı ve yaşatmak arzunda olduğu tarihin vurgusunu yapmaktadır.

Özbekleşme çabaları çerçevesinde millî kahramanlara önem verilmesi ve bunların isimlerinin Özbekistan’a mal edilmesi de birleştirici bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Bu kapsamda, Emir Timur ve Uluğ Bey’in isimlerinin ve heykellerinin Marx ve Lenin’in yerine geçmesi, 1996 yılında Emir Timur’un 660. doğum gününün büyük törenlerle kutlanması, ilk devlet başkanı Kerimov’un, Özbekistan’ın devlet görüşünde Emir Timur’un rolüne değinmesi, kadim geçmişin gelecek Özbekleşmesine katkıları açısından değerlendirilebilir (Adams, 1999; Petersen, 1996, s. 14-15).

Bağımsızlık döneminde Özbekistan’da tarihi ve geleneksel simgeler Özbek benliğinin tesis edilmesi açısından daha sık vurgulanır hale gelmiştir. Bu simgeler özellikle gelenekle, sanat ve edebiyat dairesinde vücut bulmuştur. Timur’un heykellerinin Taşkent, Semerkand, Şehrisabz şehirlerine dikilmesi, tasavvuf edebiyatının önemli simgesi olan Hoca Ahmed Yesevi’nin eserlerinin yayınlanması, asıl adı Hâkim Ata olan Süleyman Bakırgani (ö.1186), Hoca Ubeydullah Ahrar, Hüseyin Baykara, Firuz, millî şair Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan, Abdulrauf Fıtrat, Mahmuthoca Behbudi (1875-1919), Abdullah Kadiri, (1894-1938), Münevver Kari (1878-1931) gibi şahıslarının eserlerinin tekrar yayımlanması Özbekleşme çabalarına yardımcı olacak birer vasıta olarak kabul edilebilir (Kayumov, 2011, s. 751).

Özbekistan’da bağımsızlık sonrası basılan ve Sovyet döneminde okutulan ders kitaplarının yerine geçen tarih dersi kitaplarında hem Timur hem de Uluğ Bey konusu belirgin bir şekilde işlenmiştir. Tarihi kahramanların ders kitaplarında işlenmesi ve millî kahramanların özelliklerinin anlatılması, Özbekleşme ve millî kimliği tekrar keşfetme hususunda Özbekistan’ın Rus merkezli tarih öğretisinden kurtulma hedefini yansıtmaktadır (Kurzman, 1999, s. 83). Fakat bu amacın gerçekleşmesini hayata geçiren yeni kararların alınmasında dahi Sovyetler Birliği döneminin etkisi bulunmaktadır. Sovyet tarih öğretisi, hanlarını ve liderlerini yenilgiye uğratarak topraklarını işgal ettiği Özbeklerin tarihini bilerek ve planlı bir şekilde Timurlular dönemine dayandırmıştır.

Her ne kadar Özbekistan'ın tarih öğretilerinde Sovyetlerin bir etkisi olsa da bu fikre karşı çıkararak Timur'un, Özbeklerin tarihinin her aşamasında olduğunu savunanlar da vardır. Bunlardan biri de Özbekistan'da tarih ders kitaplarının yazılmasında ve düzenlenmesinde görev almış Akhmadali Askarov'dur. Askarov'a göre (Aktaran: Kurzman, 1999, s. 82) Timur, birçok açıdan yanlış değerlendirilmiş bir liderdir. Kazandığı parlak zaferler ile ünlüdür. Kazanılan bu zaferler ile (bazıları Moğollara karşı yapılan savaşlar neticesinde) Timur, Batı medeniyetini de birçok badireden kurtarmıştır. Bununla birlikte Timur birçok bilimsel buluşa destek vermesi ve inşa ettirdiği medrese, cami gibi yapılarla da bugünkü Özbekistan'a büyük hizmetler yapmıştır.

Çünkü Timur'un değerlendirilmesi hususu bile Özbekistan'ın içinde bulunduğu millî kimlik tesisinde henüz katedilecek daha uzun bir yol olduğunu gözler önüne sermektedir.

Ali Şir Nevai de Özbekistan'da Emir Timur ve Uluğ Bey gibi bağımsızlık sonrası ön plana çıkarılan millî sembollerden bir diğeridir. Nevai'nin heykelleri tüm ülkeye dikilmiştir ve Taşkent'teki metro istasyonlarından birinin adı Nevai'dir, bununla birlikte Nevai'nin sözleri Özbek benliğini vurgulaması ve tarihi geçmişin zenginliğini kanıtlaması açısından Taşkent'teki heykelinde ve birçok panoda yazılıdır (Kurzman, 1999, s. 85).

Allworth (1990)'a göre, Ali Şir Nevai'nin Özbekçenin babası olduğu düşüncesi Sovyetler Birliği dönemindeki bazı siyasi hamlelere dayanmaktadır. 1920'li yıllarda Özbek âlim Abdulrauf Fıtrat'ın *Özbek Klasik Edebiyatı Numuneleri* isimli eseri Özbek ve Türk kültürü bağlamında ortak aidiyet yaratılması emelini taşımaktadır. Fıtrat'ın fikirlerinden ideolojik kaygılar nedeniyle rahatsız olan Sovyetler onu idam etmiştir.⁵² Fakat Nevai'nin Özbek edebiyatındaki yerine de değinilen eseri hatırı sayılır bir iz bırakmış, 1940 yılında Sovyetler, Fıtrat'ın bu düşüncelerini gündeme getirerek Nevai'yi Özbek Edebiyatının babası ilan etmişlerdir.

Günümüzde Özbeklerin millî kimlik tesisinde Sovyetlerin kabul ettiği bu yol takip edilmektedir. Nevai'nin Özbekçenin babası olduğu düşüncesi bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da millî kimlik oluşturma ve dil devrimi konularında önemli bir referans

⁵² Abdulrauf Fıtrat'ın fikir hayatı, eğitim, dil ve kültür dünyası üzerindeki ideallerinin kuşbakışı bir görünümü için bkz: Avcı, Y. (2006). Özbekistan'da Fıtrat'ın Ceditçiliği, Eğitimciliği ve Eğitim Felsefesi, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, (21), 39-51, Ankara: TDK.

noktası olarak alınmaktadır. 1989 yılından itibaren başlayan Özbekçenin Özbeklerin resmi dili olduğu kararlılığı günümüze kadar uzayan süreçte; Rusça kelimelerin yerine Özbekçe kelimelerin kabul edilmesi, resmi yazışmalarda Özbekçenin Rusçanın yerini alması, sokak ve resmi kurum adlarının Özbekçeye çevrilmesi ile zirveye ulaşmıştır. Örneğin 1997 yılında Özbekistan'ın ilk bağımsız baro birliği olan Özbekistan Avukatlar Birliği'nin (*O'zbekiston Advokatlar Uyushmasi*) kuruluş mevzuatı Özbekçe kaleme alınmıştır (Kurzman, 1999, s. 86).

1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi Özbekistan'da Rus-Sovyet hâkimiyetinden ve Rus dili etkilerinden kurtulmak için fırsatı olmuştur. Kadim bir medeniyetin temsilcisi olan Özbekistan, Rus hâkimiyetinden kurtulmak için keskin bir karar alarak Kiril alfabesi yerine Latin alfabesini kabul etmiş, Kiril alfabesinin hatırlattığı tüm Sovyet kültüründen sıyrılmayı amaçlamıştır. İşte burada da Özbekleşmenin kültürel, siyasi ve ekonomik bedelleri ortaya çıkmıştır.

1995 yılında kabul edilen Özbekistan Dil Yasası ile millî benliğe daha sağlam bağlanmak ve dilini tüm toplumda hâkim kılmak için alfabe Latinizasyon bir araç olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki bölümde Özbekistan Dil Yasası hakkında bilgiler verilecek ve bu yasanın kapsamının reform çalışmalarındaki yerine değinilecektir.

3.3. 1995 YILI ÖZBEKİSTAN DEVLET DİLİ YASASI VE BU YASANIN KAPSAMI

Özbekistan'ın toplumsal ve kamusal alanda Özbekçeyi hâkim kılma ve resmi dil haline getirme çabası bağımsızlığın ilanından iki yıl öncesine, 1989 yılındaki Devlet Dil Yasası'na dayanmaktadır. Sovyetler Birliği'ne dâhil Sosyalist bir cumhuriyet olan Özbekistan, 1989 yılında Özbekçeyi devletin resmi dili olarak kabul etmiştir.

1991 yılında bağımsızlığını ilanından sonra, 1989 yılında kabul edilen yasa ile Kiril alfabesi yerine Latin alfabesine geçiş öncesinde hazırlayıcı ve alt yapı oluşturucu yeni bir aşamaya geçmiştir.

2 Eylül 1993 tarihinde Özbekistan Parlamentosu tarafından alınan karar da önemlidir. Bu kararda Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmış ve Kiril alfabesi yerine klavye kullanımını ve yazım dilini kolaylaştıracak olan Latin harfli alfabe benimsenmiştir.

Fakat Latin harflerine dayalı alfabeğe geçiş sürecinin aşamalı bir şekilde uygulanması kararlaştırılmıştır.

1989 yılındaki yasa, görünüşü ve amacı itibariyle Özbeklerin yükselen milliyetçi duygularına bir nebze de olsa tercüman olma amacını da içermektedir. Özbekistan Sosyalist Cumhuriyeti'nin son yıllarında kabul edilen bu yasa bazı kesimlerin muhalefetine yol açmıştır. Çünkü bu yasa ile Rusçaya diğer etnik gruplar arasında iletişim dili olma rolü ve statüsü verilmiştir. Rusçaya verilen bu özel statü 1992 Anayasası'nda kaldırılmış ve Anayasa'da yapılan 28 Aralık 1993 düzenlemelerinde de Rusçaya özel bir statü verilmemiştir. İlgili Anayasa'nın 4. Maddesinde Özbekçenin Özbekistan'ın resmi dili olduğu vurgusu yapılmıştı. Böylelikle Rusçanın Özbekistan üzerindeki etkisinin azaltılmasına dair büyük bir adım atılmıştır. Özbekistan gerçek anlamda bağımsızlığının gerektirdiği egemenlik hakkını Özbekçeyi tüm toplumda ve devlet işlerinde hâkim kılmayı hedeflemiştir. Egemenlik hakkının kullanımı, Özbekçenin yeni bir alfabeyle yazılması, eğitim ve öğretimde Özbekçenin öğretilmesine yönelik adımların atılması ve kademeli olarak Rusça üstünlüğünün ortadan kaldırılması ile vücut bulmuştur.

Özbekistan, bağımsızlığının arifesinde ve bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra uygulamaya geçirdiği dil politikasının ortak bir yönü bulunmaktadır. Bu, bağımsız Özbekistan'ın Sovyetler Birliği dönemiyle adeta yüzleşmesi ve mücadele etmesi şeklinde de yorumlanabilir.

Khalikov (2006)'ya göre Rusya'nın Özbekistan üzerinde bıraktığı hegemonik miras, uygulanan dil politikalarıyla aşılmaya çalışılmıştır. Örneğin 1990'lardan 2000'li yılların başlarına kadar Rusça ile yazılan kitaplara karşı sistematik bir ortadan kaldırma ve müfredattaki yerini sona erdirme faaliyeti yürütmüştür.

Bu durum elbette Rusya ile olan siyasi ilişkilerin soğuması ile sonuçlanmıştır. Özbekistan, Rusya ile olan ilişkilerine mesafe koyarak dış dünya ile daha yakın ilişkiler geliştirmeyi ve kendi yol haritasını çizmeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak Rusya ile olan ilişkilerin yerini, ABD ve Türkiye başta olmak üzere diğer Sovyetler Birliği dışındaki ülkeler almıştır.

Özbekistan elbette Sovyetler Birliği'nin baskın ve yaygın dili olan Rusçayı uzun yıllar gerek toplumsal gerekse resmi işlerinde kullanmış ve bu dil Özbekistan'da farklı bir

statüye sahip olmuştur. Bu statünün etkileri resmi ideolojinin de gerektirdiği şekilde adeta dünya ve devlet görüşü ile iç içe geçmiştir. 1995 yılı Devlet Dil Yasası ile bağımsız ve egemen bir devletin olmazsa olmazı hükmündeki millî dil kavramına vurgu yapılmıştır. Buna ek olarak Sovyet mirasının temsilcisi olan Rusçanın etnik gruplar arasında iletişim dili şeklindeki özel statüsüne son verilmiştir.

Bu kapsamda, bağımsızlığın hemen ertesinde yani 1992 yılından 2000 yıllarına kadar Rusça eğitim veren okulların sayısında da bariz bir düşüş kaydedilmiştir. 1992 yılında Rusça ya da Rusça-Özbekçe ortak eğitim veren okulların sayısı 1147 iken bu sayı 2000 yılına gelindiğinde 813'e kadar düşmüştür (Khalikov, 2006).

Buna göre Özbekistan'ın ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrasında dil politikalarında belirleyici ve etkili olan unsurları Fatkulin (2013, s. 46-51) şöyle sıralamaktadır:

1. Her bağımsız cumhuriyet kendi millî dillerinin yeterli ve kullanışlı olduğunu düşünerek bunu tüm dünyaya kanıtlama ve duyurma ihtiyacı duymuştur.
2. Bağımsız bir devletin gereği olan devlet dilinin geliştirilip toplumun da bu dili benimsemesinin amaçlanması ön plana çıkmıştır. Buna ek olarak devlet dilinin eğitim dili haline getirilip bu dilin benimsetilmesi ve öğretilmesi düşüncesi ağır basmıştır.
3. Bağımsızlığını kazanan eski Sovyet devletlerinde hangi etnik unsur olursa olsun devlet dili olan millî dili öğrenmesi ve kullanması amaçlanmıştır. Böylelikle aidiyet duygusunun artacağı düşünülmüş ve devlet dilinin tüm vatandaşlara benimsetilmesi planlanmıştır.

3.3.1. Özbekçenin Devlet Dili Haline Getirilmesi ve Dilde Özbekleşme

Bir toplumun konuştuğu dilde bir takım değişikliklere gitmesinin ya da o toplumun diline dışarıdan yapılan müdahalelerin ortak bir yönü vardır. Bu, o toplumu dil vasıtasıyla şekillendirmek, iktidarı sağlamlaştırmak ve devam ettirmektir. Dilin toplum ile özdeşleştiği ve yaşayan bir yapı olduğu düşünüldüğünde onda yapılan her türlü değişikliğin derin etkilerinin olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan, dili

toplumdan, toplumu dilden ve bunların her ikisini de iktidarın mirasından ayrı düşünmek mümkün değildir.

Foucault'nun *dinamik normalleştirme* düşüncesi günümüz Orta Asya cumhuriyetleri ve Özbekistan'ın içinde bulunduğu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Özbekistan'ın Sovyetler zamanında yaşadığı dinamik normalleştirme tecrübesi günümüz siyasi ve toplumsal yaşamına da yansımaktadır. Dili, bir iktidarın kendini kabul ettirme ve yayılma aracı olarak düşündüğümüzde onu iktidarın merkezindeki bir izleme kulesi, etrafındaki dairesel alanın içindekileri de toplum olarak düşünebiliriz. Toplumun gözü, kulağı, hisleri, inançları sürekli o kulenin üzerinde, kulenin pencereleri de sürekli topluma bakar ve onu izler vaziyettedir. İşte bu dilin ve iktidarın toplum üzerindeki egemenliği ve toplumun da o dil vasıtasıyla iktidara olan itaatidir. Sovyetler Birliği bu gözetleme kulesini uzun yıllar Özbekistan ve diğer Orta Asya ülkelerini yönetmek için çok etkili bir şekilde kullanmıştır. İşte bu, dinamik normalleştirmedir⁵³. Gerçekten de Özbekler, 80 yıl boyunca merkezlerinde konuşlandırılmış bu gözetleme kulesine (dil ve alfabe), yakalanma ve o kulede var olduğuna inanılan mekanizma tarafından cezalandırılma korkusuyla göreceli bir itaat sergilemişlerdir. Bu dinamik normalleştirmenin temelinde demokratik hiçbir belirti yoktur. Günümüzde dahi bu gözetleme kulesi terk edilmiş olmasına rağmen Özbekistan'da geçmişin mirası son derece etkili bir şekilde hissedilmektedir. İşte Özbekistan'ın millileşme çabaları çerçevesinde dil ve alfabe konusundaki reformları geri planında böyle bir mirasın etkisi vardır.

Özbekistan'da, dilde ve alfabede reform çalışmaları hem millî mülahazalara hem de siyasi arka plana sahiptir. Uygulanan dil politikası bir dönüşümün de simgesidir. Özbekistan'ın günümüzdeki görünümü katı bir ideolojik dönemden post-ideolojik döneme kaymayı yansıtmaktadır. Ortak bir tarihe mensup, ortak amaçları olan Özbek toplumu fikrinin, Özbek olmayan etnik unsurlar arasında kabulünü sağlamanın aracı olarak da dilin gücünden faydalanılmaya çalışılmaktadır.

---

⁵³ Yakalanma veya ceza alma korkusu ile esasında olduğundan daha farklı kalıplarda davranmak zorunda olan insanın içinde bulunduğu duruma Foucault Dinamik Normalleştirme adını vermektedir. Gözetim altında bulundurulmuş insanın her halini ve her anını görmek ve ona vakıf olmak idealinin bir başka adı Panoptikon Teorisi'dir. Bu teori ve insanın iktidarın gözetimi altında bulundurulmasına ilişkin ileri okumalar için: Baştürk, E. (2016). *Panoptikon'dan Post Panoptikon'a Gözetimin Soykütüğü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara.

Özbek halkının Sovyet mirasının gölgede bıraktığı kendi için düşünme eksikliğini ve ihtiyacını gidermek amacıyla reformlara dilden ve alfabeden başlaması dikkate değerdir.

Temmuz 1989 ve Mayıs 1990 döneminde Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerinde dil alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Tacikler, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler birbiri ardına kendi millî dillerini resmi dil olarak kabul etmişler ve bu konuda kanunlar çıkarmışlardır. Bu durum da kendi dillerini resmi devlet dili statüsüne sokan Sovyetler Birliği'ne mensup ülkelerin bu sayede bağımsızlıklarını ve egemenliklerini kazanacak olduklarının bir işareti olarak kabul edilebilir (Carlson, 1994). Aslında bu dönemde Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinin ardı ardına kendi dillerini resmi dil olarak ilan etmeleri şaşılacak bir durum değildir. Sovyetlerin türlü sorunlarla boğuşması, ekonomik çıkmazlar ve siyasi hayattaki tıkanmışlık Sovyetlerde böyle bir eğilimin doğması ile neticelenmiştir. Hatta bu dönemde diğer milletlere resmi dillerini tanımak hakkının verilmesi zaten genel bir beklenti halini almıştır. Dilin bir milletin kimliğinin sembolü olduğu da düşünüldüğünde konunun sadece yüzeysel bir resmi kabul olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Batı düşünce tarzında dilin bir etnik grubun ve ulusun kendini ifade etme ve siyasi varlığının göstergesi olduğu düşünüldüğünde 1989 yılında başlayan bu sürecin millî benlik tesisinde ne denli öneme haiz olduğu açıklığa kavuşacaktır (Schlyter, 2001, s. 127-128).

Schlyter (2001, s. 127-128)'e göre 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılması ile Sovyetleri oluşturan cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan ettiler ve bu dönemden sonra dil, millet-devlet fikrinin oluşup yerleşmesinde önemli bir role sahip oldu. 1991 sonrası dönem gerek Özbekistan'da gerek diğer Sovyet cumhuriyetlerinde millî benliğe dönüş ve millî dil çalışmalarının hızlandığı dönem olarak ön plana çıkmıştır.

Bu bakımdan Özbekistan'da millî dili diriltme çabalarının yanında bağımsızlık, özgürlük, çağdaş dünyaya ayak uydurma, çağdaş medeniyetleri yakalama, Özbeklerin kadim geçmişi tüm dünyaya göstermek de hedeflenmiştir.

Bağımsızlığını kazanan 14 cumhuriyetin içinde buldukları durum tam anlamıyla bir gelecek nosyonundan yoksunluk ve geleceğe dair belirsizlik olarak ön plana çıkmaktadır (Alpatov, 2016, s. 196).

Ancak 21 Ekim 1989 tarihinde çıkarılan Devlet Dili Hakkındaki Yasa Özbekçeyi devlet dili olarak ilan etmiş ve Özbekçenin kullanımı ile ilgili esasların belirlemiştir.

Özbekçenin tüm kamusal alanda yaygınlaşmasını amaç edinen bu yasa ile Özbekistan bir nevi egemenliğini ilan edeceği döneme hazırlanmıştır.

Sovyetler sonrası bağımsızlığını yeni kazanan devletlerin önündeki en büyük sorun devlet dili sorununu ya da eğer daha fazla dil kullanılıyorsa devlet dilleri sorununu ortadan kaldıracak tedbirleri almak ve millî dil-benlik konusunu çözümlenektir. Rusların, Sovyetler Birliği dönemi boyunca hâkim millet olmalarından dolayı tüm Sovyet cumhuriyetlerinde Rusça yaşamın tüm alanlarında söz sahibi olmuştur. Bu durumun aşılması da millî benlik ve millî dil konularının tesisi için hem bir sınav hem de bir fırsat olarak değerlendirilmiş, Özbekistan'ın gerek 1989 yasasında gerekse 1995 yasasında belirttiği gibi romantik olmanın ötesinde bir süreci başlatmıştır (Alpatov, 2016, s. 223).

Fierman (1995a, s. 212-213)'a göre Dil Yasasının yürürlüğe konulması ile birçok yer, ev, sokak ismi Özbekçe isimler ile değiştirilmesi, ülke çapında okullarda Özbekçe ders sayısının artırılması ve Özbek dili ders saati 2346 saatten 2720 saate çıkarılmasına dikkat çekilmiştir.

1989 tarihli yasa daha sonra 21 Aralık 1995 tarihli yasa ile güncellenmiştir. Yasada dikkat çekici olan, Rus etkisinden kurtulmanın hedeflendiği bölümlerdir. Kiril alfabesine özgü olan “ё, ю, я, и” harfleri tamamen alfabeden çıkarılmış, Latin alfabesinde yer alan ç, ş harflerinin yerine “ch” ve “sh” harfleri kabul edilmiştir. Bu da dil ve alfabenin Özbek markasına uyumlu hale ve özgün olmasına gayret edildiğinin bir göstergesidir (Karadeniz, 2016, s. 349). Özbekistan'ın 1995 yılında kabul ettiği Latin alfabesi sadece Rusya'nın değil Türkiye etkisinden uzaklaşmayı amaç edinmesi bakımından da önemlidir (Şahin, 2012, s. 382).

Dil Yasası bazı demokratik mesajlar vermesi açısından da önemlidir. Yasada Özbekistan'da yaşayan bütün vatandaşlarının iletişim dilini seçmedeki özgürlüğüne yer verilmiştir. Ayrıca yasada ne Rusçaya ne de diğer dillere iletişim dili ya da resmi statü verilmemiştir (Abdieva, 2017, s. 114).

1989-1994 yılları arasında Özbekistan'da yaşayan 400.000 Rus ülkeyi terk etmiştir. (Eraydın Virtanen, 2002, s. 296). Rusların Özbekistan'ı terk etmesinde Rusçanın statüsü konusundaki kaygılarının yeri önemlidir. Çıkarılan dil yasasında Rusçaya resmi bir

statünün verilmemiş olması Rusların Özbekistan'da sahip oldukları avantajlar konusunda bir endişeye sürüklenmelerine neden olmuştur.

Rusların bu endişelerinin arka planında giderek Özbekleşen bir Özbekistan'da Özbekçenin tüm istihdam alanlarına, eğitime ve toplumsal yaşama hâkim olarak Rusçanın konumunun ortadan kaldırılması, Rusların toplumsal yaşamdan izole edileceklerini düşünmeleri, basılı yayınlarda Rusça dokümanlara daha zor erişilmesi ve Rus gençlerinin gelecekte Özbekistan'da bir fırsat görememeleri yer almaktadır (*Commission on Security and Cooperation in Europe [CSCE]*, 1998). Bu endişelerin etkisi ile yoğun bir şekilde süren göçler neticesinde 1 Temmuz 2017 tarihi itibariyle Özbekistan'daki Rus nüfus tüm Özbekistan nüfusu içerisinde %5,5 seviyesine kadar gerilemiştir (*Central Intelligence Agency [CIA]*, 2018).

Özbekleşmeyi ve millî benliği tüm alanlarda hâkim kılmayı siyasi gündeminin en ön sırasına oturtan yeni yönetim basın yayın alanında da Rus etkisini ortadan kaldırmak amacıyla 1994 yılında Özbekistan'da Rusça yayın yapan televizyon kanalının finansal yetersizlik nedeniyle kapatılacağını açıklamıştır ("Uzbekistan: Factbox Of Uzbek-Russian Relations", 2005). 1995 yılında etnik özellikleri temsil eden siyasi parti kurulmasını yasaklayan bir yasa kabul edilmiştir (Eraydın Virtanen, 2002, s. 298).

3.3.2. 1995 Yılı Özbekistan Devlet Dili Yasası'nın Hedefleri

21 Aralık 1995 tarihinde kabul edilerek uygulamasına geçilen dil yasasının öncesinde kabul edilen ve uygulamaya temel teşkil edecek olan 24 Ağustos 1995 tarihli düzenleyici karar, hedeflerin anlaşılmasına biraz daha yardımcı olacaktır. Bu kararın hükümleri şunlardır:

1. Özbekçenin yeni imla kuralları uygulamaya geçirilecektir.
2. Bakanlık ve bakanlığa bağlı organlar başta olmak üzere yerel yönetimler ve yerel yönetimlerin idari organları, iletişim kurumları bütün yazışmalarında Latin alfabesi esaslı Özbek alfabesini kullanacaklardır.
3. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi (*O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi*), Yüksek, Orta ve Özel Eğitim Bakanlığı (*Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi*), Halk Eğitimi Bakanlığı (*Xalq Ta'limi Vazirligi*), Devlet Basın

Yayın Kurumu (*Davlat Matbuot va Nashriyoti Boshqarmasi*) üç ay içerisinde okullarda kullanılacak ve kılavuz olarak başvurulacak Özbekçe imla, şahıs ve yer adlarını içeren sözlükleri hazırlayacaklardır.

4. Bu kararların uygulanması en yüksek derecede takip edilecektir. Söz konusu kararların tatbiki ve hassasiyetle hayata geçirilmesi Özbekistan Bakanlar Kurulu nezdinde eğitim, bilim, kültür ve toplumsal meselelerden sorumlu organlarca takip edilecektir (Tekin, 2008).

Özbekistan Devlet Dili Yasası üç önemli tarihsel gerçeği beraberinde getirmiştir. Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Özbekistan Devlet Dili Yasası bir yönü ile Rusya ile olan ilişkilerin görünümünü yansıtmaktadır. Buna göre, Özbekistan'ın bağımsız bir ülke olması ile Özbekçenin ön plana çıkarılması uzun yıllar yoğun ilişki içerisinde olunan Rusya ile olan diplomasiyi de etkilemiştir.
2. Bu dil yasaı Özbekçenin modernleştirilmesi amacına hizmet etmekte ve Özbekçenin Rusça kelimelerden arındırılmasını da amaçlamaktadır.
3. Bu yasanın bir diğer tarihsel vazifesi uzun soluklu ve uzun bir döneme hitap edecek Özbek millî dilinin yaratılmasıdır (Schlyter, 1995, s. 21).

Özbekçe 1995 yılındaki yasa ile Rusça ve Kiril alfabesi etkisinden devlet eli ile yavaş yavaş sıyrılmaya çalışsa da günümüzde dahi etkileri devam etmekte, Rusça hem Özbekistan hem de diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde etkili bir şekilde kullanım alanı bulmaktadır. Bu kapsamda Schlyter (1995, s. 21)'a göre Rusçanın *lingua franca* (ortak dil) statüsü hem Özbekistan'da hem de diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde devam etmektedir.

Özbekistan Dil yasasının maddelerini incelemeyen önce onun etkileri hakkında bilgi verilmesi konunun anlaşılmasına bir temel teşkil etmektedir.

Dil yasaı, Özbeklerin ulusal kimliklerini diriltmelerinin önündeki engelleri kaldırma vasıtası olmasına rağmen ülkede yaşayan diğer etnik gruplar arasında kafa karışıklığına yol açmıştır.

1989 yılında Rusçaya tanınan etnik unsurlar arasında ortak iletişim dili olması statüsüne 1995 yılındaki yasada yer verilmemesi ülkedeki etnik unsurlar arasında bazı kaygılara

yol açmıştır. Bu kaygıları en fazla yaşayan Ruslar olmuş ve Rusçanın özel statüsünü kaybetmesi onların da özel statülerini kaybetmeleri anlamına gelmiştir.

Bunun yanında Özbekistan'ın dil yasası standart bir millî dilin yaratılması ve bu dilin normlarının belirlenmesi, belirlenen normların evrensel kabul görmesi, diglossia'nın önüne geçmeyi hedeflemektedir (Schlyter, 1995, s. 22).

1995 yılı Özbekistan Dil Yasasının en önemli ve kapsamlı hedefi Rusçanın özel statüsünü ortadan kaldırmak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kabul edilen bu yasa ile birlikte en kapsamlı hedef olan Rusçanın özel statüsüne son verilmiş; Rusça Özbekistan'da yaşayan diğer etnik unsurların yerel dilleri ile aynı statüye indirgenmiştir (Landau ve Kellner-Heinkele, 2001, s. 116).

Özbekçenin kullanılması ile ilgili alınan kararların okullara, üniversitelere ve tüm resmi kurumlara tebliğ edilmesi ile kararın somutlaştırma ve standart hale getirilme aşamasına geçilmiştir. Bu da bizlere kararın, ulusallaştırması yolundaki hedefini göstermektedir. Özbekistan'da hedeflenen Özbekleştirme ve latinizasyon çabalarının latinizasyon ayağının istenilen derecede tamama erdirilememesinin arka planında ülkenin ekonomik zorluklarla da boğuşmak olduğunu söylemek mümkündür (Balım ve Gürbüz, 2012, s. 247).

3.3.3. 1995 Yılı Özbekistan Devlet Dili Yasası'nın Yansımaları ve Değerlendirilmesi

Aslında 1995 yılında yayımlanan dil yasası yeni bir yasa değildir. Sadece 1989 yılı yasasının yeni bir takım hükümler içeren halidir. Bu bağlamda, 1995 Dil Yasası Latin alfabesi konusunda hükümlere temel oluşturması bakımından 1989 yılı yasasının revize edilmiş bir halini ifade etmesi açıısından önemlidir.

1995 yılı dil yasasına ilişkin olarak 600 kişi ile yapılan bir araştırmaya göre (Smith vd., 1998, s. 214-223), Özbekistan'da yaşayan Rusların % 60'ı Özbekçenin devletin tek resmi dili olarak belirlenmesinden rahatsızlık duymakta ve bunun Özbekistan'da yaşayan azınlıkların haklarını ihlal ettiğini söylemektedir. Ayrıca, Rusların % 58'i Özbeklerin diğer etnik unsurlara göre daha ayrıcalıklı olduğunu düşünmektedir. Araştırma, Rusçanın Özbekistan'da kanıksanma oranını gözler önüne sermesi bakımından da önemli bazı veriler içermektedir. Buna göre ülkedeki Rusların % 96'sı

ve Rusça konuşan azınlıkların % 93'ü Rusçanın Özbekçe yanında resmi devlet dili olarak kabul edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Buna karşın Özbeklerin bu konudaki oranı % 32'dir (Smith vd., 1998). Bu fikirsel ayrılık bir bakıma Özbeklerin ve Rusların geçmişe ilişkin statü farkının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Araştırmada Özbekçenin kullanımının iş hayatını olumlu yönde etkileyeceğini düşünen Özbeklerin oranı %33 iken, Ruslar bu konuda olumsuz görüş bildirerek (% 41) iş hayatında Özbekçe kullanımının olumsuz sonuçlar doğuracağı bilgisine yer verilmiştir.

Özbeklerin yarıdan fazlası Özbekçenin resmi devlet dili olmasını diğer etnik unsurlarla iletişim açısından olumlu değerlendirirken Rusların %50'si Rusça konuşan azınlıkları için olumsuzluk oranı % 66'yı geçmektedir (Smith vd, 1998, s. 221). Rusların giderek statüsünü kaybetmesi ve Rusçanın devlet içerisindeki kullanım oranını kısıtlamaya ve kademeli olarak Kiril alfabesinin yerine Latin alfabesinin getirilmesine yönelik politikaya rağmen Özbekçe öğrenmek istemeyen Rusların oranı % 70'leri bulmaktadır (Smith vd., 1998, s. 223).Etnik gruplar ve Özbekler arasındaki dil konusundaki karışıklık günümüzde de devam etmektedir.

Yasa, tüm kafa karışıklıklarına ve etnik gruplar arasındaki fikir ayrılıklarına rağmen uygulamadan kaldırılmamıştır.

Latinizasyonun ilk aşamasını ifade eden süreç 1921 yılında Taşkent'te Özbek Dili ve İmlası Kongresinin toplanması ile başlamıştır. Bu kongrede Özbek Dili ve Özbekçe yazım dilinin tabi olduğu imla kuralları hakkında derli toplu bir çalışmanın yapılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Özbekçenin esaslarını oluşturan dil ve imla kuralları ortaklaşa bir karar ile belirlenmeye çalışılmıştır. 1923 yılına gelindiğinde Arap harflerinin kullanıldığı yeni bir Özbek alfabesi kabul edilmiş; Özbekçenin yazı diline dökülmesi esnasında Özbekçeye uygun bir Arap alfabesine dayalı yazı sistemi kabul edilmiştir. 1926 yılında Bakü'de ilk Türkoloji Kongresi toplanmış ve Lenin'in o dönem üzerinde önemle durduğu halkların kendi kaderlerini tayin etme haklarına duyulan saygıya paralel olarak Türki Sovyet devletleri temsilcileri bir araya gelmiştir. 1923 yılında kabul edilen Arap alfabesi esaslı Özbek alfabesinin kurallarını tartışmak ve durum tespiti yapmak adına 1926 yılının Mayıs ayında Yeni Özbek Alfabeti temalı ilk Bölgesel Komite toplanmıştır. 1926 Yılın Ağustos ayında toplanan bilimsel kurul, Latin alfabesine geçiş konusunda hazırlayıcı bir takım düzenlemelerin görüşülmesi

çalışmalarına başlamıştır. Bu ön hazırlık çalışmasının ardından 1927 yılında toplanan Orta Asya Kongresi, Latin Alfabesine geçişi görüşmeye başlamış; bu kapsamda Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan alfabelerinin Latin alfabesi temelli tekrar düzenlenmesi konusu masaya yatırılmıştır. Bu kongrenin 1927 yılının Haziran ayında, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi toplanarak Arap harflerinin terk edilmesi hususunu görüşmüştür. 1928 yılının Ocak ayında Sovyetler Birliği Merkez Komitesi Genel Kurulu Taşkent'te toplanarak Latin harfleri esaslı yeni Türk Alfabesini görüşmüştür. Sovyetler Birliği Merkez Komitesi Genel Kurulu kararı yine 1928 yılının Ocak ayında toplanan Özbekistan Merkezi İcra Komitesi tarafından değerlendirilerek Latin alfabesinin eğitim kurumlarında kullanılması ile ilgili hususlar karara bağlanmıştır. 1929 yılında Semerkant'ta düzenlenen Özbek Dil ve İmla Konferansı'nda Latin alfabesine göre kullanılacak büyük harflerin kabulü gerçekleştirilmiştir. Bunu takip eden 1933 yılında Moskova'da toplanan Sovyetler Birliği Milletlerinin Dil ve Yazımı Konusundaki Genel Kurul'da Özbek alfabesindeki bazı ünlülerin kaldırılmasına karar verilmiştir. Böylelikle 1934 yılında toplanan İmla ve Terminoloji Kongresi'nde Özbek alfabesinden “Б,Ө,У” harfleri kaldırılmıştır. Latin alfabesinin bu süreci daha sonra belli aşamalardan geçerek 1940 yılında Kiril alfabesinin tam anlamıyla tüm devlet ve toplum işlerinde kullanılmasıyla sona ermiştir. 1991 yılında Özbekistan'ın Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsızlığını kazanması ile de Latinizasyonun ikinci aşaması başlamıştır. Buna göre, 1991 yılında Uluslararası Modern Türk Alfabeleri Sempozyumu İstanbul'da toplanmıştır. 1993 yılının Mart ayında Modern Türk Alfabesinde ortaklığı tesis etmek amacıyla Ankara'da Alfabe ve İmla Kongresi toplanmıştır. Bu kongrenin ardından 1993 yılının Eylül ayında Özbekistan Parlamentosu toplanarak Latin alfabesi konulu yasayı kabul etmiştir. 1995 yılında ise toplanan Özbekistan Parlamentosu 1993 yılı Dil Yasasını revize ederek Özbekistan Devlet Dil Yasası'nı kabul etmiştir (Uzman, 2010, s. 59-60).

Belli aşamaları geçerek günümüzdeki şeklini alan Latinizasyon çalışmalarının ve dilde Özbekçeleştirmenin son basamağını oluşturan bu başlığın da konusu olan 1995 Özbekistan Dil Yasasıdır. Özbekistan'ın bir nevi bağımsızlık ve egemenliğinin göstergesi mahiyetinde olan bu dil yasasının maddeleri aşağıda incelenmektedir.

21 Ekim 1989 tarihli ve 21 Aralık 1995 yılında düzenlenen Özbekistan Cumhuriyeti (resmi dil hakkında) Dil Yasası'na göre (Alisher Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Kutubxonasi, 2005, s. 17-21);

1. Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmi dili Özbekçedir.

Buna göre, kanunun birinci maddesinde Özbekçe dışında başka bir dil resmi olarak kabul görmemiştir. Böylelikle Özbekistan, bağımsızlığının ve egemenliğinin vazgeçilmez şartlarından birini millî dili hâkim kılmak düsturu bağlamında vurgulamıştır.

2. Özbekçeye resmi dil unvanının verilmesi Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan milletler ve etnik grupların kendi ana dillerini kullanmayla ilgili olan anayasal haklarına engel olmaz.

Kanunun ikinci maddesi demokratik bir anlayışa hizmet etmekte; etnik unsurların kendi dillerini konuşmalarını yasaklamamaktadır. Ayrıca ikinci madde resmi dil olarak kabul edilen Özbekçenin statüsünün etnik unsurların anayasal haklarına müdahale edildiğinin ve eşitsizlik iddialarının önüne geçmeyi hedeflemektedir.

3. Özbekçenin, Özbekistan Cumhuriyeti hududunda devlet dili olarak kullanılmasının hukuki esasları işbu madde ve diğer maddelerle belirlenecektir. Dilin Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde işleyişi ile ilgili konular, Karakalpakistan Cumhuriyetinin kanun mevzuatları ile tanımlanır. Bu yasa, dillerin hayattaki kullanımını, kültürlerarası iletişimi ve dini ve törensel geleneklerin kullanılmasını düzenlememektedir. Vatandaşlar iletişimde istedikleri dili seçme hakkına sahiptir.

Üçüncü madde, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nin yasal statüsüne olan bağlılığı ifade ederek vatandaşların diledikleri iletişim dilini kullanmalarına izin vermesi açısından çağdaş ve demokrat bir görüntü sergilemektedir. Bu durum bağımsızlık sonrası Özbek ideolojisinin milliyetçi bir yapıya sahip olması kadar eşitlikçi bir anlayış sergilediğini de göstermektedir.

4. Özbekistan Cumhuriyeti hudutları içinde yaşayan tüm milliyet ve etnik grupların lisanları, adetleri ve gelenekleri hususunda saygılı bir davranış sağlayacak ve onların gelişmesi için gerekli şartları oluşturacaktır. Vatandaşlara devlet dili ücretsiz olarak öğretilenektir.

Kanunun dördüncü maddesi de Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası içinde bulunmak arzusunda olduğu çağdaş dünya düzenine uygun düşecek şekilde etnik unsurların kültür, dil, gelenek ve adetlerine saygıya vurgu yapmakta; Özbekçenin yaygınlaştırılarak etkinleştirilmesi için resmi dilin ücretsiz öğretileceğini vurgulamaktadır.

5. Özbekistan Cumhuriyeti'nde resmi dilde faaliyet gösteren, Özbeklerin yoğun yaşadıkları bölgelerdeyse onların dillerinde faaliyet gösteren okul öncesi kurumların açılması sağlanacaktır.

Beşinci maddenin ana fikri okul öncesinden itibaren devlet dilinin yeni nesle öğretilmesidir. Bu çerçevede, Özbek nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerde devlet dilinin öğretilmesi faaliyete ağırlık verilmesi kararı alınmıştır.

6. Özbekistan Cumhuriyeti'nde ikamet eden kişiler, eğitim dilini seçme hakkına sahip olacaklardır. Özbekistan Cumhuriyeti devlet dilinde, ayrıca diğer dillerde de genel, mesleki, ikincil, özel ve yükseköğrenim görme hakkı tanıyacaktır.

Altıncı madde Özbekçe dışındaki diğer dillerin de öğretilmesine olanak sağlayacak kapsamlı bir eğitim sisteminin alt yapısını oluşturmayı hedeflemektedir.

7. Devletin resmi idarelerinde Özbek yazı dilinin mevcut bilimsel kuralları ve normlarına uyulacaktır. Herkes tarafından kabul edilen bilimsel, teknik ve sosyo-politik terimleri tanıtarak Özbek dilinin zenginleştirilmesi ve iyileştirilmesi sağlanacaktır. Bilimsel temelli yeni terimler, halk oylamasından sonra ve (*Oliy*) Meclis'in ilgili komitesinin onayıyla Özbek dilinde tanıtılacaktır.

Yedinci madde Özbekçenin standartlaştırılmasını amaç edinmektedir. Bu madde ile ortak ve tüm ülke çapında genel kabul gören resmi bir devlet dilinin bilimsel temeller doğrultusunda zenginleştirilmesi ve daha iyi hale getirilmesi, kalite standardı elde edilmesi hedeflenmektedir.

8. Özbekistan Cumhuriyetinin yasaları, diğer devlet kurumları ve yönetim organlarının belgeleri devlet dilinde kabul edilecek ve duyurulacaktır. Bu belgelerin tercümeleleri diğer dillerde de açıklanacaktır. Yerel makamların ve idarenin belgeleri resmi dilde kabul edilir ve duyurulur. Belli bir milliyete ait yoğun nüfuslu bölgelerde, yerel makamların ve idarenin belgeleri, Cumhuriyetin resmi dilinde ve o milletin dilinde yazılacak ve duyurulacaktır.

Sekizinci madde resmi yazışmalarda uyulacak esasların Özbekçe temelinde yaygınlaşmasını konu edinmektedir. Bunun yanında etnik unsurların yönetimlerinin kendi dillerinde yazdıkları belgelerin de kullanılabilceğini karara bağlamaktadır.

9. Devletin yönetim organlarında işler devlet dilinde yapılacaktır, gerektiğinde diğer dillere tercüme edilecektir. Özbekistan'da gerçekleştirilen uluslararası konferanslarda resmi devlet dili, bununla birlikte katılımcıların seçtikleri diller konferansın çalışma dili sayılacaktır.

Dokuzuncu madde devletin resmi işlemlerinde Özbekçenin temel ve geçerli olduğu vurgusunu yapmaktadır. Bunun yanında uluslararası faaliyetlerde devlet dilinin yanında yabancı katılımcıların dilinin de kullanılabilceği belirtilerek dış dünyaya dönük ve gelişime açık bir siyaset takip edilmektedir.

10. İşyerleri, devlet kurumları ve derneklerde iş yürütme, muhasebat, istatistik ve maliye evrakları devlet dilinde olacaktır. Çalışanların çoğunun Özbekçe bilmediği işyerlerinde devlet diline ek olarak başka dillerde de bu işlemler yapılabilir.

Kanunun onuncu maddesi iş hayatında devlet dilinin kullanım alanını belirlemekte, Özbekçe bilmeyen çalışanların ya da başka bir dilin yoğunlukla konuşulduğu işyerlerinde devlet dilinin yanında başka bir dilin kullanımına müsaade etmektedir.

11. Adli işlemler, resmi devlet dilinde veya çoğunluğun konuştuğu dilde yapılacaktır. Davaya katılan kişilerin, yargılamanın yapıldığı dili bilmeyenlere, çevirmen yardımıyla işle ilgili evraklar tanıtılacak ve mahkemede ana dillerinde konuşma hakkı sağlanacaktır. Devlet dili, işletmeler, kuruluşlar ve kurumlar arasındaki iş anlaşmazlıklarını incelemek ve ele almak için devlet dili kullanılacaktır. Kurumlar arasındaki anlaşmazlıklar karşılıklı rıza şartıyla farklı dillerde de görülebilir.

12. Özbekistan Cumhuriyeti'nde, noterlik işleri devlet dilinde gerçekleştirilecektir. Vatandaşın talebi üzerine, onaylanan evraklar Rusça veya konuşabildiği farklı bir dilde verilebilir.

13. Vatandaşın durumunu teyit eden, kişinin kimliğini ve haklarını doğrulayan belgeler, resmi dilde belgelenir ve gerekirse başka dillere çevrilebilir.

14. Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında ikamet eden kişiler, devlet kurum ve kuruluşlara talep ve şikâyetlerini bildiren dilekçelerinde devlet dilini ve diğer dilleri kullanma hakkına sahip olacaktır.

15. Özbekistan Cumhuriyetinde yaşayan halklar, milliyetlerine bakılmaksızın kendi isimlerini, aile isimleri ve soyadlarını ulusal ve tarihi geleneklerine göre kullanma ve yazma hakkına sahiptirler.

Kanunun on birinci, on ikinci, on üçüncü, on dördüncü ve on beşinci maddeleri adli, idarî, medenî hususları kapsamaktadır. Buna göre, adlî ve idarî işlemlerde devlet dili esas kabul edilmiştir. Devlet dilinin yanında vatandaşların talepleri ve konuştukları dil göz önüne alınarak başka dillerin de kullanılabilceği belirtilmiştir.

16. Televizyon ve radyo yayıncılığı, resmi dilde ve diğer dillerde gerçekleştirilecektir.

17. Yayıncılık faaliyetleri resmî dilde ve ihtiyaç durumunda diğer dillerde gerçekleştirilecektir.

18. Posta ve telgraf işleri devlet dilinde veya vatandaşların talepleri doğrultusunda başka bir dilde de yürütülebilecektir.

19. Kurum ve kuruluşlar, kamu derneklerinin mühürleri, pulları ve iş evraklarının metinleri devlet dilinde olacaktır. Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında bulunan uluslararası kuruluşlar ve kurumlar, ortak girişimler, ulusal kültürel topluluklar ve merkezlerinin mühürleri, pulları ve iş evraklarının metinlerinin tercümesi devlet dilinde olacaktır.

On altıncı, on yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu maddelerde yayıncılık ve posta/telgraf faaliyetlerini düzenlemektedir. Bu madde hükümlerinde de esas olan resmî devlet dilinin kullanılmasıdır. Bunun yanında ihtiyaç duyulması ve vatandaşların talepleri ibareleri dikkat çekmekte; bu da başka dillerin kullanımına olanak tanımaktadır.

20. Levhalar, duyurular, fiyat listesi ve diğer görsel ve konuşma metinleri devlet dilinde resmileştirilecek ve duyurulacak, başka dillerde çevirisi verilebilecektir.

21. İşletmelerde üretilen ürünlerin, etiketleri ve kullanım kılavuzları devlet dilinde ve diğer dillerde olacak şekilde temin edilecek ve düzenlenecektir.

22. Özbekistan Cumhuriyetin idari-bölge birimleri, meydanları, caddeleri ve coğrafi yerlerin isimleri resmî dilde olacaktır.

Yirminci, yirmi birinci ve yirmi ikinci maddeler hayatın bir parçası olan tabelalar, fiyat listeleri, ürün etiketleri, yer isimleri ve başka alanlarda Özbekçeleştirmeyi hedeflemektedir.

23. Özbekistan Cumhuriyeti'nin imzaladığı uluslararası anlaşma metinlerinde, sözleşmede aksi belirtilmedikçe, resmi dil ile sözleşme ya da anlaşma yapılan tarafların dilinde olacaktır.

Yirmi üçüncü madde Özbekistan'ın artık bağımsız bir devlet olduğunun göstergesi olarak ve dış ilişkilerde de egemen olduğunu kanıtlar niteliktedir. Uluslararası sözleşmelerin resmi yazım dilinde Özbekçenin olması Özbekistan'ın dünyada bağımsız bir devlet olarak tanındığının ve hâkimiyetinin göstergesidir.

24. Özbekistan Cumhuriyeti'nde devlet diline veya diğer dillere husumetle bakmak veya bunları küçümsemek yasaktır. Vatandaşların anadillerinde konuşma, eğitim ve öğretim dilini seçme hakkına aykırı hareket eden kişiler, bu yasaya uygun olarak sorumlu tutulacaklardır.

Yirmi dördüncü madde ırkçılık ve ayrımcılık karşıtı bir görüntü sergilemenin yanında devlet dilini de koruma altına almaktadır.

Özbekistan'ın özellikle Sovyetler Birliği sonrası döneminin kırılma noktalarından biri aşamalarından biri Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Dili Yasası olmuştur.

Bu yasa, bağımsız Özbekistan'ın Sovyetler Birliği kökenli toplumu yeniden inşa etmesini ve Özbekistan'ın kendine yeni bir yol haritası çizmesini olanaklı hale getirmiştir. Böylelikle Özbekistan'da, Özbek milletinin var olduğunu vurgulama ihtiyacını gidermiştir. Bu bakımdan, dil yasası ve dile ilişkin düzenlemeler sayesinde Özbekçenin, Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmi devlet dili olma statüsüne haklı bir dayanak oluşturulmuştur (Schlyter,1998, s. 170-171).

Özbekistan tarihinde, yüzyılımıza yansiyacak kararların alındığı ve ülkenin gelecek planlarında da önemli bir yeri olan dil yasası ile birlikte kabul edilen ve uygulamaya geçirilen Latin harfleri temelli yeni Özbek alfabesinin Özbek toplumu nezdindeki karşılığı ve bu hususta karşılaşılan sorunlar da incelenmeye değerdir. Aşağıda bu

konular ele alınacaktır. Böylelikle son derece güncel bir konu olan Özbekçenin Latin alfabesi esaslı yazılmasının ve bunun tüm ülkede yarattığı değişim dönüşüm sürecinin anlaşılması daha somut bir hale gelecektir.

3.4. ÖZBEKİSTAN'DA DİLDE STANDARTLAŞMA VE ALFABEDE LATİNİZASYON ÇABALARI, BU ÇABALARIN ÖZBEK TOPLUMU NEZİNDEKİ KARŞILIĞI VE DEĞİŞİM SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Sosyalizm, liberal demokratik dünya görüşüne taban tabana zıt bir toplum modelinin oluşmasına neden olmuştur. Bu toplum modeli karar verici mekanizmanın dünya görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir. Sovyetler Birliği'nin komünist ideoloji temelli yapısı, birliğe dâhil olan tüm devletlerde günlük yaşantının her kademesine sirayet etmiştir. Resmi Sovyet ideolojisine karşıt tüm fikirlerin bir tehdit olarak algılandığı yönetim yapısı, doğal olarak beraberinde kapalı bir yapıyı da getirmiştir. Bu kapalı yapının aşırı korumacı karakteri ile bütünleşen Sosyalist Cumhuriyetler, kendi toplumlarına Sovyet ideolojisinin tüm gereklerini benimsetmeyi amaç olarak görmüşlerdir.

Çarlık Rusyası ile Sovyetler Birliği idaresi altında uzun yıllar türlü ideolojik ve totaliter mesajlara/diktelere maruz kalan diğer Orta Asya devletlerinde olduğu gibi Özbekistan'da da sistemli Sovyet politikaları etkili olmuştur. Bu nedenle, bağımsızlığın ilk gününden bugüne kadar toplumsal reform hareketlerinin tümünde Sovyetler Birliği döneminin bıraktığı izlerin ortadan kaldırılması esas çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Gerek bağımsızlıktan hemen önce uygulamaya geçirilen dil yasası gerekse 1993 ve 1995 alfabede ve dilde düzenlemeyi konu edinen yasalar ile Özbekistan, kendi geleceğine millî bir kimlik mirası bırakmayı ve bu mirasta Sovyetler Birliği etkisini asgariye indirmeyi ana fikir olarak benimsemiştir.

Geçmişin mirası dairesinde şekillenerek devralınan toplumun bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'nde aynı amaç ve hisler ile donatılması ve bu toplumun başlı başına yeni bir ideolojiye sahip olması egemenlik hakkının bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Dilin toplumu kuşatan ve toplum içinde yaşayan bir kurum olduğu düşünüldüğünde dilde ve alfabede reform, standartlaşma, alfabe değişikliği gibi çalışmaların önemi, oynadığı rol daha da önem kazanmaktadır.

Dilin yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda bir toplumun bizzat kimliğini de yansıtabileceği (Büyükkantarcıoğlu, 2006) fikrinden hareketle, Sovyetler Birliği sonrası, dilde standardı yakalama, alfabede Latinizasyon ve bu çabaların Özbek toplumu nezdindeki karşılığı sürecinde bir takım zorluklar da mevcuttur.

3.4.1. Özbekistan’da Dilde Standartlaşma ve Alfabede Latinizasyon Çalışmaları

31 Ağustos 1991 tarihinden itibaren köklü bir takım değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerin en önemlilerinden biri devlet resmi dilinin Özbekçe olarak tescil edildiğine dair yasal düzenleme ve alfabe alanında yapılan Latinizasyon çalışmalarıdır. Bir yönü ile dilde ve alfabede yapılan değişiklikler ve düzenlemeler bağımsızlık sonrası Özbekistan’ın yeni devlet anlayışının sembolik ifadesidir.

Devletin kökten değiştirilmesini amaç edinen yenilik hareketleri bu bakımdan doğal olarak dil ve edebiyata da yansımıştır. Sonuçta Sovyet ideolojisinin uzun yıllar propaganda aracı olarak kullandığı edebiyat ve dil ikilisinin bağımsızlık sonrası özgürlüğüne kavuşmuş olması yeni ve kararlı adımlar atılmasını gerekli kılmıştır (Yuldashev ve Özkaya, 2018, s. 11).

Devlet dilinin Özbek toplumunun kabul edebileceği derecede bir standarda kavuşturulması ve bununla birlikte Kiril alfabesi hâkimiyetinden kurtarılarak, Latinizasyonu, günümüze kadar uzayan bir süreci ifade etmektedir.

Sovyetler Birliği döneminden devralınan Rusça ve Kiril alfabesi ciddi anlamda bağımsızlık sonrası dönemdeki dil politikasına damga vurmuştur. Özellikle resmi işlerde Rusçanın ve Kiril alfabesinin sağlam bir yer edinmiş olması Özbek dilinin standartlaşmasını geciktirmiş, bir anlamda engellemiştir.

Uygarlığın ve geleceğe yatırımların güçlü vasıtalarından olan dil, geçmiş ile gelecek arasındaki köprüyü sağlıklı kurması bakımından önemlidir. Dilin önemini kavrayan ve diline değer verme, onu tüm topluma hâkim kılma ve standart bir konuma taşıma gayretinde olan Özbekistan, geçmiş ve gelecek nesiller arasındaki devamlılığı ve

bağlantıyı kurabilmek adına belki de tarihindeki en büyük sınavlardan birini vermektedir.

Her yönü ile siyasal ve toplumsal nedenlere dayalı Rusçalaştırmadan temizlenme gayreti dil politikalarına da yansımaktadır. Çünkü siyasal ve toplumsal bir çıkış noktası olan Rusçalaştırma süreci günümüzde özellikle dili çok etkilemiştir. Bağımsızlığını elde eden Orta Asya cumhuriyetlerinde bu yüzden egemenlik ispatı öncelikle dil üzerinden yapılmıştır. Özbekistan da bu ispatı özellikle 1995 yılı dil düzenlemesinde kapsamlı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Buna göre Özbekistan'ın 1996 yılına kadar uyguladığı alfabe ve dil reformu çalışmalarının Özbekçeyi belirli bir olgunluğa taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır (Roy, 2016, s. 228-229). Aslında Sovyetler Birliği'ne dâhil cumhuriyetler içinde Ruslaştırılmadan en az etkilenmiş olan devletin Özbekistan olduğu söylenebilir (CIA, 2018). Buna rağmen Rusçanın ve Rusya'nın etkisinin devam ediyor olması siyasi ilişkiler ve ekonomik kaygılar temelli açıklanabilir. Çünkü Rusya günümüzde halen Özbek gençlerinin iş kapısı olarak gördükleri ve çalışmak için ilk tercih ettikleri yerdir. Hem siyasi hem de ekonomik nedenlerden dolayı da Rusçanın ve Rusya'nın etkisi devam etmektedir. Bu durum biraz da Özbekistan'da ikamet eden Rusların eski statülerini yaşatmaktaki alışkanlıkları ve ekonomik bakımdan daha iyi durumda olmalarından ileri gelmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde gelenek ve dilini mümkün olduğunca korumaya çalışmış Özbekistan'ın millî dili konusundaki gayretleri Rusçanın Sovyetler dönemindeki baskın statüsünün etkilerini gözler önüne sermektedir. Özbekistan'ın çok etnili bir devlet oluşu da birçok dilin konuşulduğu bir devlette standardı yakalama gerekliliğinin bir başka boyutunu teşkil etmektedir.

3.4.2. Rusya ve Rusçanın Etkisi Bağlamında Özbekistan'da Dilde Standartlaşma Çabaları

Dilde standartlaşma, kodlama aşaması tamamlanmış ve toplum için seçilmiş bir dilin gramer ve telaffuz kitapları, sözlük çalışmaları ve diğer yazım kaynaklarıyla da desteklenerek zenginleştirildiği bir süreci ifade etmektedir (Wardhaugh ve Fuller, 2015, s. 33). Standart dil özellikle birden fazla dilin konuşulduğu ülkelerde resmi devlet işlerinde ve toplumun o devletle olan ilişkilerinde düzeni sağlamak amacıyla seçilen dili ifade etmektedir. Standart bir dilin geliştirilmesi için aynı zamanda resmi olarak kabul

görmüş bir normun da belirlenmesi gerekmektedir. Ulaşılmak istenen amaca giden yolda en önemli aşama olan bu normlaştırma süreci toplumun kabul gördüğü şekliyle yapılandırılmak zorundadır. Toplumun gerçekleri ve ihtiyaçları ile örtüşen normlaştırılma aşamasıyla başarılı bir standartlaşma yakalanabilir (Wardhaugh ve Fuller, 2015, s. 35). Seçilen bir dilin standart dil olarak kabul edilmesi ve topluma da bu dilin kabul ettirilmesi süreci dilin standartlaştırılması, standart hale getirilmesi olarak adlandırılmaktadır. Özbekistan da bağımsızlığını elde ettikten hemen sonra ülkede yaşayan Özbeklerin çoğunluğunu da göz önüne almak suretiyle Rusçanın ve Rus hâkimiyetinin kırılmasının bir ifadesi olması için Özbekçeyi tüm ülkede standart dil haline getirme çabalarını gündeminin en ön sırasına almıştır.

Sovyetlerin Sovyet Adamı yaratma ve milliyete değil toprağa dayalı ulus devlet oluşturma siyaseti işte bu bakımdan Özbekistan liderleri tarafından miras olarak kabul edilmeyerek bunun tersi bir siyaset güdülmüş ve milliyete dayalı bir devlet ideolojisi bütünleşmek için tercih edilmiştir (Efegil ve Akçalı, 2003).

Bu amaca hizmet etmek için Kiril alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılması ve Rusça kelimelerin mümkün olduğunca dilden atılması üzerinde önemle durulmaktadır.

Dilde standartlaşma, yeni durumlarla başa çıkmak için gerekli ayarlamalarla birlikte, kullanımda daha geniş bir kapsam sağlayan özel konuşma biçiminin seçimini ifade eder (Ghatage, 1966, s. 53). Burada özel konuşma ve yazım biçimi tesis etmek gayesi, resmi devlet işlerinin başat muhatabı olarak Özbekçenin kabul edilmesi ile başarılmaya çalışılmaktadır.

Bu kapsamda Fierman (1995b, s. 583)'e göre, 1995 yılında devlet dilinde düzenlemeleri içeren yasa önemlidir. Her ne kadar devlet dilinin resmi olarak Özbekçe olduğu birinci madde ifade edilse de tüm cadde, sokak, semt isimleri gibi yer adları sembolik bir anlam içermesi nedeniyle Özbekçeleştirmek çabası yavaş ilerlemektedir. 1993 ve 1995 yıllarında kabul edilen, Özbekçeyi Latin alfabesi ile yazmayı içeren alfabe değişiklikleri ile zirveye ulaşan dilde standart bir yapıyı tesis etme çalışmaları bir yerde zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu zorlukların en başında Latin alfabesinin Özbeklerin dilindeki fonetik özelliklere uygun olmayan bazı semboller içermesi gelmektedir (Dietrich, 2011, s. 467).

Zorlukları, beraberinde getirdiği tartışmalar ve kaygılara rağmen günümüzde Özbekçenin özellikle 1995 yılından sonra daha kabul edilebilir ve uluslararası alanda daha temsil edici bir gelişim kaydettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Günümüzde Özbekistan'da Özbeklerin tüm nüfus içerisindeki oranı %80, Rusların oranı %5,5, Taciklerin oranı %5, Kazakların oranı %3, Karakalpakların oranı %2,5 ve diğer etnik gruplara mensup olanların oranı %2,5 olarak tahmin edilmektedir (CIA, 2018). Özbekistan'da yaşayan ve en kalabalık ikinci etnik grup olan Rusların kaygıları bir takım tartışmalara neden olmaktadır. Bu tartışmaların çıkış noktası Rusların Sovyetler Birliği dönemindeki maddi-manevi statüsüdür.

Sovyetler Birliği döneminden bağımsızlık dönemine kadar Özbekistan'daki tüm etnik unsurlar arasında en ayrıcalıklı grup olan Rusların bu statüsüne özellikle 1995 yılındaki dilde düzenleme içeren yasa ile son verilmiştir. 1995 yılında, Rusçanın 1989 yılındaki devlet dili yasası ile kabul edilen etnik unsurlar arasında iletişim dili olması statüsüne son verilerek kabul gören dil olarak Özbekçe kabul edilmiştir. Bu durum Ruslarda Özbekistan'da özgürce yaşayamayacağı gibi bir algı oluşturmuş ve sonuçta birçok Rus Özbekistan'ı terk etmiştir (Dietrich, 2011, s. 467). Bu, bize Özbekistan'da Özbekçeden başka hiçbir dilin standart devlet dili olarak kabul edilmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Özbekistan'da her ne kadar Özbekler tüm nüfus içerisinde %80'lik bir kesimi ifade etse de %5'lik bir nüfusa sahip olan Rusların etkinliği yine de devam etmektedir. Buna göre, Rusça özellikle eğitim alanında Özbekistan'da Özbekler tarafından öğrenilmek istenen bir dil olarak ön plana çıkmaktadır. Fakat uluslararası bazı açılımların ve etkileşimlerin de etkisiyle Rusça bazı alanlarda pozisyonunu yitirmeye başlamıştır. Özellikle İngilizce öğrenimi tercih edilen bir seçenek olarak yaygınlaşmaktadır (Landau ve Kellner-Heinkele, 2001, s. 173-178).

İngilizcenin ve diğer uluslararası kabul gören dillerin Özbekistan'da eğitim ve iletişimde kullanılması/öğretilmesine rağmen Rusça yine de baskınlığını sürdürmektedir.

Bu noktada dilde standartlaşmanın en önemli sorunlarından biri olan o dilin tüm toplum kesimlerine kabul ettirilmesi karşımıza çıkmaktadır. Bu sorun birden çok dilin

konuşulduğu tüm devletlerde ortaya çıkan karakteristik bir özelliktir. Özbekistan da bu sorunu aşmaya çalışmaktadır.

Yeni kurulan ya da bağımsızlığını yeni elde eden her devletin en önemli gündem maddesinin devlet dilini ya da o toplum içerisinde kullanılan dillerin statüsünü belirlemek olduğu düşünüldüğünde, dilde standart bir yapı arayışının mantığı açıklığa kavuşmaktadır. 1991 yılı itibariyle yükselen Özbek milliyetçiliği bu konunun çok kolay bir şekilde sonuca eriştirilebileceği algısı yaratmıştır. Bu kapsamda da Özbekistan'da çok hızlı dilde reform, standartlaşma ve alfabede Latinizasyon çabası başlamıştır.

Bu aksamaların iki nedeni olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenlerden ilki Özbekçenin uzun yıllar Rusça ile birlikte kullanılmasından kaynaklanmaktadır ki Rusça bir yerde yüksek statü dili olarak kabul görmüştür. Rusçanın eğitim ve öğretim kurumlarında da teşvik edilmesinin katkısıyla millî dilin dışa açılımı sağlayan statüsü bir yerde geri plana düşmüştür. Bu da bağımsızlık sonrası Özbekistan'da Özbekçenin devletin resmi dili olmasının tüm etnik unsurlara kabul ettirilmesinde bazı sıkıntıları beraberinde getirmiştir. İkinci olarak, Rus dilini konuşan nüfusun diğer etnik unsurlar ile iletişimi sırasında Rus dilini kullanmak konusunda direnç göstermesi ve yerli nüfusun da Rus dilini iletişim aracı olarak tercih etmesi de bir başka aksama nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır (Alpatov, 2016, s. 224).

Sovyetler Döneminde Rusçanın özellikle iş yaşamı, bilim, teknik, askeri faaliyetler gibi konularda yüksek dil olarak görülüp kullanılması ve bu alanlara hâkim statüde olması, günümüzde bu temel konularda dilin standartlaştırılması çalışmalarının ilk hedefini oluşturmaktadır. Çünkü bu alanlarda Rusçanın hâkim kılınması siyaseti Sovyet Adamı oluşturma idealinin temel çıkış noktasını teşkil ettiğinden toplumun hafızasına kazınmıştır. Bu kapsamda, 1991 sonrasında Özbekçenin hâkim kılınmasının ve standartlaştırılması gayesinin milliyetçilik duygularından ayrı tutulmaması gerekir. Elbette bu milliyetçi duygular da beraberinde bir takım sorunları getirmektedir.

Bağımsızlık sonrası döneme uyum sağlamak Özbeklerin de hayatında önemli bir yere sahip olduğu gibi Rusça konuşan nüfusun da bir takım sorunları bulunmaktadır. Sovyetlerin dağılması ile birlikte yaklaşık olarak 25 milyon Rusça konuşan nüfus Rusya dışında kalmıştır. Rusça konuşanların Sovyetler Birliği zamanında ana dillerini yüksek

dil statüsü özelliği ile konuşuyor olmaları bağımsızlık sonrası yerini çok başka bir ortama terk etmiştir (Alpatov, 2016, s. 226)

Bağımsızlık sonrası dönemde Rusça artık baskın dil olma statüsünü kaybederek bir azınlık dili konumuna düşmüştür. Günümüzde Özbekistan'da ve diğer Orta Asya ülkelerinde Rusça konuşan nüfus ana dillerini günlük yaşamlarında ve aile ortamlarında kullanmaktadırlar. Buna karşın eğitim, yasa yapımı, önemli sosyal alanlarda Rusça ikincil bir konuma doğru kaymıştır (Krisin, 1994, s. 123-124). Bu durum özellikle 1995 yılındaki devlet dili düzenlemesi sayesinde zirve noktaya çıkmıştır. 1995 yılındaki yasa, içerdiği hükümler ile Özbekçenin tek kabul edilen dil olma özelliğini koruma altına alarak adeta diğer dillerin devlet nezdindeki kabul edilebilirliğine son vermiştir. Ayrıca Rusçanın özel statüsü tamamen terk edilerek devletin bağımsızlığı Özbekçenin standart bir hale kavuşturulması ile paralel bir görüntü sergilemiştir.

1991 yılından itibaren kaydedilen gelişmeler Özbekistan'da standart bir dilin tesis edilmesi çalışmalarının Rus dili taşıyıcıları tarafından da yavaş yavaş kabul gördüğünü göstermektedir. Alpatov'un aktardığı bir araştırma (2016, s. 231-232) Özbekçenin standartlaştırılması yolunda aldığı mesafeyi göstermesi açısından kayda değerdir. Buna göre, bağımsız Özbekistan'da, Rus kadınlarını konu alan araştırmada 96 Rus kadınından 16'sı Özbekçe bilmenin gerekli olduğunu düşünmemektedir. Buna karşın araştırmaya katılan kadınların 32'si Özbekçenin iş hayatı ve uğraşlar için bilinmesi gerektiğini dile getirmiştir. Hemen hemen aynı orandaki Rus kadınlar Özbekistan'da kariyer yapmak ve iş hayatında ilerlemek için Özbekçe bilinmesi gerektiğini söylemişlerdir. Araştırmaya katılan kadınların 13'ü Özbekçesiz bir hayat tasarlayamadıklarını beyan etmişlerdir.

Özbekçenin devlet ve toplum genelinde standart ve hâkim dil olması, Özbekler arasında herhangi bir zorluk yaşanmaksızın kabul edilir durumdadır. Buradaki asıl mesele ülkede Sovyetlerden miras aldığı Rus dili taşıyıcılarının içinde buldukları durum ve Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecidir.

Sovyetler Birliği'nin tesis ettiği mücadelecî toplum anlayışı, bağımsızlık öncesinde belli devlet mevkilerinde çalışmanın ve iş hayatında kariyer yapmanın Rus dilini öğrenmek ve Rus okullarından mezun olmaktan geçtiği bir yapıyı adeta Özbekistan'da ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde kökleştirmiştir. Rusçanın itibarlı bir dil olarak kabul edilmesi ve resmi ideolojinin yönetim dili olarak ön planda olması da Rusçaya olan

rağbeti artırmıştır. Günümüzde bu itibarlı dilin okullarından mezun olup da devlette belli kademelerde görev yapan bürokratlar Rusçanın bu statüsünü ortadan kaldıracak reformları uygulamanın yollarını aramaktadırlar (Roy, 2016, s. 229-230). Rus okullarının tezgâhından geçerek Sovyetler Birliği döneminin ruhunu yaşayan seçkinlerin Özbekistan’da dilde standartlaşma faaliyetlerinde milliyetçi bir tavır takınmaları Rus etnik kimliğine mensup olan insanların bir takım endişeler yaşamalarına neden olmuştur ve Rus göçü yoğun bir şekilde yaşanmıştır.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Özbekistan’da adeta bir dil/alfabe sarmalının yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Schlyter (2001, s. 129) bunu dilin muhatabı olan toplumun alışkanlıklar, sosyo-demokratik etkenler, dilsel alışkanlıklar, dilsel tutumlar ve dil reformu çerçevesinde değerlendirmektedir. Çünkü uzun yıllar boyunca tek bir merkezden emir/komuta zinciri şeklinde aktarılan ve uygulanan politikalar, Özbekistan’ın gerek ekonomik gerekse toplumsal sisteminde bir takım alışkanlıkları da beraberinde getirmektedir. Sonuçta bu alışkanlıkların bir de ekonomik bağımlılık ile birleşmesi Rusya ile sıkı ilişkileri olan Özbekistan’ı kendine emin ve bağımsız adımlar atması noktasında sıkıntılı bir sürece götürmektedir.

Aslına bakılacak olursa dilde standartlaşmayı yakalamak için dil politikasını tam manasıyla uygulamayı amaç edinen ve işin temellerine inerek köklü bir dil reformunu amaçlayan ülke Özbekistan’dır demek yanlış bir ifade olmayacaktır (Schlyter, 2001, s. 130).

Ancak günümüzde Özbekistan’da dil alanındaki “ateşli” reform çalışmaları ve istek 1991 yılı sonrası dönemde görülen hızlı yasal düzenlemelerin havasından biraz uzak gibi görünmektedir. Özbekçe 1995 dilde düzenlemeleri içeren yasa ile şimdiki saygın konumuna erişmiş ve sonrasında dilsel alanda çalışma yapan bürokratik kesimin daha “ciddi” toplumsal sorunlara ağırlık vermesinden dolayı yavaş bir seyirde ilerlemektedir.

Özbekistan’da Özbeklerin toplam nüfus içerisindeki payı düşünüldüğünde Özbekçenin ortak dil olarak seçilmesi ve Özbekçenin resmi devlet dili olarak kanunen korunması meşrulaştırmayı ve kurumsallaştırmayı olanaklı hale getirmiştir.

Ulus devlet olarak tarih sahnesinde yerini almak isteyen her devlet gibi Özbekistan da seçtiği dili yani Özbekçeyi meşrulaştırma ve kurumsallaştırma yolunu tercih ederek Özbekçeye tüm toplumu kapsayan bir statü vermeyi hedeflemektedir. Kurumsallaştırma

çalışmaları kapsamında dile toplumsal, kültürel ve dilsel alanlarda geniş bir kabul zemini sağlamak amaçlanmaktadır. Kurumsallaştırma ve meşrulaştırma doğal olarak azınlık dil ve lehçelerinin resmi devlet dilinden uzaklaştırılması sonucunu doğurmaktadır (Stephen, 2006, s. 261).

Sovyetler Birliği döneminin gereklerinden biri olan devletçi ekonomi modelinden serbest piyasa ekonomisine geçiş Özbekistan'da özellikle ekonomik ve teknik alanlarda Rusçanın terk edilmesini zorlaştırmaktadır. Özbekistan'dan Rusya'ya çalışmak için giden işçilerin Rusçayı aktif şekilde kullanmaları da Rusçayı ülkede rağbet edilir bir konumda tutmaktadır (Karakale, 2014).

Rusya'da üniversite eğitimi görmek isteyen öğrencilerin oranındaki artış da Rusçanın varlığını güçlendirmektedir. Sadece 2015 yılında Rusya'da bulunan 24 üniversitede okuyan Özbek öğrenci sayısının 10.572 olması Rusçanın daha uzun yıllar varlığını ve gücünü söz konusu coğrafyada devam ettireceğinin göstergesidir. Ayrıca Moskova Devlet Üniversitesi, Plehanov Rus Ekonomi Üniversitesi ve Gubkin Rus Devlet Petrol ve Gaz Üniversitelerinin Özbekistan'da şubelerinin bulunması da Rusçanın gücünü artırmaktadır ("Uzbekistan: Russia Drawing Students in Drove", 2016).

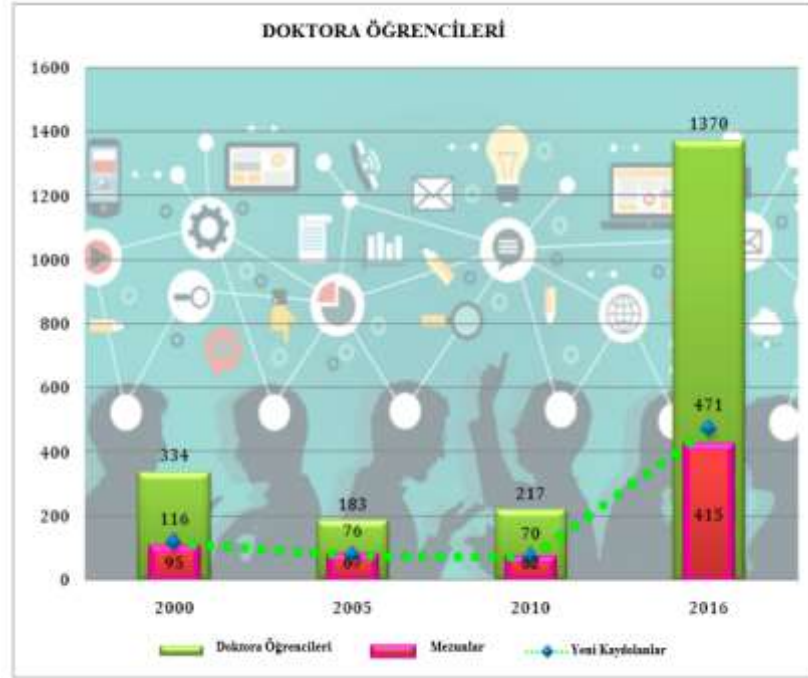
Halkının %90'ının Özbekçeyi çok iyi derecede konuştuğu ülkede Rusçanın ve Rusya'nın etkisinin devamı, Özbek olmayan unsurlar arasında iletişim dili olarak Rusçanın kullanılması ile de ilişkilidir. Bu da bize Rusya'nın ekonomik ve siyasi gücünü göstermektedir (Aminov, vd., 2010, s. 7). Özbekistan tüm bu nedenlerle Özbek ideolojisini sahiplenen bir nesil yaratmak amacıyla eğitim faaliyetlerine önem vermektedir. Aşağıda Özbekistan'ın eğitim-öğretim alanında yakın geçmişte kaydettiği gelişmelere değinilecektir.

3.4.3. Özbekistan'da Yeni Kadroların Oluşturulması Amacıyla Eğitimde Kaydedilen Gelişmeler

Gerek Çarlık Rusyası gerekse Sovyetler Birliği dönemlerinde yoğun bir kültür değişimi politikasına maruz kalan Özbekistan'da, millî benlik, dilin eğitim dili olması ve Özbekçenin eğitimde etkin bir şekilde kullanılması amaçları giderek daha önemli bir hal almaktadır. Bu kapsamda, doktora seviyesinde eğitim gören öğrencilerin sayısındaki

artış Özbekistan'ın yetiştirmiş insan kaynağının kalitesini artırarak devlet işlerinde görev alacak millî kadroların oluşturulmasına önem verdiğini göstermektedir.

Şekil 1. : Özbekistan'da 2000-2016 Yılları Arasında Doktora Öğrencilerinin Oranı.

Kaynak: The State Committee Of The Republic Of Uzbekistan On Statistics, (2017), "Training Of Highly Qualified Scientific-Pedagogical Staff In The Republic Of Uzbekistan". (21 Kasım 2018), <https://www.stat.uz/en/435-analiticheskie-materialy-en1/2077-training-of-highly-qualified-scientific-pedagogical-staff-in-the-republic-of-uzbekistan>.

2012 yılında yayımlanan 4456 sayılı Devlet Başkanlığı Kararnamesi ile 2000 yılından 2016 yılına kadar doktora öğrencilerinin sayısında yaklaşık olarak dört kat artış kaydedilmiştir. Bu da yeni kadroların yetiştirilmesinde Özbekistan Hükümetinin inisiyatif aldığını göstermektedir.

Sovyetler Birliği döneminden kalma Rusçanın eğitim, sanat, bilim dili olduğu; kısacası yüksek dil olduğu sistemin yerini Özbekçenin standart ve statü bakımından kapsayıcı olduğu bir sistemin alması için doktora öğreniminde bilimsel branşlardaki faaliyetlere de önem verilmiştir.

YILLAR	2000	2005	2010	2016
Bilimsel Branşlar				
Doğa Bilimleri	82	51	50	309
Teknik Bilimler	26	12	21	167
Tıbbi Bilimler	83	45	30	113
Tarımsal Bilimler	11	8	10	154
Sosyal Bilimler	93	47	70	348
Beşeri Bilimler	39	20	36	279
Toplam	334	183	217	1370

Tablo 11.: Doktora Öğrencilerinin Bilimsel Alanlara Göre Dağılımları.

Kaynak : The State Committee Of The Republic Of Uzbekistan On Statistics, (2017), "Training Of Highly Qualified Scientific-Pedagogical Staff In The Republic Of Uzbekistan". Erişim: 21 Kasım 2018, <https://www.stat.uz/en/435-analiticheskie-materialy-en1/2077-training-of-highly-qualified-scientific-pedagogical-staff-in-the-republic-of-uzbekistan>.

Özellikle Sosyal ve Beşeri Bilimler alanlarında doktora öğrencilerinin sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bağımsızlık sonrası dönemde millî benliği diriltme çabalarının ve Özbekçe alanındaki çalışmaların daha profesyonel yürütülmesi için gerekli olan kadroların yaratılması sosyal ve beşeri bilimlere yönelmek şeklinde kendini göstermektedir.

Üniversite ve üniversite sonrası eğitime verilen önemin yanında bir de okul öncesi eğitim alanında yapılan planlamalar ve yatırımlar vardır. Okul öncesi eğitimle bütünlük bir Özbek toplumu yaratma idealinin yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

2017 yılı itibariyle Özbekistan'da okul öncesi eğitim kurumlarının sayısı 5.138 olarak kaydedilmiştir. Bu kurumların 2.050'si kırsal kesimde, 3.065'si kurum şehirlerde faaliyet göstermektedir. Toplamda 690.975 öğrencinin eğitim gördüğü bu kurumların şehir ve kır kesimlerinde dengeli sayılabilecek bir şekilde faaliyet gösterdiği söylenebilir (The State Committee Of The Republic Of Uzbekistan On Statistics, 2017).

Özbekistan anayasası ile güvence altına alınan okul öncesinden üniversite sonrasına uzanan eğitim süreci, yapısı itibariyle irdelendiğinde karşımıza Özbek toplumunu

şekillendirici bir bağımsızlık sonrası resmi devlet politikası çıkmaktadır. Bu resmi politikanın özellikle geçmişin izini silmek ve geleceğe şekil vermek amaçlı tasarlandığını söylemek mümkündür.

Özbekistan'da eğitim sisteminin amaç ve hedefleri şöyle sıralanabilir("Primary And Secondary Education In Uzbekistan Facts And Figures 2000-2006", 2007, s.3-4):

1. Özbekistan'da eğitim bütünlüğünün ve standart eğitimin sağlanması,
2. Eğitim standartları sisteminin sağlamaştırılması ve tesis edilmesi,
3. Eğitimin her aşamasında başarının sağlanması,
4. Eğitim müfredatında zamanın şartlarına uygun seçeneklerin çoğaltılması ve sağlanması,
5. Her aşamada toplu eğitimin kalitesinin özel eğitim kalitesi standartlarına getirilmesi,
6. Yetenekli gençlerin tespit edilmesi,
7. Akademik kurumlarda en yüksek eğitim seviyesinde temel ve özel bilgi edinilmesi için koşulların sağlanması,
8. Evrensel ve hümanist bir eğitim sistemi sayesinde öğrenciler arasında kültürel, manevî ve küresel dünya görüşünün yaygınlaştırılması ve öğrencilere bu değerleri benimsetilmesi,
9. Diğer milletlerin tarihine ve kültürüne saygılı olduğu kadar Özbek halkının da tarihine, geleneklerine ve kültürüne saygılı ve bunları içselleştirmiş ve bu değerleri zenginleştirme emeline sahip bir eğitim sisteminin tesisi,
10. Devlet eğitim sisteminde evrensel standartların yakalanması,

Yukarıda ifade edilen maddelerden 8. ve 9. maddeler, devletin eğitim üzerinde Özbek millî kimliğini kapsayan amacını yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Buna göre, kendi halkının ve toplumunun gerçeklerine vakıf bir gençliğin yetiştirilmesi ile geçmişin kalıntılarının ortadan kaldırılması amaç edinilmektedir. Bu amaca ek olarak, yeni neslin yetiştirilmesinde evrensel değerlere haiz ve zamanın şartlarına uygun hareket eden kadroların yaratılması da amaç edinilmektedir.

Bu hedefleri desteklemek amacıyla bağımsızlıktan sonra Özbek kültürünü ve tarihini işleyen ders kitaplarının artırılarak Sovyetler Dönemi ders kitaplarının yerini hızlı bir şekilde alması konusuna ağırlık verilmiştir (Djamoliddin ve Smirnova, 2008, s. 10).

Dolayısıyla Özbekistan'da eğitim konusunda demokratik bir tavır takınıldığı sonucuna buradan varılabilir.

Özbekistan Halk Eğitimi Bakanlığı (*O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligi*) 2012 verilerine göre Özbekistan'daki okulların sayısı ve eğitim dilleri tablo 12'de görülebilir:

	Özbekçe	Karakalpakça	Rusça	Kazakça	Tacikçe	Kırgızca	Türkmence
Okul Sayısı	8,886	373	788	427	235	55	43
Öğrenci Sayısı	3,879,684	87,619	370,292	52,459	66,323	7,406	8,311

Tablo 12. : Özbekistan'da Okulların Verdiği Eğitim Diline Göre Dağılımı.

Kaynak: O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligi, 2013, s. 134.

Özbekçeden sonra Rusçanın en çok tercih edilen ikinci dil olduğu görülmektedir. Bu durumu Özbekistan ile Rusya arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkilerle açıklayabiliriz. Rusya'yı dış dünyaya açılmanın ve ekonomik fırsatların kapısı olarak gören Özbek öğrenciler ve Rus dili taşıyıcı nüfus Rusçaya rağbet etmektedir.

Özbekistan'da yaşayan etnik unsurların hem kendi dillerini hem de devlet dili olan Rusçayı öğrenme konusunda özgür bırakıldıklarını yansıtan Tablo 12'de de görüleceği üzere, etnik unsurlar arasında sürekli bir geçişkenlik mevcuttur. Böylelikle hem Özbekçe dışında başka dillere hem de etnik unsurların dillerini konuşma hakkına saygı duyulmaktadır.

Toplumsal hayatta güvene dayalı bir ilişki kurulmasını ifade eden sosyal sermaye kavramı, kamu kurumları ile toplumun kendi örgütlenmeleri arasında koordinasyonu kolaylaştırması özelliği ile toplumun üretkenliğini artırıcı bir iletişim ağını ifade etmektedir (Temple, 2000, s. 23). Örneğin Özbekistan'da Özbekçe eğitim veren okullarda eğitim görmek için Özbek olmak şart değildir. Bir Rus, Kazak, Kırgız, Karakalpak ya da Tacik de Özbekçe eğitime ağırlık veren okulda ailesinin ve kendisinin

tercihi ile eğitim görebilir. Bununla birlikte Özbek olmayan diğer etnik unsurların dillerinde eğitim veren bir okula Özbek öğrenciler kaydolabilirler (UNESCO, 2015, s. 22). Özbekçeyi etnik unsurların kabullendiği bir dil haline getirmek ideali Özbekistan'da eğitim kurumlarında sosyal sermayenin artmasına dönük eğitim sistemiyle mümkün hale getirilmeye çalışılmakta ve böylelikle toplumun birbirinden kopması önlenmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede, Özbekistan'da eğitim sistemi bir yönüyle topluma Özbekçeyi standart normlara oturtulmuş haliyle öğretme gayesini amaçlamaktayken diğer yanıyla toplumun konuştuğu dillere saygıyı da göz önünde tutmaktadır.

Liberal dünya görüşünün hâkim olduğu çağdaş düzende insanların daha özgür bir ortamda yaşamasının erdem olarak kabul edildiği bilinen bir gerçektir (Harari, 2018, s. 57). Bu nedenle Sosyalist ideolojiden liberal düzene uyum sağlama yolunda Özbekistan, geçmişin etkilerini eğitim sisteminde daha özgürlükçü ve çağdaş ilkeleri benimseyerek üzerinden atmaya çalışmaktadır. Eğitim sisteminde hem çağdaş hem de millî hasletleri hayata geçiren Özbekistan, böylelikle Özbekçeyi ve Özbek millî benliğini de standart konuma taşıyarak toplum geneline yaymayı amaçlamaktadır.

3.4.4. Özbekistan'da Sözlükçülükte Kaydedilen Gelişmeler ve İmla Kılavuzu Çalışmaları

Millî kimliğini tekrar diriltmeyi ve toplumun her kesimine ortak idealleri aşlamak isteyen Özbekistan, dilde standartlaşmayı sağlamak için sözlük çalışmalarına da önem vermektedir.

Özbekçenin ve Özbek edebî dilinin Çağatay Türkçesine dayandırılmasının taşıyıcısı olan Ali Şir Nevai'nin Farsça ve Türkçeyi karşılaştırdığı ve Türkçenin üstünlüklerine değinilen *Muhakemetü'l-Lugateyn* isimli eseri de sözlükçülük geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında Mirza Mehdi Han'ın *Senglah* isimli eseri de ikinci bölümünde Çağatayca'yı ele almıştır (Bingöl, 2006, s. 202). Ayrıca Çağatayca en eski sözlüğün de *Abuşka* olduğunu belirtmekte fayda vardır. *Abuşka*, Ali Şir Nevai'nin ölümünün ardından hazırlanmış olup, 2000 kadar sözcük içermektedir. Sözlüğün alfabetik sırası Arapça hazırlanmıştır. *Abuşka*'nın en eski sözlük olduğu iddiasının aksine A.K. Borovkov en eski sözlüğün *Bedai'ül Lügat* olduğunu söylemiştir (Ölmez,

1998, s. 138-140). Bedai'ül Lügat, Hüseyin Baykara'nın saltanatı zamanında yazılmıştır. Bu sözlük örnek şiirler içermektedir ve Ali Şir Nevai'nin eserlerinden faydalanmak ve onun eserlerini anlamak için kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018, s. 77). Bunlar gibi daha birçok sözlük çalışması Özbekistan'ın dil ve edebiyatının dayandığı geçmişin yani Çağatayca'nın sözlük çalışmaları konusunda temelli bir alt yapısı olduğunu kanıtlamaktadır. Çarlık Rusyası dönemine kadar süren bu yoğun edebiyat, dil ve sözlük çalışmalarıyla kendine has şeklini alan Özbek sözlükçülüğü 19. yüzyılın ortalarından itibaren başka bir evreye girmiştir. Bu evre daha çok dıştan gelen müdahaleler çerçevesinde şekillenmiş ve dış müdahalenin direktiflerini de yansıtmıştır.

Çarlık Rusya'sının tüm Türkistan'ı yönetmek için Özbekistan topraklarına hâkim olma emeli ve sistematik işgal faaliyetleri de Özbekistan'da sözlük çalışmalarına temel oluşturmuştur. Özellikle 19. yüzyıldan sonra Özbekistan topraklarında Rusların egemen olmaya başlaması Özbek toplumunun Ruslar tarafından tanınması ihtiyacını da doğurmuştur. Bunun için Ruslar, Türkistan ve Özbek halkları ile daha yakından iletişim kurmanın ve Rusçanın yayılmasını kolaylaştırmanın yolunu sözlük çalışmalarında aramıştır. Dolayısıyla bu dönemde Özbekçe-Rusça sözlükler hazırlanmıştır. Lazar Budagov'un 1869-1871 yılları arasında hazırladığı *Türk-Tatar Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü - Sravnitel'niye Slovari Turetsko-Tatarskikh Dialektov*, Türkistan coğrafyasında sözlük biliminin ilerlemesine katkıda bulunmuştur (Yuldashev, 2011, s. 252).

Alman asıllı Rus Doğu Bilimcisi olan Vasili Vasilyeviç Radlof'un (Wilhelm Radloff) 1859-1871 yılları arasında derleyerek 1893-1911 yıllarında yayımladığı (Aşçı, 2004, s.109) *Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi - Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy* Kaşgarlı Mahmut'tan sonraki ikinci sözlük çalışmasıdır.

20. yüzyılın beraberinde getirdiği yeni düzen yani Sovyetler Birliği ile birlikte Özbekçe-Rusça, Rusça-Özbekçe sözlüklerin hazırlanmasına ağırlık verilmiştir. Bu dönemde Özbeklere Rusça öğretme ihtiyacının ortaya çıkması hedef kitleyi Özbekler olan sözlüklerin hazırlanması ile neticelenmiştir. Hazırlanan bu sözlükler dilden dile çeviri mahiyetindedir. 1926 yılında Rus Dil Bilimci ve Türkolog Yevgeny Dmitrievich Polivanov ve 1927 yılında K. Yudahin'in hazırladığı sözlükler bunlara örnek olarak verilebilir. Özbekistan Bilimler Akademisi'nin çeşitli tarihlerde (1950-1955, 1954,

1959) yayımladığı *Rusça-Özbekçe ve Özbekçe-Rusça* sözlükler de Özbek sözlükçülüğü açısından önemlidir (Yuldashev, 2011, s. 252).

M. S. Mihaylov, S. S. Mayzel, E. V. Sevortyan, E. Piekarski, N. İ. Aşmarin, V. G. Egorov, M. Ş. Şiraliyev, E. R. Tenişev gibi Türkolog ve dilbilimciler, Türk lehçeleri, Türk dilinin fonetiği, karşılaştırmalı grameri, ağızlar ve sözlükçülük konularında çalışmışlardır. N. A. Baskakov, Türk lehçeleri üzerinde çalışmış, Nogay ve Karakalpak Türkçeleri hakkında derli toplu araştırmalar yapmıştır. Baskakov'un eski ve yeni Türk dili ve lehçeleriyle ilgili *Tyurkskie Yazıki* (Moskova 1960) adlı eseri Türk dilinin bütününe ele alan derli toplu bir çalışmadır (Buran, 2009, s. 434).

Rus Türkologların Orta Asya ve Özbekistan'da ortak Türk dilinin iletişim için kullanılmasını engelleme emelleri özellikle Sovyetler Birliği döneminde lehçe terimi yerine dil teriminin kullanılmasını ön plana çıkarmıştır. Böylelikle her Türkî topluluğun diğerinden farklı bir dil konuştuğu fikrinin aşılması başarıya ulaştırılmıştır (Bulut, 2017, s. 330). Böylelikle son derece dağınık bir Türkçe sayesinde ideolojik yönetimin önu açılmıştır. Bu da sözlük çalışmalarının bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Özbek dil bilimi, kültür bilimi, terminolojisi bu dönemde hızlanarak devam eden çalışmaların temelini oluşturmaktadır.

Özbekçenin yazı dili için hangi ağzın temel alınacağı konusunda da Sovyetlerin birden fazla kez değişen siyaseti de Özbekçenin sürekli evreler geçirmesine kapı aralamıştır. 1923 tarihinde Farsçanın tesiri altında kalmış şehir ağzı yazı dilinin günlük hayata aktarılmasında esas alınmışken bu karar 1929'da Güney Kazakistan'da konuşulan Kıpçak-Özbek ağzı ile değiştirilmiştir. Sovyet siyaseti bununla da sınırlı kalmayarak bu kararını da yine 1934'te değiştirmiştir. Bu tarihte Özbekçe yazı dili Farsça etkisindeki Fergana ağzı taban alınarak Taşkent ağzına endekslenmiştir (Ercilasun, 1998, s. 164).

Bu kapsamda yapılan sözlük çalışmalarından 3 ciltlik *Fergana Ağızlarının Zanaatla İlgili Söz Varlığı* (S. İbrahimov, 1956-1959) , *Özbek Halk Ağızları Sözlüğü* (Ş. Şaabdurahmanov, 1972), *İçtimaî-Siyasî Terimler Sözlüğü* (Âlim Usman, 1976) Sovyetler Birliği dönemine birer örnek teşkil etmektedir (Yuldashev, 2011, s. 253).

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında hazırlanan 1981 tarihli Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü de Özbek sözlükçülüğü adına kayda değer bir çalışmadır. Bu sözlük iki cilt halinde hazırlanmış olup, 60.000'in üzerinde kelimeyi içermektedir. Sözlükte

sözlükçülük kurallarına en üst seviyede özen gösterilmiştir. Edebi dilin tüm sahalardaki kelime anlamlarını içeren bu sözlük modern Özbek sözlükçülüğü için bir dönüm noktasıdır (Yuldashev, 2011, s. 253-254; Darawgar, 2016, s. 24).

Bu kapsamda Özbekçenin özellikle Sovyetler Birliği döneminin etkisiyle müstakil bir dilin tüm gelişim özelliklerini sergilediğini söylemek mümkündür. Buna göre, Özbekçeyi diğer dillerden ayıran ve kendine has özelliklerini yansıtmaya gayreti içerisinde olan çalışmalar sözlükçülük faaliyetlerinin gelişmesine katkı sunmuştur.

Bu çerçevede, Özbekçedeki sözlükçülük çalışmalarının esas çıkış noktasını geliştiren ve sürekli kendini yenileyen dilin yeni kavramları daha kolay ve daha kapsamlı barındırmasını sağlamaktır.

Bağımsızlık sonrası Özbekistan’da sözlükçülük çalışmaları yeni bir evreye girmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Rusça ve Özbekçenin karşılaştırılmasına dayanan sözlükler bağımsızlık sonrası yerini diğer dillerde de sözlükler hazırlanmasına bırakmıştır. Bu durum bir bakıma Özbekistan’ın bağımsızlık sonrasında karşısına koyduğu hedeflerin ve çağdaş dünyaya açılmasının bir niyet yansımasıdır.

1993 yılında Özbekistan’da Nizamiddin Mahmudov ve Ertuğrul yaman tarafından hazırlanan Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe sözlük önemli bir eserdir. Eserde Türkçenin gelişim aşamaları konusunda giriş mahiyetinde bilgiler verildikten sonra sözlüğün hazırlanmasında takip edilen metotlara da yer verilmektedir. Kelimelerin anlamı, diğer lehçelerdeki karşılığı ve kelimelerin okunuşu konularını da kapsayan sözlük Türk dünyasının birlikteliği açısından önem arz etmektedir (Kara, 1996, s. 283).

Özbek dili açısından önemli çalışmaları ile bilinen Berdak Yusuf da sözlükçülük çalışmalarına katkıda bulunmuştur. 1993 yılında hazırlanan ve iki kısımdan oluşan bu sözlük yaklaşık olarak 14 bin kelime içermektedir. Sözlüğün birinci kısmı Türkçe-Özbekçe, ikinci kısmı Özbekçe-Türkçe olarak hazırlanmıştır. Bu dönemde Özbekistan’da Kiril alfabesi kullanıldığından kelimelerin karşılığı Kiril alfabesi esas alınarak kaleme alınmıştır. Özbekçeyi yazmak için kullanılan Kiril alfabesi ve bu

alfabedeki seslerin Türkçedeki hangi sesi karşıladığı, kalın ve ince sesler, inceltme işaretleri ve benzeri konular da sözlükte gösterilmiştir.⁵⁴

Sovyetler Birliği döneminde toplumun ve günlük hayatın her alanına sirayet ettirilen ideolojik sözcüklerin yerine Özbekçe ve standartlaşmış sözcüklerin konulması çalışmaları da bağımsızlık sonrasında hız kazanmıştır. 1991 yılında hazırlanan ve orijinal yer isimlerinin anlamlandırılmasını ve yer isimlerinin kökenlerinin araştırıldığı *Taşkent Toponimleri*, 1992 tarihli *Cizzah Vilayeti*⁵⁵ *Toponimleri* gibi sözlükler sayesinde Sovyetler Birliği'nin ideolojik kaygılarla isimlendirdiği yerleşim yerleri ve tarihi bölgelerin isimlerinin karşılıkları üzerinde çalışmalar yürütülmüştür (Yuldashev, 2011, s. 255).

Burada özellikle bağımsızlık sonrasında ihtiyaç duyulan dilde standartlaşma ve millî benliğe dönüş çabaları ana fikir olarak toplumu bir arada tutmayı ve yeni döneme uygun olarak şekillendirmeyi temel almaktadır. Sürekli zenginleşen ve zamanın şartlarına göre gelişen bir dilin çağın gereklerine ayak uydurması için bu potansiyeli enerjiye dönüştürmek bir kolu ile sözlükçülük çalışmaları ile başarıya ulaştırılmaya çalışılmaktadır.

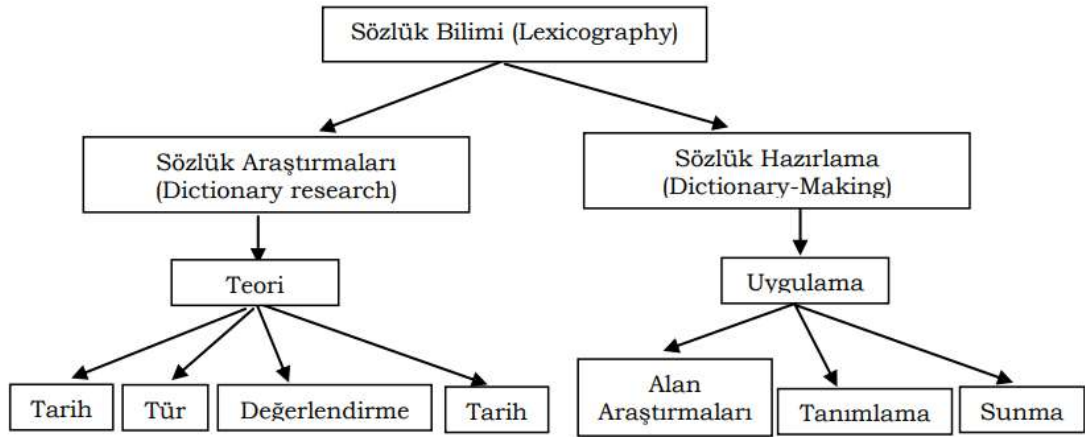
Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra yaşanan köklü değişimler sözlük çalışmalarının da yeni duruma göre düzenlenmesi doğrultusunda şekillenmiştir. Buna göre 2006-2008 yılları arasında Özbekistan Bilimler Akademisi Ali Şir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü kadroları tarafından hazırlanan 5 ciltlik *Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü* önemlidir. Bu sözlükte özellikle Sovyet ideolojisine göre hazırlanmış *Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü* 'nün bir takım eksiklikleri toplumun gerçekleri göz önüne alınarak giderilmiştir. 1981 tarihli sözlükte bulunan ateist Sovyet dünya görüşünü yansıtan özelliklerin doğurduğu boşluk yeni sözlükte yerini günlük hayatta faal olarak kullanıldığı halde yazı diline aktarılmayan kelimelerin sözlüğe işlenmesi ile giderilmiştir. Yeni sözlükte devletin resmi dili olan Özbekçeye ve millî değerlere atıfta bulunulmuş ve ona önem atfedilmiştir (Yuldashev, 2011, s. 256).

⁵⁴ Berdak Yusuf'un bahsedilen bu sözlük çalışması için: Yusuf, B. ve Tulum, M. M. (1994). *Özbekistan Türkçesi – Türkiye Türkçesi / Türkiye Türkçesi – Özbekistan Türkçesi Sözlük*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

⁵⁵ Cizzah Vilayeti ve Özbekistan'daki demografik yapı hakkında bkz: Çığır, E. (2010). *Özbekistan'da Demografik Yapı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul.

Böylelikle yapılan salt bir sözlükçülük çalışmasından öteye götürülmüş ve güzel geleneklerin sözlükte işlenmesi ile millî benliğe tekrar dönüşün önü açılmıştır. Resmi yazışmalarda standart bir Özbekçenin kullanılması ve günlük hayatta millî dilin güzelliklerinin aktarılması da sözlüğün amaçlarından biridir.

Sovyetler Birliği sonrasında dilde, kültürde, alfabede, günlük kullanımda, eğitimde, devlet işlerinde açılan geniş hareket alanını doldurmaya hizmet eden sözlükçülük çalışmalarının şematik çerçevesi aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 2. : Sözlükbilim: Teori ve Uygulama.

Kaynak: Hartmann ve James, 1998, s. 86.

Şekil 2'ye göre, sözlük bilimi iki alt alana ayrılmaktadır. Bu alanların ilkinde sözlük araştırmaları konu edinilmektedir. Bu alt alanda sözlüğün araştırılması, tarihi ve türü ve değerlendirilmesi uygulamalarına yer verilmektedir (Zengin, 2010, s. 227). İkinci alt alanda sözlük hazırlama faaliyetleri konu edinilmektedir. Burada alan araştırmaları, tanımlama faaliyetleri gerçekleştirilerek sözlük kullanıcılara sunulmaya hazır hale getirilmektedir.

Şekilden de anlaşılacağı gibi sözlük çalışmaları yürütüldüğü dil içerisinde birçok disiplin ile etkileşim içerisine girerek toplumsal bir ihtiyacın da karşılanmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan Özbekistan'da yürütülen sözlük çalışmaları tarihi, türü, değerlendirme aşaması, tüm ülkede söz varlığının araştırılması ve bu söz varlıklarının tanımlanmasıyla toplumun kullanımına sunulmasını hedeflemektedir. Bu da tüm

aşamalarıyla sözlükçülüğü dilde standartlaşmanın önemli bir vasıtası haline getirmektedir.

Bunun yanında Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında Özbekçenin standartlarını belirlemek ve belirli kuralları Özbek toplumunun tüm kesimlerine tanıtmak amacıyla imla kılavuzları da yayımlanmıştır.

Bu kapsamda 2004 yılında yayımlanan ve T.Togayev; G.Tavaldiyeva; M.Akromova tarafından hazırlanan *O'zbek tilining Kiril va Lotin alifbolaridagi imlo lug'ati*- Özbek Dilinin Kiril ve Latin Alfabelerindeki İmla Lügati, 2017 yılında yayımlanan ve Sh. Rahmatullayev; A. Hojiyev tarafından hazırlanan *O'zbek tilining imlo lug'ati*-Özbek Dilinin imla Lügati, 2012 yılında E.A.Begmatov; A.P.Madvaliyev tarafından Taşkent'te yayımlanan Özbek Dilinin Yazım Kılavuzu, 2004 yılında N. Husanov; Z. Rasulova tarafından kaleme alınan *Lotin Yozuviga Asoslangan O'zbek Alifbosi va İmlosi*- Latin Yazısına Dayalı Özbek Alfabeti ve İmlası, Sh. Rahmatullayev tarafından 1999 yılında hazırlanan ve Taşkent Üniversitesi bünyesinde yapılan önemli bir çalışmayı ifade eden *O'zbek Tilining Yangi Alifbosi va İmlosi*- Özbek Dilinin Yeni Alfabeti ve İmlası günümüz Özbekistan'ında halen devam etmekte olan dil ve alfabe çalışmalarına temel teşkil etmektedir.

Özbekistan'da dilde standartlaşmayı ve alfabede Latinizasyonu sağlamak için bağımsızlıktan sonra yürütülen çalışmaların ana çıkış noktasının Sovyetler Birliği döneminde maruz bırakılan dilsel, kültürel, toplumsal ve siyasi ideolojik kuşatma olduğu dikkate alındığında alfabede yürütülen Latinizasyon çalışmalarının günümüz Özbek toplumu nezdindeki karşılığının irdelenmesinde fayda bulunmaktadır.

3.4.5. Sovyetlerden Günümüze Özbekistan'da Alfabede Latinizasyon Çalışmaları

Özbekistan'da standart edebi dil yaklaşık 50 yıl boyunca Kiril alfabesiyle yazılmıştır. Latin alfabesi Özbekistan'da son olarak 1940 yılına kadar⁵⁶ kullanılmış ve bu tarihten sonra Stalin'in uyguladığı politikanın bir yansıması olarak Kiril alfabesine geçilmiştir.

⁵⁶ Bu kapsamda Kiril alfabesine geçiş kararına ilişkin resmi arşiv belgesi bu tezin Ekler Bölümünde Özbekçe ve Türkçe halleri ile yer almaktadır.

Bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da çağdaş dünya ile bütünleşmek ve Sovyetler Birliği döneminin izlerini ortadan kaldırmak tam bir devlet politikası haline gelmiştir. Bunları başarmanın yolu alfabede ve dilde reform yapmakta aranmıştır. Buna göre, 1991 yılından sonraki süreçte Özbekistan aslında 1940 yılına kadar kullandığı Latin alfabesine (bu kez Sovyet diktesi olmaksızın) dönerek bağımsızlığını sembolik anlamın çok ötesine geçen bir karar ile güçlendirmeyi tercih etmiştir.

Fakat bağımsızlık ile birlikte kabul edilen Latin alfabesinin geri planındaki amacı ve Sovyetler Birliği'nin 1929-1940 yılları arasında Özbekistan'da ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde kullandırılan Latin alfabesinin geri planındaki amacı farklılık arz etmektedir. Bağımsızlık dönemi ile birlikte kabul edilen Latin alfabesi hem bağımsızlığın ve egemenliğin bir nişanesi hem de Sovyetler Birliği ideolojisinin izlerinin örtülmesi amacını taşımaktadır.

Buna karşın Sovyetler Birliği'nin Özbekistan ve diğer Orta Asya devletlerinde kabul ettirdiği Latin alfabesinin (1929-1940) amaçlarını;

1. Türkî toplumları Arapçadan ve Arapçanın temelinde şekillenen dini literatürden koparmak,
2. Türk toplumlarını bölerek farklı etnik unsurlar oluşturmaktır (Kadirova, 2018, 51).

şeklinde açıklamak mümkündür. Buna göre Sovyetlerin ilk dönem uygulamaya geçirdiği Latin alfabesine geçiş aşamasının öncelikle siyasi ve ideolojik bir arka planca desteklendiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla 1929-1940 yılları arasında denenmiş olan ve daha sonra yerini yaklaşık 51 yıl boyunca Kiril alfabesi egemenliğine bırakan ilk Latin alfabesine geçiş hakkında kısaca bilgi vermekte fayda bulunmaktadır.

3.4.5.1. Özbekistan’da 1929-1940 Yılları Arası⁵⁷ İlk Latin Alfabeti Süreci ve Kiril Alfabetinin Hayata Geçirilmesi

Müslüman Özbek toplumunu Sovyet ideolojisi ile donatıp onu din ve millî kimlikten uzaklaştırarak her bir Özbek’i aparatçik (*apparatchik*) haline dönüştürmenin yöntemi önce yazı dili/alfabe ile oynamakta bulunmuştur.

Grenoble (2003)’e göre, 1924 yılında Sovyetlerin Özbekistan Sosyalist Cumhuriyetini kurmasına kadar Özbeklerin Pan-Türkist bir dünya görüşü vardı. Bunun yanında Özbekistan’da çok farklı lehçeler konuşulsa da Özbekçe Orta Asya’da konuşulan Türkî lehçelerden biri olarak görülüyor ve kabul ediliyordu.

“Büyük Ekim Devrimi”, Orta Asya devletlerinde ve Özbekistan’da eğitim ve siyaset alanındaki bakış açısını değiştirmiştir. Özbekistan’da dâhil olmak üzere tüm Sovyet coğrafyasında hem toplumsal hem de ekonomik anlamda tam bir değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır. Bu dönemin dayandığı Marksist ideoloji eğitim, okuryazarlık ve ekonomi alanlarında değişimin önünü açarak adeta eskinin üzerine bir sünger çekmiş ve “Devrim” öncesi dönemi bir bakıma yok saymıştır. Bu durum da Özbekistan’da dışarıdan yapılacak dilsel müdahaleler konusunda bir hareket alanı doğurmuştur. Sovyetler dil alanında uyguladıkları ideolojik politikalar ile bu boşluğu doldurmuşlardır.

Özbekistan’ı diğer Orta Asya devletlerinden ayırmak ve Sovyet ideolojisi ile yönetilmesi kolay bir ortam yakalamak isteyen Sovyet liderler (özellikle Stalin) Özbekleri İslam dini geleneklerinden ayırmanın yolu olarak öncelikle yazı dilinin değiştirilmesi üzerinde durmuşlardır. Böylelikle Özbekistan’da Latin alfabesinin kabul ettirilmesi süreci başlatılmıştır. Bu durum ortak alfabe olan Arap alfabesinin birleştirici özelliğinin önüne bir set çekilmesi anlamına gelmesi bakımından önemlidir.

1928-1929 döneminde Özbeklerin Latin alfabesini kabul etmelerinden hemen önce okuryazar seviyesinin durumuna bakıldığında okuryazarlık %3,8 seviyesindedir. Ayrıca bu dönem okul çağındaki Özbek öğrencilerin sayısındaki düşüklük ile de dikkat

⁵⁷ Bu yıllar Stalin yönetimi altındaki değişim ve değişimi ifade eden yıllar olarak da bilinmektedir. Stalin döneminin ilk yıllarındaki Leninist etki 1943 ve 1938 ve 1940 tarihlerindeki sosyo-politik ve eğitsel bir takım kararlar ile adeta melez bir milliyetçilik haline dönüştürülmüştür. Stalin döneminde Latin alfabesi yerine Kiril alfabesinin kullanılması kararı da dönemin katı, bürokratik ve istihbari yönetim anlayışını özetlemektedir. Stalin’in ilk yıllarında içinde bulunduğu siyasi çıkmazların anlatıldığı ileri okuma için bkz: Kotkin, S. (2018). *Stalin İktidar Paradoksları (1878-1928)*. İletişim Yayınları, İstanbul.

çekmektedir. Latin alfabesinin Özbekistan'da ilk kez kabul edildiği 1928-1929 döneminden önce okul çağında olup da okula gidebilen öğrencilerin oranı sadece %1'dir (Grenoble, 2003).

Sovyetler Birliği yöneticilerinin uyguladığı çeşitli eğitim ve dil politikaları sayesinde Özbekistan'da 1926 yılında okuryazar oranı %11,6'ya, Stalin dönemi katı politikalarının etkisiyle de %78,7'ye yükselmiştir (Kozlow, 1988, s. 160).

1897 yılında Çarlık Rusyası döneminde yapılan bir nüfus sayımına göre Kazakistan'da okuryazar oranı %8,1, Özbekistan'da %3,6, Türkmenistan'da %7,8, Tacikistan'da %2,33 ve Kırgızistan'da %3,1'dir (Kozlow, 1988, 160). 1914-1915 yılları arasında 9-49 yaş arası okuryazar oranları Özbekistan'da erkekler arasında %3,6 olarak kayıtlara geçmiştir (Thakur, 1992, s. 49).

Bolşevik Devrimi'ne kadar Özbekistan topraklarında okuryazarlık seviyesinin düşük olması Sovyetlerin bu topraklarda daha rahat ve sistemli dil politikaları uygulamalarının önünü açmıştır denilebilir. Grenoble (2003)'e göre 1917 Devrimi'nden önce Özbekistan'da okuryazarlık %2 seviyelerindedir ve Özbekçe imla, telaffuz açısından standart bir konumda değildir. Lone (2013), bu oranı 1917 yılı Devrimi sırasında %3,6 olarak tespit etmiştir. Bu çerçevede Bolşevik Devrimi ile birlikte Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar geçen yaklaşık 70 yıllık süre içerisinde Sovyetlerin uyguladığı yeni eğitim sistemi nedeniyle okuryazarlık oranları %100 seviyelerine kadar yükselmiştir.

Orta Asya ve Özbekistan'daki okuryazarlık oranındaki düşük seviye, merkezi Sovyet idealleri için avantajlı bir ortamı yarattığı gibi bir takım dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde özellikle Özbekistan'da şehirlerde ve kırsal kesimde konuşulan lehçenin farklılığı ve ses özelliklerinin yazı dilinde temsil edilmesi konusunda tam bir ortak kararın alınamayışı, yazı dilinin Özbekistan içinde tutarlı bir temele oturtulmasını zorlaştırmıştır.

Özbekistan'da daha milliyetçi olan bir aydın kesimi Latin alfabesine geçiş sürecini destekleme yolunu tercih etmişlerdir. Onlara göre Latin alfabesine geçiş ile ülkede okuryazar oranında büyük bir artışın gerçekleşmesi mümkün olacaktır. Bu kapsamda, Özbek aydınlar Latin alfabesinin konuşma dilini daha standart bir hale getireceğine inanmışlardır.

Bu inancı hayata geçirmek amacını taşıyan Sovyet dil plancıları kırsal kesim lehçesinde olup da kent lehçesinde bulunmayan ünlü uyumuna sahip Özbekçeyi standart hale getirmeye karar vermişlerdir. Bu da Özbekistan'ın özellikle kent kesiminde büyük sorunlara yol açmıştır. Öncelikli olarak kentlerde yaşayan Özbekçe dil taşıyıcısı nüfus gerek eğitim gerekse işgücüne katılım noktasında yeni dil politikalarına uyum göstermek hususunda bir takım zorluklar yaşamışlardır. Çünkü eğitim dilinin standartının ünlü uyumu üzerinde yoğunlaşması kent nüfusunun alışık olmadığı bir durum olmuştur (Grenoble, 2003). Bu nedenle Özbekistan'da Sovyetleştirme ve Rusçalaştırma hususunda atılan adımlarda bir bütünlük ve Özbekistan'ın kır-kent ayırımına dayanan ve lehçeleri özümsemiş senkronize bir politika izlenmesi noktasında bir eksiklik olmuştur denilebilir.

Sovyetlerin Özbekistan'da Latin alfabesiyle eğitim ve dili Latin alfabesi standartlarına oturtma politikasının hem yüksek doğum oranı hem de Latin alfabesi ile eğitilmiş ve bu alfabeyi özümsemiş nüfusun yetersiz olması dolayısıyla bir noktada tıkanıp söylenebilir (Kadirova, 2018, s. 52).

Bu tıkanıklık elbette Sovyetlerin o dönem liderliğini üstlenen Stalin'in dikkatinden kaçmamış sonuçta Sovyet Adamı yaratma ve tektipleştirme çabalarının başarıya ulaşması amaçlarıyla kesin ve net bir sonuca ulaşmak için Kiril alfabesine geçilmiştir.

Bunun için Sovyet dil plancıları daha önce de merkezi hükümet tarafından planlanmış olan Kiril alfabesini Özbekistan'da kabul ettirmişlerdir. Stalin politikalarını birebir yansıtan bu alfabe diğer tüm Türkî devletlerin dillerinde de uygulandığı gibi tamamen Rusça dil, imla, telaffuz, sözdizimi ve gramer kurallarına göre hazırlanmış ve sunulmuştur. Bu, Özbekçenin Latin alfabesi ile birlikte standart hale getirilen ünlü uyumu özelliğini tamamen ortadan kaldırmıştır. Kiril alfabesinin hayata geçirilmesi ile standart Özbekçede ünlü uyumunun bilinçli bir şekilde tamamen ortadan kaldırılması Özbekçeyi diğer Türkî dillerden koparmıştır (Kadirova, 2018, s. 52). Bu da Sovyet dil politikasının bilinçli bir şekilde uygulamaya geçirdiği bir projedir. Böylelikle bir iletişim ve birliktelik nüvesi olan dil, vasfını kaybederek farklı bir Özbekçenin yaratılması sağlanmıştır. Aslında burada Stalin'in yeni doğan Sosyalist kültürü Özbekistan ve diğer Orta Asya devletlerine öğretme ve kabul ettirme amacı ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla Rusça ve Rus dili yazım kurallarının alfabelere Kiril alfabesi

sayesinde yansıtılması bir bakıma Sosyalist proleter toplum yapısının ortak dilini yaratma çabasının bir ürünüdür.

Sovyetlerin yukarıda bahsedilen bu amacı alfabenin sadece edebi bir amacı olmadığını arka planda çok farklı ve kapsamlı siyasi amacın varlığını kanıtlamaktadır. Sovyetlerin ilk kuruluş yıllarında varlığı ile Rus olmayan diğer milletler tarafından da bir kabul görmüş olan milliyetler politikası, Stalin döneminde yerini Rus milliyetçiliğinin hâkimiyetine bırakmıştır. Sovyet insanı oluşturmak ideolojisi ve Sovyet dil politikaları gerek Stalin dönemi gerekse Stalin sonrası dönemde Orta Asya ve Özbekistan'ı etkisi altına alan bir olgudur. Bu politikalar bir yeri ile dili Sovyetlerin ihtiyacı olan sembollerini oluşturmak ve yaygınlaştırmak için kullanmak ile paralel gelişmiştir.

Açık (2009, s. 916), Rus edebiyatının örneklerinin Özbekçeye tercüme edilmesi, Rusçalaştırma ve Ruslaştırma politikalarına karşı çıkan aydınların türlü baskılara maruz bırakılması, yeni dil politikalarının örgütler, eğitim ve katılım yolu ile Özbek insanına kabul ettirilmesi, uygulanan türlü sansürler ile Türk sanatçı ve yazarların eserlerinin yok sayılması, sadece sansür kurulunun incelenmesinden geçen eserlerin Özbek okuyucusu ile buluşturulması ve dil, edebiyat, folklor ve müzik alanındaki millî eserlere Rus kültürünün aşılması metotları kullanılarak bilinçli bir dil politikasının uygulandığını söylemektedir.

Bu dil politikasının ana gövdesini oluşturan Kiril alfabesi olmuştur. Bu alfabe sayesinde Sovyetler üstün dil olarak gördükleri Rusçanın özelliklerini diğer dillerin ana yapısına aktarmayı başarmışlardır. Ayrıca Orta Asya devletleri ve Özbekistan içerisinde seçkin yönetici sınıfın Sovyet idealleri doğrultusunda kontrol edilmesinde de Kiril alfabesi önemli bir aşama olmuştur.

3.4.5.2. Özbekistan'da Latin Alfabesine Geçişin Özbek Toplumundaki Karşılığı ve Yaşanan Zorluklar

Özbekistan, etnik unsurların çeşitlilik gösterdiği çok dilli bir ülkedir. Bununla birlikte Özbekçe devletin resmi dilidir ve etnik unsurların dili de anayasada koruma altına alınmıştır. Etnik unsurların diline saygı esastır. Fakat ulus devlet olma hedefine uygun

olacak şekilde Özbekçe, içte ve dışta kullanılacak ve devleti temsil etme özelliğine sahip olan tek dildir.

Sovyetler Birliği döneminin belirgin bir özelliği olan Kiril alfabesi yerine Latin alfabesinin kabul edilmesi 1995 yılındaki yasa ile günümüzde kullanılan şekline bürünmüştür. Fakat Özbekistan'da bu tarihten itibaren tartışmalar dinmediği gibi Özbekçe dil özelliklerini tam anlamıyla temsil edecek bir alfabe üzerinde sonuca erişilememiştir.

1995 yılında kabul edilen yeni Latin alfabeleri Özbekistan Büyük Millet Meclisi tarafından halka tanıtıldığında tüm ülkede Latin alfabesine geçiş sürecinin 2000 yılına kadar tamamlanması öngörülmekteydi. Fakat Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası uğraşmak zorunda olduğu sorunların büyüklüğünün de etkisiyle bu süre 2005 yılına uzatılmıştır. Bu durum diğer Türkî cumhuriyetler ile Özbekistan'ın Latin alfabesine geçiş sürecinde aldıkları yolda farkın açılmasına yol açmıştır.

Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası kendini gerçekleştirmek istemesi ve diğer Orta Asya devletleri arasında öne çıkmak istemesi, Özbek milleti vurgusunun yapılması etkenleri, Özbekistan'ın kabul ettiği Latin alfabesinin diğer Türk devletlerinde farklı olması gerektiği fikrine ağırlık verilmesine neden olmuştur. Bu kapsamda, Rusya'nın güdümünden kurtulmak isteyerek Kiril alfabesini terk eden Özbekistan, Latin alfabesinde özellikle Türkiye Latin alfabesinde yer alan harfleri 1995 yılı düzenlemesi ile çıkarmıştır. Bu da Özbekistan'ın başka bir devletten ayrı kendine özgü bir politika izlemek istemesinin bir göstergesidir.

Tüm bunlarla birlikte, Özbekistan'da Özbekçenin resmi dil olarak ilan edilmesine rağmen Özbekistan hükümeti Rusçayı resmi devlet dili ile birlikte kullanma alışkanlığından vazgeçme konusunda zorlanmaktadır. Özbekistan'da Rusça basılı yayınlar da bir hayli fazladır. Bu durum elbette Sovyetler Birliği zamanında Rusçanın baskınlığı ile birebir ilişkilidir (Shoumarov ve Iriskulov, 2005). *Pravda Vostoka, Tashkentsaya Pravda, Narodnoe Slovo, Molodyozh Uzbekistana* bu yayınların önemlileri olarak sayılabilir.

Rusçaya bir rağbet olmasına rağmen Özbekçe yayın yapan televizyonların kalitesinin giderek artması ülkede Özbekçeyi haber-bilgi alma ve kitlesel iletişimde Rusçanın

önünde tutma konularında giderek ön sıralara taşımaktadır. Bu da yeni nesil tarafından Latin alfabesinin daha sahiplenilebilir konuma taşınmasına yardımcı olmaktadır.

Özbekistan Ulusal Haber Ajansı'nın yaptığı bir kamuoyu araştırması, Özbeklerin Rusça yayın yapan televizyon kanallarını takip etme oranlarındaki değişikliği göstermesi bakımından önemlidir. Araştırmaya göre Özbekistan'da yaşayan vatandaşların sadece %5'i Rusça kanalları takip etmekte ve Özbekçe kanalları izlememektedir. Bunun yanında Özbekistan vatandaşları arasında yapılan kamuoyu yoklamalarında yaşlı nüfusun Rusça yayın yapan kanallara daha fazla rağbet ettiğine dair beyanlarda bulunulmuştur (Yeniseyev, 2018). İşte tam da bu noktada eski ve yeni nesil arasındaki kültürel çatışmanın izleri etkili olmaktadır. Eski alışkanlıkların Kiril alfabesi kullanım ile birebir ilişkili olması Latin alfabesine uyum konusunda bir zorluğu da beraberinde getirmektedir.

Her şeyden önce Özbekistan'da Latin alfabesine geçiş sürecinde yaşanan en büyük sıkıntı ve zorluk alfabenin şekli hakkında sürekli tartışmaların yaşanması ve Latin alfabesine tam olarak geçme sürecinin uzatılmasıdır.

Özbekistan'da 1993 tarihinde kabul edilen Latin alfabesinde 1995 yılında yapılan değişiklikler alfabe konusunda ve yazım dilinin oturmasında kafa karışıklığına yol açmıştır.

1993 yılında kabul edilen Latin alfabesinde yer alan ve ortak Türk yazı dilinin oluşturulmasında büyük bir aşamayı ifade eden “ç”, “ş” harflerinin kaldırılması ve bunların yerine “ch” ve “sh” harflerinin konulması ise alfabe bağlamında hem ortak Türk dünyasından kopulmasına neden olmuş hem de bilgisayar ortamında (klavye yazısı) yazı yazılmasını zorlaştırmıştır.

Buna ek olarak (ö) harfi yerine (o‘) harfi, (ğ) harfi yerine (g‘) harfi ve (ñ) harfi yerine de (ng) harfi kabul edilerek yazım işlemi pratiklikten uzaklaşmıştır.

1995 yılında kabul edilen bu değişikliklerin hayata geçirilmesi için 2005 yılı esas alınmış, 30 Nisan 2004 tarihinde alınan bir karar ile bu tarih 2010 yılına kadar uzatılmıştır. Bu tarihler arasında hem Kiril hem de Latin alfabeleri birlikte kullanılmıştır. Yeni Özbek Latin alfabesi fonetik açıdan Taşkent şehir ağzına dayandırılmışken morfolojik (yapıbilimsel) olarak Fergana ağzına dayanan Özbekçe esas alınarak hazırlanmıştır (Turniyazov ve Rahimov, 2006, s. 5).

Özbekistan’da halk nezdinde Latin alfabesine geçiş sürecinde sıkıntı yaşanmasının en büyük nedenlerinden birisi sık sık alfabedeki harfler ile ilgili bir karar alınmasıdır. 1929-1940 yılları arası Latin alfabesinin kullanılması 1940-1993 yılları arasında egemen olan Kiril alfabesi ve nihayetinde yine Latin harflerine geçme kararı ve bu karar sonrasında da harflerin sık sık değişikliğe uğraması konuyu halk nezdinde bir çıkmaza sokmaktadır.

Yeni kabul edilen harflerin sözlüklere, ders kitaplarına, devlet resmi işlerinde kullanılan evraklara uyarlanması da istikrarın sağlanması konusunda hem kaynak hem de zaman kaybına yol açmaktadır (Karadeniz, 2016, s. 349).

1995 yılında kabul edilen yeni Latin harflerinin bir diğer yönü de ortak Türk yazı dili oluşturulması konusunda metinlerin kodlanmasında karmaşık işaretler ve kalabalık sembollerin bolluğudur. Özellikle (ch), (sh), (ng), (o’), (g’) harflerinin çokça kullanıldığı metinlerin diğer Türk lehçesi konuşuru devletler tarafından anlaşılması ve yazılması zorlaşmaktadır (İbrahimov, 2016, s. 218). Bu durum da Özbek halkının diğer Türk toplumları ile iletişimde zorluğa yol açmaktadır.

Latin alfabesinin tam olarak istenen düzeyde Özbekistan’da bir düzene oturtulamamış olmasının bir diğer sosyal nedeni de Özbekistan’da eski ve yeni nesil arasındaki kuşak farkıdır.

Kadirova (2018, s. 55-56)’ya göre Özbekistan’da karşıt iki sosyal grubun varlığından söz etmek yerinde olacaktır. Bu sosyal gruplardan ilki ağırlıklı olarak Kiril alfabesi ile eğitim görmüş olan yaşlı nüfustur. Bu nüfus günümüzde dahi Kiril alfabesinin kullanılması ve korunması gerektiği fikrine inanmaktadır. Diğer sosyal grup genç nüfustur. Bu nüfus Latin alfabesi ile eğitim görmüştür ve Latin alfabesinin korunması gerektiğine inanmaktadır. Bununla birlikte Özbekistan’da Kiril alfabesi ile okumak isteyenlere hitap eden günlük gazetelerin yayınlanması da eski alışkanlıkların bırakılmasını engellemektedir. Latin alfabesine geçiş sürecinin beraberinde getirdiği ekonomik maliyetler de Özbek halkı tarafından endişe ile karşılanmaktadır. Bu durum maliyetlerin finansı konusunda bir eksikliğe neden olmaktadır ve bunun neticesinde hem kamu kurumlarındaki Kiril alfabesiyle yazılı evrakların ve tabelaların değişimi hem de basılı tüm eserlerin Latin alfabesi ile tekrar yayımlanması konusunda bir yavaşlık söz konusudur. Buna ek olarak kentlerde ve kırlarda yaşayan Özbek nüfusunun alfabe

alışkanlıkları konusunda da bir farklılık mevcuttur. Latin alfabesine dayalı tabelalar ve işaretler kent merkezlerinde daha yaygın bir şekilde kullanılırken, kırsal yerleşim yerlerinde bu durum Latin ve Kiril alfabelerin ortak kullanılması şeklindedir. Ayrıca eğitim alanında da Latin alfabesine dayalı kaliteli eğitim dokümanlarının Kiril alfabesi ile yazılı dokümanlar ile rekabet edememesi gibi bir durum söz konusudur. Bu da hem Özbek toplumu hem de eğitimler, dil bilimciler ve politikacılar nezdinde Latin alfabesi ile yazılı dokümanların sayısı ve yeterliliği konusunda bir endişeye yol açmaktadır.

Yine Kadirova (2018, s. 56)'ya göre Latin alfabesinin Özbek toplumu nezdinde istenilen başarıyı yakalayamamasının nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Alfabe değişikliği ile ilgili olarak toplumsal bir mutabakatın olmaması,
2. Latin alfabesinde 1993 ve 1995 yıllarında yapılan değişiklikler,
3. Latin alfabesine geçiş ile ilgili olarak tarihlerin sürekli ertelenmesi,
4. Konunun mali yükümlülük boyutunun endişeye yol açması.

Yukarıda sayılan bu maddelerin tahlilini yapmak toplumsal karşılık konusunun anlaşılmasına açıklık getirecektir. Alfabenin uygulamaya geçirilmesinde toplumsal gerçeklik ve ihtiyaçların göz önünde tutulması büyük bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla alfabenin toplum gerçeklerine dayalı olması seçeneklerin bir referandum ile belirlenmesi sayesinde sağlanabilir. Bu noktada Kazakistan'ın Latin alfabesine geçiş sürecini 2025 tarihine kadar tamamlayacak ve sağlam temelleri kapsayan alfabe reformu çalışmaları örnek gösterilebilir.

Latin alfabesinde nihai bir şablonun oluşturamayışı da Özbek toplumunun zihninde karışıklığa yol açmaktadır. Bu bakımdan eğer yeni bir alfabe düzenlemesi daha yapılacaksa bunun sorun çözücü olmasının sağlanması yararlı olacaktır.

Latin alfabesine tamamen geçişin son tarihinin sürekli ertelenmesi de Özbek toplumunun alınan kararlara sahip çıkması noktasında bir sıkıntıya yol açmaktadır. Bu durum biraz da sürecin ciddiyetini geri plana atmaktadır.

Özbek toplumunun Latin alfabesine geçiş sürecinde ortaya çıkacak maliyeti karşılama noktasındaki endişeleri de toplumsal ilgi oranında düşmeye yol açmakta olup, bu durum finansal destek bulunması sayesinde aşılabılır.

Özbekistan'da toplum içerisinde güçlü bir yeri olan Rusça konuşan nüfusun da Latin alfabesi sürecindeki tavrı da önemlidir. Özbekistan vatandaşı olan bu nüfusa Latin alfabesini kabul ettirmek ve öğretmek konusu da bir takım zorluklara yol açmaktadır (Landau ve Kellner-Heinkele, 2001).

Tasarlanan Latin alfabesinin Özbekçenin fonetik yapısına uygun olmaması da konuyu bir başka boyuta taşımaktadır. 1995 yılında kabul edilen Latin alfabesinin İngilizce imla kurallarına uygun oluşu Özbekçeyi yazılı olarak ifade etmekte zorluklara yol açmaktadır.

Rusya'ya çalışmak için giden genç Özbeklerin Kiril alfabesine hâkim olmamaları bu dezavantaja dönüşmekte ve bu nedenle genç nüfusun bir bölümü Kiril alfabesine rağbet etmektedir. ("Latin Alphabet in Uzbekistan: To B or Not to Б", 2017). Bu rağbetin arka planında ekonomik kaygılar yatmaktadır. Özbekistan vatandaşı olup da diğer ülkelerde çalışma ihtiyacı duyan Özbekler özellikle Rusya'ya büyük rağbet etmektedirler. Hem vize rejiminin daha kolay olması hem de tarihsel bir geçmiş nedeniyle Rusya'yı tercih eden Özbek gençlerinin Rusça diline hâkim olmayanları ve Kiril alfabesi ile yazmasını-okumasını bilmeyenleri işgücü yarışında dezavantajlı duruma düşmektedirler. Bu da Özbekistan'da Latin alfabesine geçiş tartışmalarının bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Aslında seksen yılda dört alfabe değiştiren bir devlette bir takım sıkıntıların yaşanıyor olması doğaldır. Esas olan bu sıkıntıları aşmada, Özbek toplumunun değişen sürece uyumunu sağlayabilmektir.

3.4.6. Latin Alfabesinde Yapılması Planlanan Revizyon

Özbekçeyi yazılaştırma konusunda Latin alfabesini uygulamaya geçiren Özbek devlet otoritesi toplumun gerçekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda, alfabede bir takım değişiklikleri gündemine almıştır.

Bununla birlikte Özbekistan'da Latin alfabesine geçiş sürecinde bir başarı elde edildiğini söylemek de yerinde olacaktır. Özbekistan'da yaşayan Rusça konuşan nüfus her ne kadar uygulamaya geçirilen yeni alfabenin Özbekçenin bütün seslerini Kiril

alfabesinde olduğu gibi karşılayamadığını iddia etseler de Latin alfabesine geçiş süreci büyük bir oranda tamamlanma yolundadır (Demir ve Yılmaz, 2014, s. 53).

Özbekçede Latin alfabesine geçiş sürecinde 1993 yılında alınan kararlardan farklı olarak 1995 yılında bir kısım değişikliklere gidilmesi durumu ortak Türk alfabesi emelinden biraz uzaklaştırmıştır denilebilir. Buna göre (ç) sesi yerine (ch) sesinin, (ş) sesi yerine (sh) sesinin getirilmesi gibi değişiklikler yapılması Özbeklerin Latin alfabesini daha farklı bir boyuta taşımıştır (Demir ve Yılmaz, 2014, s. 53).

Kocaoğlu (2013), Özbek Latin alfabesinde bazı sesli harflerin alfabeğe hiç alınmayışından bahsederek “Normal Özbekçe (a) ünlü sesi (o) harfiyle karşılanırken, (o) ve (ö) ünlü sesleri içinse (o’), u ve (ü) ünlü sesleri için de tek bir (u) harfi konuldu” demektedir. Bu da Özbekçede tüm ünlülerin alfabeğe temsil edilmesinin önüne geçmektedir.

Yine Kocaoğlu (2013)’e göre bu durum Stalin dönemi dil politikasının Özbeklere dayattığı ve etkileri halen devam eden bir durumdur. 1934 yılında Özbekçeden i, ö ve ü ünlüleri kaldırılmıştır. Bu duruma gerekçe olarak Özbekçenin artık Farsçalaştığı ve bu harflere ihtiyacın kalmadığı gösterilmiştir. Hatta bu fikri desteklemesi için Rus Türkolog A. Kononov⁵⁸ Özbek grameri kitabı hazırlayarak Özbeklerin dilinin artık Farsçalaşmasından dolayı bahsi geçen 3 ünlüye ihtiyacın kalmadığını öne sürmüştür.

İşte Sovyet ideolojisi ile taban tabana paralel olan bu kararın etkisi günümüzde Özbekistan’da kullanılan Latin alfabesinde dahi etkisini göstermektedir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde günümüzde kullanılan Latin alfabesinin 1993 yılında kabul edilen bazı ilkeleri ortadan kaldırarak daha özgün olma çabasıyla bazı dil ve imla kurallarını değiştirdiğini söylemek yerinde olacaktır.

1993 yılı Latin alfabesi kararlarında yapılan değişiklik “aynı ses için aynı harf” ilkesini ihlal etmiştir. 1993 yılında 31 harf olarak kabul edilen Özbekçe Latin alfabesi yapılan değişiklik ile 29’a indirilmiş ve 3 adet de birleşik harf (ch, sh, ng) alfabeğe konulmuştur. Bunun yanında 1995 yılında yapılan değişiklik “ts” sesinin temsili için kullanılan ”c” harfini ortadan kaldırmıştır (Ercilasun, 1999, s. 67-68).

⁵⁸ 27 Ekim 1906 tarihinde eski adı Leningrad günümüzdeki ismi ile St. Petersburg olan yerde doğan Kononov, verdiği Türk dili dersleri ve Türkî gramer hakkındaki çalışmalarıyla bilinmektedir (TDV İslam Ansiklopedisi (2002). 174-175).

Özbekistan'da kullanılan Latin alfabesi konusundaki dinmeyen tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Yeni bir düzenlemeye gidilerek Latin alfabesini toplum geneline daha kullanılabilir bir şekilde kabul ettirme çalışmaları akademik boyutta yeni bir süreci başlatmıştır. Bu süreçte Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi bir çalışma yürütmekte ve kamuoyunda bu çalışmanın tanıtılması açısından bir takım bilgilendirme de yapılmaktadır.

Günümüzde yapılan bu çalışma ve Özbekistan'da Latin alfabesinin durumu hakkında son gelişmeler, söz konusu üniversitenin rektörü Shuhrat Sirozhiddinov verdiği bir röportajda şöyle anlatmaktadır ("Yangi Alifbo Nega Kerak? Rektor Bilan Suhbat", 2018):

1. Özbekistan'da devlet kurumlarında Latin alfabesinin kullanımı esnasında ve bürokratik işlerin Özbekçe yürütülmesi konusunda bir sorun bulunmaktadır. Bunun ek olarak, dilde çağdaşlaştırmanın mutlak bir gerekliliği olan teknolojik terimlerinin Özbekçeye tercüme edilmesi konusunda da eksiklik bulunmaktadır. Bunun yanında sokaklarda, caddelerde yer alan ilanların yazımı esnasında Latin alfabesinin yanlış kullanımından doğan bir takım eksiklikler göze çarpmaktadır.
2. Özbek halkı sürekli alfabede çok sık yapılan değişikliklerden bunalmış durumdadır. Alfabenin Özbekistan'ın son 100 yılında dört kez değiştirilmiş olması elbette okuryazarlık oranlarını etkilemektedir. Bunun yanında 1991 yılında kazanılan bağımsızlıktan sonra dahi alfabede ve dilde göze çarpan eksikliklerin giderildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun en önemli nedenlerinden birini sokakta aramak doğru olacaktır. Halkın normal iş hayatında ve sokakta halen iki dili de birlikte kullanmayı tercih etmesi bu durumun daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına yol açmaktadır. Gençlerden gelen şikâyetlerin de Özbekistan Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi aracılığı ile çözüme ulaştırılması akademik konunun bir başka boyutunu oluşturmaktadır.
3. Özbekistan'da 22 Ekim 2018 tarihinde düzenlenen bir dil konferansında da son durum ele alınmıştır. Bu konferansa dil uzmanlarının katılımı sağlanarak alfabede yapılması planlanan yenilenme üzerinde ve mevcut alfabenin durumu hakkında görüş alışverişinde bulunulmuştur. Bu konferansa katılanların alfabe konusunda gruplara bölündüğünü söylemek mümkündür. Bu gruplardan ilki alfabe

kesinlikle hiçbir şekilde dokunmama düşüncesini taşımaktadır. İkinci grup, alfabede sadece 4 harfi değiştirmeyi savunmaktadır. Bu harfler sırasıyla; O', G', CH va SH'dir. Bu grup bu dört harf yerine Ö, Ğ, Ş ve Ç harflerini getirmeyi önermektedir. Bunun yanında Ö harfi yerine Ö harfini önerenler de bulunmaktadır. Üçüncü grup dilde bulunan 6 ünlü harfin 9 ünlüye çıkarılmasını savunmaktadır. Bunun yanında (X-boğazdan gelen hırıltılı H sesi) harfi yerine tek bir (H) sesini önerenler de bulunmaktadır. Fakat bunu önerenler Özbekçeye diğer dillerden daha fazla Arapça ve Farsça sözcük girişi olduğunu göz ardı etmektedirler.

Bu çerçevede yapılan çalışmalarda ortaya yeni bir alfabe önerisi çıkmaktadır. Bu yeni öneri aşağıdaki gibidir.

No	Önerilen	Kullanılan	Kiril Alfabeti	No	Önerilen	Kullanılan	Kiril Alfabeti
1	A, a	A, a	А, а	16	O, o	O, o	О, о
2	B, b	B, b	Б, б	17	Ö, ö	O', o'	Ў, ў
3	Ç, ç	Ch, ch	Ч, ч	18	P, p	P, p	П, п
4	D, d	D, d	Д, д	19	Q, q	Q, q	Қ, қ
5	E, e	E, e	Э, э	20	R, r	R, r	Р, р
6	F, f	F, f	Ф, ф	21	S, s	S, s	С, с
7	G, g	G, g	Г, г	22	Ş, ş	Sh, sh	Ш, ш
8	Ğ, ğ	G', g'	Ғ, ғ	23	T, t	T, t	Т, т
9	H, h	H, h	Х, х	24	U, u	U, u	У, у
10	I, i	I, i	И, и	25	V, v	V, v	В, в
11	J, j	J, j	Ж, ж	26	X, x	X, x	Х, х
12	K, k	K, k	К, к	27	Y, y	Y, y	Ў, ў
13	L, l	L, l	Л, л	28	Z, z	Z, z	З, з
14	M, m	M, m	М, м	29	ng	Ng, ng	Ң, ң
15	N, n	N, n	Н, н	30	'	'	Ъ

Tablo 13.: Önerilen Yeni Latin Alfabeti.

Kaynak: Özbek Kamuyoyunda Çıkan Haber ve Tartışmalardan Derlenmiştir.

Tablo 13'de de görüleceği üzere (ç) ve (ş) harflerinin yeniden alfabeyle alınması gündeme gelmiştir. Buna ek olarak (o') ve (g') harfleri yerine (ö) ve (ğ) kullanımı önerilmektedir. Üzerinde çalışılan yeni düzenlemede (ü) sesini karşılayan bir harf olmaması ve (ts) sesini karşılayan harf hakkında bir düzenlemeye gidilmemiş olması da dikkat çekicidir. Ayrıca sayısı üç olan birleşik harfler bire indirilmektedir ve bu harf de (ng) dir.

3.4.7. Ortak Bir Türk Alfabesinin Tesisi İçin Öneriler, Özbekistan'ın Dil ve Alfabe Bağlamındaki Güncel Görünümü

Özbekistan'da yürütülen alfabe çalışmaları sürecinde öne çıkan ve ayrıntılarına yukarıdaki başlığa değinilen söz konusu yeni düzenlemenin hedefinin diğer Türk devletleri ile ortak bir yazı dili oluşturmak ve daha pratik bir yazım imkânı yaratmak olduğu söylenebilir.

Yine de daha sağlam temellere oturtulmuş bir alfabe ve ortak bir Türk alfabesi için şu öneriler faydalı olacaktır (İbrahimov, 2016, s. 219):

1. Türk soylu devletlerin önlerinde yer alan ilk ve en önemli iş ortak bir alfabeye geçmektir. Dünyada teknolojik ve bilgisayar ortamındaki dilin Latin alfabesi temelli olması da bu ihtiyacı daha da artırmaktadır. Ortak sesleri içeren bu alfabenin de aynı zamanda kolay ve anlaşılır bir yapıda olması şarttır.
2. Ayrıca yaratılacak ortak Türk alfabesinin tanıtım çalışmaları da önemlidir. Burada dilcilere ve edebiyatçılara büyük bir görev düşmektedir. Dilcilerin hazırladığı alfabe edebiyatçıların eserlerinde kullanılarak yaygınlaştırılabilir.
3. Kullanılacak alfabenin kullanım alanlarının diplomatik ve siyasi alanlar olduğu da göz önüne alındığında alfabe çalışmaları sırasında Türk devletlerinin hükümetlerinin de etkin çalışmaları yararlı sonuçların ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.
4. Türk dilinde önemi yeri olan halk şair ve yazarlarının eserleri yeni ortak harflerle ve Türk lehçeleri ile yayımlanmalıdır.
5. Türk dünyasında ortak konuşma ve iletişim dilinin oluşturulması için uluslararası düzeyde dil enstitülerinin kurulması yararlı olacaktır.
6. Türk Dil Kurultaylarının toplanması ve çalışmalarına yeniden başlaması sağlanmalıdır.

Yukarıda sayılan önerilerin başarıyla uygulanması durumunda, Türk devletlerinde dil ve alfabe konusunda yapılan çalışmalar bireysel olmaktan öteye taşınacak ve istişare imkânları sayesinde daha ortaklaşa fikirlerin önü açılacaktır. Bu sayede Özbekistan'da

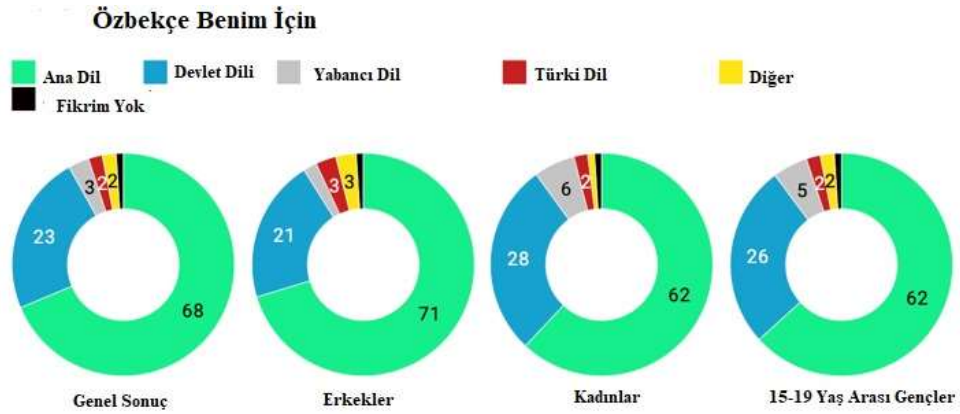
yapılan çalışmalar için de hem insan hem de maddi kaynakların bulunması sağlanmış olacaktır.

Bu önerilere karşın Özbekistan'daki durum şöyle özetlenebilir (Muhamedova ve Akbarov, 2014, s. 235):

1. Özbekistan'da dil politikası Özbekistan'da yaşayan herkesin dillerini geliştirme amacını taşımakta olup, her etnik unsurun dilini geliştirme hakkına saygılıdır.
2. Farklı dillerdeki etnik unsurların kendi dillerinde kendi özel yayınları vardır. Birçoğu ülke çapında binlerce kopya ile yayınlanmaktadır. Yayın diğer etnik dillerde de gerçekleştirilmektedir.
3. Pek çok ünlü bilim adamı ve sanatçı, farklı milletlerin temsilcileridir ve Özbek dilinde de eserler vermektedirler. Bu sanatçılar ve bilim adamları Özbek dilinin ve edebiyatının gelişimine paha biçilmez katkıda bulunmaktadırlar. Bu durum bir bakıma Özbekistan'da etnik unsurların aynı amaca hizmet etmek ideallerinin gerçekleşmiş bir örneğini vermektedir.
4. Türk kökenli olan Özbekistan vatandaşları çocuklarının eğitimi sırasında Özbekçe dilinde eğitim veren okulları tercih etmektedirler.
5. Bunun yanında etnik diller kendilerini korumak adına çaba sarfetmek zorunda kalmaktadırlar. Etnik diller, aile içi iletişimde kullanılmakta ve bu sayede ayakta kalmaktadır.

Yukarıda yer alan bu genel görünüm bizlere Özbekistan'da çok etnili ve çok dilli yapının bir şablonunu sunmaktadır. Buna göre Özbekistan'da yapılacak her politikada diğer etnik unsurların ve bu unsurların taşıdığı dillerin özelliklerinin de gözetilmesi demokratik ve anayasal güvence altına alındığından ön plana çıkmaktadır. Belki de bu durum günümüzde Özbekistan'da uzun süren Latin alfabesine geçiş sürecinin dallanmasına neden olan bir etkendir.

Bunun yanında, Birleşmiş Milletler tarafından yürütülen; Özbekistan Gençlik ve Spor Komitesi tarafından da desteklenen bir kamuoyu araştırmasından alınan sonuçlar bize Özbekçeye bakış konusunda önemli bir takım ipuçları vermektedir. 5700 kişinin katıldığı bu kamuoyu araştırmasında Özbekçenin toplumda edindiği yerden gençler arasındaki kabul edilebilirliğine kadar birçok konuda aydınlatıcı sonuçlara erişilmiştir.

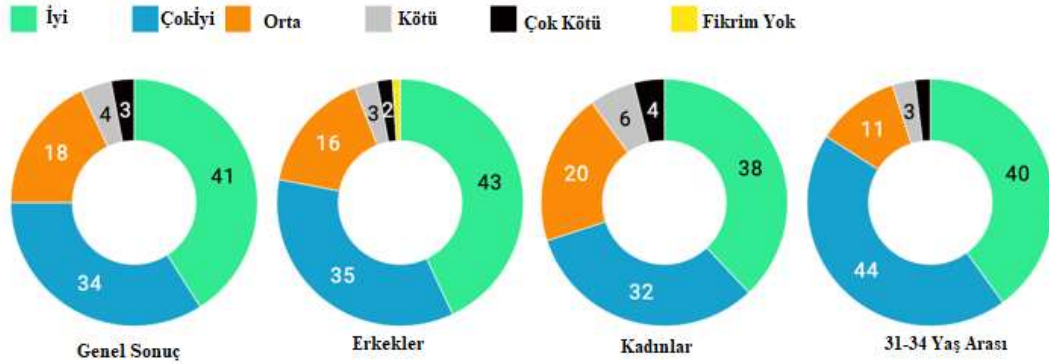

Şekil 3. : Özbekçe Benim İçin Ne Anlam İfade Ediyor?

Kaynak: “Anket: Gençlerin Devlet Dili ve Alfabe Reformuna Yaklaşımı Nasıl?”. Erişim: 26.12.2019, <https://kun.uz/uz/news/2019/11/25/sorovnomayoshlarningdavlattiliva-yozuv-islohotigamunosabatiganday>.

Şekil 3'e göre, 2019 yılının Kasım ayında açıklanan araştırmaya katılanların genel olarak %68'i Özbekçeyi ana dil olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında erkek katılımcıların kadın katılımcılara nazaran Özbekçeyi ana dil olarak tanımlamakta daha muhafazakâr olduğu görülmektedir. Buna karşın kadınların Özbekçeyi devlet dili olarak tanımlama oranı %28 iken erkeklerde bu oran %21'de kalmaktadır. 15-19 yaş arası gençlerin Özbekçeye bakış açısı da gençler arasında Özbekçenin kabul edilirlilik oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Buna göre, 15-19 yaş arası gençlerin gerek Özbekçeyi ana dil olarak kabul etmesinde gerekse devlet dili olarak tanımlamasındaki oran toplam %88'i bulmaktadır. Özbekçeyi Türkî dil olarak tanımlayanların oranında ise ortak Türk alfabesi oluşturulması amacını destekleyecek bir kamuoyu ortaklığı görülmemektedir. Bu kapsamda, Özbekçenin genel anlamda Türkî dil olarak tanımlanma oranı % 2'de kalmıştır.

Bir başka kamuoyu araştırmasında da önemli bir takım sonuçlara erişilmiştir.

Şekil 4. : Özbekçeye Ne Kadar Hâkimsiniz?

Kaynak: “Anket: Gençlerin Devlet Dili ve Alfabe Reformuna Yaklaşımı Nasıl?”. Erişim: 26.12.2019, <https://kun.uz/uz/news/2019/11/25/sorovnomayoshlarningdavlattiliva-yozuv-islohotigamunosabatiganday>.

Özbekistan’da yaşayan erkek ve kadınlara yöneltilen “Özbekçeye Ne Kadar Hâkimsiniz?” sorusu için katılımcıların genel olarak %41 iyi ve %34’ü çok iyi cevabını vermiştir. Bunun yanında erkeklerin kadınlara oranla Özbekçelerini daha iyi nitelendirdikleri görülmektedir. Ayrıca 31-34 yaş arası katılımcılar arasında Özbekçenin iyi ve çok iyi seviyesinde ifade edilmesi günümüzde Özbekçenin statüsünün giderek yükseldiği anlamına gelmekte; genç nüfus arasında Sovyet kültürünün giderek etkisinin kaybolduğu izlenimini vermektedir.

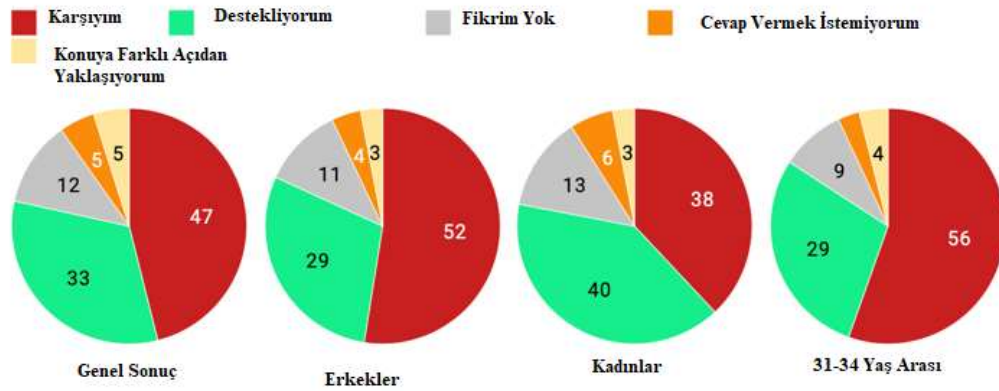
Aynı kamuoyu araştırmasının Özbekistan’da kullanılan mevcut Latin alfabesinde revizyona gidilmesi fikrine yaklaşım konusunda yönlendirdiği bir başka soruya verilen cevaplar da günümüzde konunun kabul edilme derecesi hakkında bir fikir vermektedir.

Şekil 5. : Alfabede yer Alan Ch, Sh, O', G', Harfleri Ç, Ş, Ğ ve Ö harfleri İle Değiştirilmeli midir?

Kaynak: “Anket: Gençlerin Devlet Dili ve Alfabe Reformuna Yaklaşımı Nasıl?”. Erişim: 26.12.2019, <https://kun.uz/uz/news/2019/11/25/sorovnomayoshlarningdavlattiliva-yozuv-islohotigamunosabatiganday>.

Şekil 5’te, katılımcıların Özbekçenin yazımı için kullanılan harflerin değiştirilmesi konusuna yaklaşımının olumsuz olduğu görülmektedir. Buna göre, özellikle genç nüfus arasında halihazırda kullanılan Latin alfabesinin kabul edildiği ve bunun üzerine bir revizyon yapılmasının gereksiz masrafa yol açacağı düşüncesi hakimdir. Ortak Türk alfabesi için yapılması düşünülen reformun Özbek kamuoyu tarafından destek görmediği yukarıdaki şekilde yer alan sonuçlar bağlamında ulaşılabilecek bir sonuçtur. Bunun yanında aynı kamuoyu araştırmasında yöneltilen sorulardan birine verilen cevaplar da konunun ikinci devlet dilinin gerekli olup olmadığına dair fikir vermesi konusunda da önemli sonuçlar vermektedir.

Şekil 6. : Özbekçe ile Birlikte İkinci Bir Devlet Dili Olmalı mıdır?

Kaynak: “Anket: Gençlerin Devlet Dili ve Alfabe Reformuna Yaklaşımı Nasıl?”. Erişim: 26.12.2019, <https://kun.uz/uz/news/2019/11/25/sorovnomavoshlarningdavlattiliva-yozuv-islohotiga-munosabatiganday>.

“Özbekçe ile birlikte İkinci Bir Devlet Dili Olmalı mıdır?” sorusuna verilen cevaplara bakıldığında genel manada Özbekçe dışında başka bir dilin resmi dil olarak kabul edilmesi fikrine destek verilmediği görülmektedir. Buna rağmen ortaya atılan fikrin destek oranı da azımsanamayacak derecededir. Bu kapsamda özellikle bağımsızlık sonrasında Latin alfabesiyle tanışan neslin Özbekçeye yüksek oranda sahip çıktığı görülmektedir. Bu kamuoyu araştırmasında dikkati çeken nokta ikinci bir devlet diline kadınların destek vermesidir. Erkekler %52 ile ikinci devlet dili fikrine karşı çıkmaktayken kadınlarda bu oran %38’de kalmaktadır.

Güncel durumu göstermesi açısından önemli veriler veren yukarıdaki kamuoyu araştırmasının sonuçları bize Özbek halkı arasında özellikle yeni neslin gerek Latin

alfabesine gerekse Özbekçeye sahip çıkma oranında gözle görülür bir desteğin olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunun yanında özellikle çocukluk ve gençlik yıllarını Sovyetler Birliği'nin eğitim, kültür ve bürokratik anlayışı altında geçiren yaşlı nüfus halen Kiril alfabesiyle yazma alışkanlığından vazgeçebilmiş değildir.

Bu durum gerek Özbek ve gerekse diğer Orta Asya devletlerinin resmi alışkanlıklarına da yansımaktadır. Örneğin 29 Kasım 2019 tarihinde Taşkent'te organize edilen "Orta Asya Devletlerinin Devlet Başkanları İkinci Buluşması" toplantısının basına servis edilen fotoğraflarında Latin alfabesinin yanında Kiril alfabesinin de kullanıldığı görülmektedir.

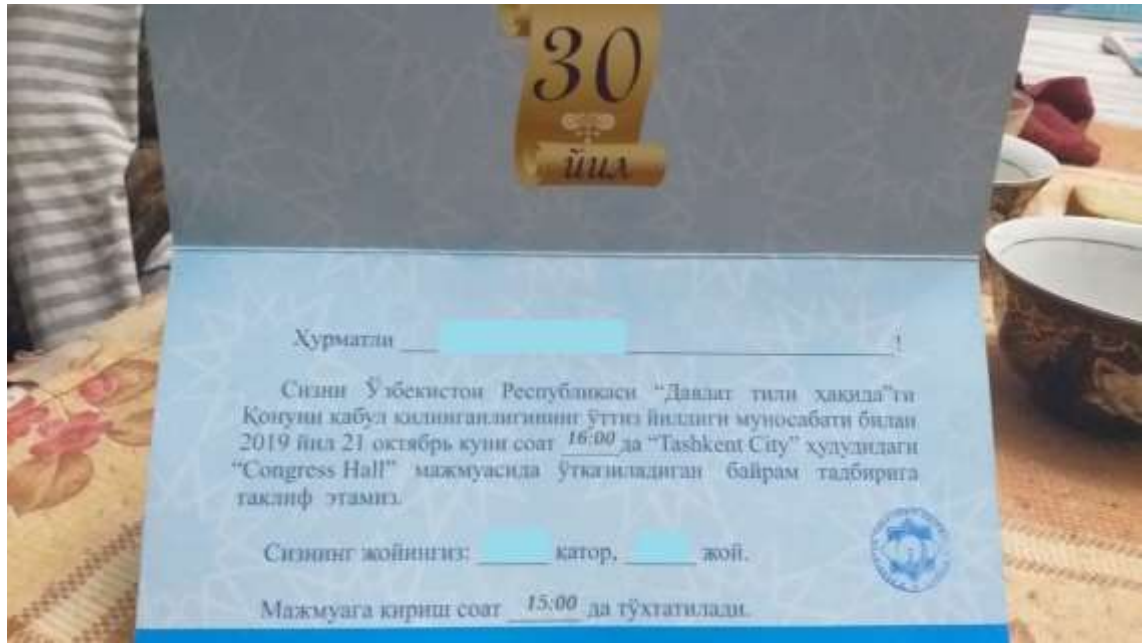
Fotoğraf 6. : Orta Asya Devletlerinin Devlet Başkanları İkinci Buluşması

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Basın Bürosu

Fotoğraf 6 aslında tek başına bizlere Orta Asya devletlerinin diplomatik ilişkileri sırasında dahi Kiril alfabesinin ortak bir değeri olduğunu göstermektedir.

21 Ekim tarihinin Özbekistan Devlet Dili'nin kabulü vesilesiyle Dil Bayramı olarak kabul edildiğinden daha önce bahsedilmişti. Bu kapsamda Taşkent'te düzenlenen ve

devlet başkanı seviyesinde katılımın sağlandığı törenin davetiyesinin Kiril alfabesi ile kaleme alınmış olması da ilginçtir. Bu davetiyenin içi fotoğraf 7’de gösterilmektedir.

Fotoğraf 7. : Özbekçenin Devlet Dili Olarak Kabul Edilmesinin 30. Yıl Dönümü Vesilesiyle Düzenlenen Törenin Davetiyesi

Kaynak: Kişisel Fotoğraf Arşivi.

Fotoğraf 7, Kiril alfabesinin Özbekistan’ın önemli bir günü olan Devlet Dil Yasası’nın kabulüne ilişkin milli organizasyonda dahi kullanılmasına ciddi bir örnek oluşturmaktadır. Böylelikle Sovyetler Birliği’nden kalma en önemli miraslardan biri olan Kiril alfabesinin milli bir günün kutlanmasında dahi etkisi olduğu görülmektedir.

Bu kapsamda Sovyetlerin bıraktığı köklü ve hegemonyacı mirasın etkileri değerlendirildiğinde, Özbekistan’ın bağımsızlık sonrası amaç edindiği diğer Orta Asya devletleri arasında ön plana çıkma ve Özbek milli kimliğini yeniden tesis etme amacının Latin alfabesinin kullanılması çerçevesinde geliştiği fakat halen bir takım zorluklarla karşı karşıya bulunduğunu değerlendirmesi yapılabilir. Özbekistan uzun yıllar Sovyetler Birliği’nin dil, alfabe, kültür, eğitim ve siyaset alanındaki uygulamalarına muhatap olmuştur. Bu uygulamaların ana hedefinin tek tipleşen ve bu sayede Sovyetleşen bir toplum yaratmak olduğu düşünüldüğünde karşımıza sistemli ve planlı bir politikalar bütünü çıkmaktadır. Buna göre Özbekistan’ın dilinde standartlaşma ve alfabesinde latinizasyon çabasının esas amacı öncelikli olarak Sovyet mirasının etkilerinden sıyrılmak ve bu sayede modern dünyaya ayak uyduracak ama kendi kimliğini de unutmayan ve o kimliğe sahip çıkan bir toplum yaratmaktır demek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Her toplum, kendisini diğer toplumlardan ayıran özellikleri birer ayrıcalık ve üstünlük nişanesi olarak kabul etmiştir. Toplumların tarih boyunca yaşadıkları bu duygu ve üstünlük yarışı günümüz millet anlayışının başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu anlayışın iç dünyanın sınırlı çevresinden dışa aktarılmasındaysa dil olgusu önemli bir vasıta olarak her zaman ön planda olmuştur. Akçura'nın 1928 yılında kaleme aldığı Türkçülük isimli eserinde de belirtildiği gibi (1978, s. 35) "Millet, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumdur". Buna göre dil, millet olmanın kurucu unsurlarından biridir ve toplumu birleştirici gücü sayesinde kültürel özgüllüğün en belirleyici elemanlarından birini tek başına ifade etmektedir.

Bu tez çalışmasında ele alınan konulardan biri olan dil politikası bu anlamda dili şekillendiren ve bu işlevi sırasında toplumun dinamiklerine de etki eden bir görev yüklenmektedir.

Buradan hareketle, Özbekistan'ın dil politikasını Çarlık dönemi ve Sovyetler Birliği eğitim, kültür ve dil politikası etkileri bağlamında irdeleyen bu tezde dilin kimlik inşasında belirleyici bir rolünün olduğu varsayımı üzerinde durulmuştur.

Buna göre, "Dil olgusu, kimlik inşası konusunda en temel belirleyicilerden biridir" varsayımı doğrulanırken;

Birinci Bölüm'de dilin, dil hakkının, dil politikasının ve dil planlamasının tanımları yapılarak teorik bir çerçeve içinde konuya temel oluşturulmuştur. Buna ek olarak ulus, ulus devlet, kimlik, kimlik inşası kavramları Avrupa, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nden başlangıç niteliğinde örnekler verilerek açıklanmış; her örnekte dilin oynadığı kurucu role ilişkin tarihsel olgulara başvurulmuştur. Bununla birlikte Türk Harf Devrimi'ne değinilerek dil politikası ve alfabede latinizasyon çalışmalarına bir referans noktası atanmıştır. Tezin önemli bir inceleme alanını oluşturan Sovyetler Birliği döneminde uygulanan politikalarının Orta Asya toplumlarına yansıma biçimi de dilin şekillendirici, dönüştürücü ve kurucu özelliklerinin anlatılmasında ele alınmıştır.

İkinci Bölüm'de dil olgusunun kimlik inşası üzerindeki belirleyici rolünü anlatmak için Sovyetler Birliği'nin önde gelen liderlerinin politikalarına değinilmiştir. Lenin

döneminde uygulanan yerel kültür, dil ve inançların varlığını kabul etme politikasının aynı kökten gelen toplumlara “dil” temelinde aslında yeni kimlikler kazandırarak ayrıştırma hedefli olduğu dile getirilerek yeni kimlikler oluşturmanın önünün açıldığı belirtilmiştir. Stalin döneminde yeni kimlikler kazanan toplumların bu sefer bir üst kimlik olan “Sovyet Adamı”, “Sovyet Toplumunu” kimliği altında birleştirilmeleri için dil olgusunun yine yoğun bir şekilde kullanıldığı vurgulanmıştır. Stalin dönemi Ruslaştırma ve Rusçalaştırma politikasının dil ve kimlik alanlarına yansımaları tarihi gerçeklerle bağlandırmıştır. Hruşçov, Brejnev ve Gorbaçov dönemlerinde yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi ortamın dil olgusu ışığında Sovyet toplumunu şekillendirmesi de kimlik oluşturma misyonunu doğrulayıcı örnekler içermektedir.

Bununla birlikte Üçüncü Bölüm’de dil olgusunun kimlik oluşturma üzerindeki belirleyici rolüne değinmek amacıyla tarihsel ve güncel olaylar dayanak noktası olarak ele alınmıştır. Özbek halkının ortaya çıkışı, Özbekçe, Özbekistan Cumhuriyeti’ne giden süreçte Sovyet etkisi, günümüz Özbekistan’ının bağımsızlık sonrası izlediği politikaların çıkış noktasının dil odaklı olması, ulusal kimlik inşasının dayanak noktasının dil olduğu varsayımını doğrulamak için kullanılmıştır.

“Dil politikası toplumların tarihsel, kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelerinde önemli bir rol oynamaktadır” varsayımı tezin değindiği tarihsel olayların günümüz gelişmeleri ile anlamlandırılması metodu kullanılarak doğrulanmıştır. Örneğin, bağımsızlık sonrasında Özbekistan’ın Latin alfabesine geçiş sürecinde yaşadığı gecikmenin Sovyetler Birliği döneminde uygulanan dil politikasının bıraktığı miras ile bağlantısı belirtilerek, Özbekistan’da halen var olan tarihi mirasın Özbek bürokrasisinde ve toplumsal hayatındaki rolünün bunda etkisinin olduğu vurgulanmıştır. Buna göre, Özbeklerin tarihi boyunca kullandıkları alfabelerden Kiril alfabesinin kullanılmaya başlamasına kadar geçen süreçte yaşanan tarihsel, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi olaylar bu varsayımı doğrulamakta araç olarak kullanılmıştır. Sovyetlerin Özbek halkını İslam inancının etkilerinden uzaklaştırmak için Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş politikasını uygulaması ve devamında ayrıştırılan Orta Asya devletlerinin her biri için farklı alfabeler düzenlemesi geniş yelpazeli etkilere kanıt olarak gösterilebilir. Bu kapsamda, Orta Asya devletleri arasında siyasetten kültüre uzanan farklılıklar, dil politikasının etkileriyle birebir örtüşmektedir.

Bu açıdan hareket edildiğinde Orta Asya üzerinde uygulanan Sovyet dil politikası bir yönü ile siyasi anlamda temellendirilmiş teorilerden de destek almaktadır. Jeopolitik kuramcı Halford Mckinder'in "Kara Hâkimiyet Teorisi" nin merkezi teorisine göre Avrasya'ya hükmedenin dünyaya hükmedeceği öngörülmektedir. Bu jeopolitik önem dolayısıyla günümüzde Orta Asya olarak adlandırılan Türkistan, 1800'li yılların ortasından itibaren Rusya'nın ilgi alanı içerisine girmiş ve işgal faaliyetlerine girişmiş, Türk topluluklarını dil, din ve alt kimliklere ayırmak suretiyle bir Rus üst kimliğini yaratma politikasını hayata geçirmiştir. Bu bakımdan, dilsel, kültürel ve ekonomik politikalar, işgal edilen topraklarda kalıcılığın anahtarı olarak kabul edilmiştir (Ceylan ve Çimen, 2016, s. 657; Özel, 2014, s. 10). Ruslar işgal ettikleri bölgeleri suni sınırlara bölerek birbirinden farklılaştırmış kimliklerin inşasına başlamıştır. Rus üst kimliğinin oluşturulması çabaları ilk olarak dilin değiştirilmesi ve dönüştürülmesiyle başlamış, siyasal ve toplumsal alana genişleyen bir başkalaştırma süreci buna eşlik etmiştir. Bu politika, Sovyetler Birliği'nin uyguladığı yönetim anlayışına da yansımıştır (Ceylan ve Çimen, 2016, s. 658). Sovyetler Birliği yönetim ve dış politika anlayışının temelini teşkil eden "Biz-Onlar" ayrımı, bir Sovyet üst kimliği oluşturmayı da gerekli kılmıştır. Bolşevik Devrimi ile içine kapanan Sovyetler Birliği, bu sayede Sovyet İnsanı/Sovyet Adamı-*Sovetskii Narod* oluşturma yolunda bir aşama kaydetmiştir (Özel, 2014, s. 103).

Geniş bir coğrafi alan üzerinde tartışmasız hâkimiyet kurmak ve bu hâkimiyeti devam ettirmek, kalabalık ve farklı etnik sınıflara mensup insanlar arasında iktidarın meşru görünmesi, kabul ettirilmesi şartına bağlıdır. Orta Asya coğrafyası, uzun yıllar bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin yönetimi ve etkisi altında kalmıştır. Sovyetler Birliği merkezi devlet aygıtının kullandığı ideoloji, bir yanı sıra sistematik politikaların uygulandığı uzun soluklu bir dönemi ifade etmektedir. Bu politikalar, Türk boyları üzerinde kültürel, sosyal, dilsel ve etnik alanlarda zirve noktaya taşınmış ve millî benlik üzerindeki politikalar uzun yıllar egemen olmuştur. Sovyetler Birliği bu politikasının temelini oluştururken Çarlık Rusya'sını örnek almıştır. Bolşeviklerin bu açıdan, Orta Asya'ya ve Türkçülüğe bakışı Çarlık Rusyası ile örtüşmektedir (Muhammetdin, 1998, s. 124). Bu politika kısaca farklılıklar üzerinden yönetme olarak özetlenebilir. Sovyetlerin ana siyaseti de bu temel üzerine oturtulmuştur. Çarlık yönetimini deviren Bolşeviklerin Çarlık döneminden devraldıkları mirasın da konusunu ayrı ayrı milletleri farklılaştırmak ve işbirliğinde hareket etmelerini bir şekilde engellemek oluşturmaktadır. Böylelikle

Orta Asya Türklerini farklılaştırmak misyonu, amacına ulaşmıştır denilebilir (Saray, 1993, s. 77-78).

Sovyetleri, Çarlık Rusya'sından ayıran nokta “Ortodokslastırma” politikasının yerine “Sovyetleştirme” politikasının benimsenmiş olmasıdır. Buna göre, Bolşevikler hâkim oldukları topraklarda “Sovyet Halkını Oluşturma” emelini ulusal bir politika haline getirmişlerdir. Komünist Parti programında yer alan “her ulusun kendi kaderini belirleme hakkına sahip olduğu” söyleminin zamanla örtülü-sistemli bir politikanın ilk adımı olduğu belli olmuştur. Orta Asya halkları, kullanılan politikalar sayesinde “Tek Tip Sovyet İnsanı” modelini oluşturmada ana rolü üstlenir hale gelmişlerdir. Bu modeldeki insanın resmi dili Rusça, milliyeti ise Sovyet olarak kabul görmüş ve resmi politikada da bu şekliyle yer almıştır. Böylece, Sovyetleri oluşturan halkların her birinin sahip olduğu ulusal kimliği terk ederek Sovyet kimliği altında birleşmeleri; Sovyet halklarını oluşturmaları amaçlanmıştır (Yüce, 2006, s. 5).

Yüce (2006, s.5), Sovyet Halkı'nı oluşturmak için kullanılan en etkili ve vazgeçilmez aracın Rusça olduğu fikrinden yola çıkarak iletişim dili Rusçanın belirlendiğini, milletlerin kendi dillerinin ilim ve kültür sahasında “yetersiz ve avam” olduğunu devamlı vurgulandığından bahseder.

Ayrıca, Rusça öğrenmenin faydaları telkin edilerek, eğitim, hukuk ve iş hayatında Rusça ayrıcalıklı bir konuma taşındığını, Sovyet coğrafyasında yaşayan ve Rus olmayan ulusların Ruslaştırılmaya çalışıldığı bu dönemde Ruslaşmak ve Rusça konuşmak, “medeni olmak, entelektüel olmak ya da şehirleşmiş olmak” gibi kavramlarla eş tutulduğunu söyler. Medeni olmak söylemi ise Sovyetleri oluşturan topluluklarda, yüksek kabul görmek isteyen insanları cezbetmiştir. Böylelikle, Rusça ve Rus kültürü hâkim birer öge olarak varlığını hissettirmiştir (Yüce, 2006, s. 7).

Saray (2004, s.117)'e göre Ruslaştırmanın sağlanması politikasının en bilindik çıktıları zorunlu göçler ve nüfus mübadeleleridir. Yıllarca sürdürülen göç politikasının esas amacı ise milliyet duygularını değiştirmek şeklinde özetlenebilir. Farklı yerlere gönderilen insanların gittikleri yerlerde Rusçayı zorunlu olarak bir iletişim aracı olarak kullanmaları zamanla yaygınlaşmıştır. Böylece doğup büyüdüğü topraklardan uzak kalan insanlar, ister istemez yabancı bir kültürün etkisi ile Sovyetleşmiştir.

Kendi benliklerinden uzaklaşmış kimi yerlerde öyle bir düzeye gelmiştir ki, benlik ve öz dil, bilinçli ve sistematik bir şekilde avamlık ve basitlik göstergesi gibi yansıtılmıştır. Günümüzde Özbekistan'da az sayıda Rus olmasına rağmen, Rusça burada çok önemli bir yere sahiptir. Türk Cumhuriyetleri diplomatik ilişkilerde Rusçayı kullanmaya devam etmektedir. Bunun yanında, Rusya'ya çalışmaya giden Özbek işçiler, Rusça öğrenimine olan ihtiyacı canlı tutmaktadır. Kazakistan'da da, 90'lardan günümüze kadar geçen sürede dil birliği tesis edememiştir. Ana dili Kazakça olan Kazakların çoğu Rusça bilmesine ve Rusçayı günlük hayatta kullanmasına rağmen Kazakistan vatandaşı olan Rusların çoğu Kazakça bilmemekte ve öğrenmemektedir. Devlet kurumlarında da Kazakça ve Rusça eşit olarak kullanılmaktadır. Resmi evrakların büyük çoğunluğunun resmi dilde, Rusça hazırlanması ve daha sonra Kazakçaya çevrilmesi de bir başka örnektir. Kırgızistan her ne kadar resmi işlerde ve eğitimde Kırgızcaya önem verse de günlük hayatta halen Rusça ağırlıklı olarak kullanılmaktadır. Kırgız halkı Rusça bilmeyi bir avantaj olarak değerlendirmektedir. Türkmenistan'da her ne kadar Türkmenceye büyük önem veriliyor olsa da ekonomik ve kültürel sebepler Rusçanın hâkimiyetinin devam etmesine neden olmaktadır. Tacikistan'da ise Tacikçe-Rusça birlikte kullanılmaya devam etmektedir. Rusya ile hiç kopmayan ilişkilerin bir ürünü olarak Rusça öğrenmeye ve Rusça eğitime yoğun bir talep vardır.

Bu bağlamda, bağımsızlık sonrasında günümüze uzanan süreçte, Rusçanın ulusal kimlik üzerindeki baskın etkisinin farkında olan Orta Asyalı devlet adamları, ulusal dilin desteklenmesine yönelik bir eğitim görmekte, dilin sadeleştirilmesi ve millileştirilmesini temel ilke olarak gündemde tutmaktadır. Bu çalışmalara ve çabalara rağmen Türk dilleri arasında geçmişin bıraktığı mirasın bir sonucu olarak, derin farklılıklara da rastlanmaktadır. Ve bu farklılıklar her ülkenin kendi dil politikalarını bağımsız uygulamak ve geliştirmek istemesinden dolayı giderek artmaktadır. Bu durum bir bakıma bugünün ulusal kimlik arayışı ve milliyetçilik anlayışının Sovyet döneminin bir devamı olarak uygulandığını göstermektedir (Roy, 2016, s. 230-232).

Bu itibarla, toplumların tarih sahnesinde var olma ve yer alma süreçlerinde kendilerini tanımlamak ve aidiyet kazanmak için ihtiyaçları olan dilin ulusal kimlik ve kimlik inşası üzerindeki etkisi/rolü daha anlaşılır bir konuma taşınmaktadır.

Ulusal kimliğin temel belirleyicisi kültür tarihçilerine (Roux, 2007, s. 28) göre dildir. Dili üzerinde operasyonlar yapılan ve dilini kaybeden bir toplumun ise sonuç olarak kimliğini kaybetmesi kaçınılmazdır. Bu bakımdan dil, kimliğin temel taşıyıcısıdır ve dilin kültürleşmesi ise alfabe sayesinde olur. Bu ulusun toplumsal belleğinin gelecek kuşaklara aktarılması da bu dilin kullanıldığı eğitim sayesinde başarılmaktadır (Horata, 2014, s. 3-4).

Sonuçta toplumların alfabelerinin ve dil yapılarının değiştirilmesi, son derecede önemli bir olaydır. Söz konusu değişiklikler toplumu kendi medeniyetinden kopararak başka bir medeniyet dairesine sürüklemektedir (Saray, 2008, s. 85).

Türk cumhuriyetlerinde geleneksel yapısına nüfuz etmenin yöntemi, dil politikaları ve alfabe çalışmaları ile dirsek temasında olan bir süreci ifade etmektedir.

Sovyet yönetiminin Çarlık Rusya'sından devraldığı miras, Türkî halklarını Komünist ideoloji ile donatması gerekliliği ile üst seviyeye taşınmıştır. Halkın yeni yönetim anlayışına alıştırılması için Türk aydınları öldürülmüş, sürgüne gönderilmiş ve oralarda baskı altında tutularak savunmasız bırakılmış ve asıl kimliklerinden Sovyet kimliğine doğru evrilmeye itilmiştir. Üst kimlik olarak kabul ettirilen Ruslar, Kiril alfabesinin yaygınlaştırılmasının ve Rusçasının öğretilmesinin Rus olmayan toplumların bir anlamda Ruslaştırılması demek olduğu bilinciyle hareket etmiştir. Bu durum bize, dil, dil politikası, eğitim, alfabe, kimlik ve toplum kavramlarının birbirleriyle bağlı ve iç içe geçmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Sovyet ideologlarının yeni kimlik yaratma çabaları neticesindedir ki Türk toplumu bir başkalaşım ve ayrışma sürecine girmiştir. Kiril alfabesinin Türk toplumu tarafından kullanılmasının zorunlu hale getirilmesi sonrasında “Özbek dili”, “Azeri dili”, “Kazak dili”, “Kırgız dili”, “Türkmen dili”, “Tatar dili” kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Böylelikle, farklı kimliklere sahip ve ana kimlik ile bağlantısı koparılmak istenen toplumlar yaratılmıştır.

Bu doğrultuda, Sovyetler Birliği dil politikaları farklı milletlerden oluşan geniş devleti bir arada tutmak ve Tek Sovyet Toplumu yaratmak idealini kapsamaktadır. Bunu, ortak dil olarak seçilen Rusçanın, eğitimde ve bürokrasi hayatında zorunlu hale getirilmesine yönelik Stalinist dil politikası doğrulamaktadır. Stalin idaresi altında 1934, 1938 ve 1940 yıllarında dil, alfabe ve kültür hayatına yönelik alınan resmi kararlar dil politikası

aracılığı ile “Tek Sovyet Toplumu” yaratmanın en temel yöntemini oluşturmaktadır. Stalin, oluşturmak istediği ve sağlamlaştırdığı ideolojik iktidarın meşrulaştırılması için dili etkili bir araç olarak kullanmıştır. Hruşçov ve Brejnev de iktidarın meşruluğunu dil politikası ile sağlamanın imkânlarını kullanmışlardır. Böylelikle, “Sovyetler Birliği dil politikaları iktidarın meşrulaştırılmasına yönelik bir araç olarak kullanılmış ve Sovyet toplumu yaratılması misyonu Rus dilinin hâkimiyetine dayandırılmıştır” varsayımı tezin ikinci bölümünde anlatılan Lenin, Stalin, Hruşçov, Brejnev ve Gorbaçov dönemi dil politikaları başlıklarında yer alan tarihsel olaylardan yararlanılarak doğrulanmaktadır.

“Bağımsızlık sonrası Orta Asya devletleri ve Özbekistan’da ulusal kimlik tesisi başlıca politika haline gelmiştir ve Özbekistan, alfabesinde ve dilinde standartlaşmayı ve modernizasyonu sağlamak için Sovyet mirasının etkileriyle mücadele etmekte, Latin alfabesinin tüm alanlara hâkim olmasının önünde Kiril alfabesi engel teşkil etmektedir” varsayımları üzerinde durulurken Özbekistan’ın dilde standartlaşma ve alfabesinde latinizasyon çalışmalarının bağımsızlığın kazanılmasından günümüze kadarki görünümü ve kamuoyunun bu çabalara yaklaşımına dair örnekler yer verilmiştir. Bu kapsamda üçüncü bölümde Özbekçe, Özbeklerin tarihi ve kullanılan alfabeler sıralanarak günümüze kadar uzanan süreç hakkında örnekler bağlamında bilgilere yer verilmiştir. Bu çerçevede, uzun yıllar Sovyetlerin hâkimiyeti altında yaşayan Orta Asya devletleri ve Özbekistan, 1991 yılına gelindiğinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu bağımsızlık süreci yıllarca bastırılan ulusal kimlik özlemini açığa çıkarmıştır. Bağımsızlık dönemi genç devletlerin hepsinde olduğu gibi Özbekistan’da da bir kimlik uyanışını getirmiştir. Bu dönemde Özbeklerin birinciliğinin vurgulanması söylemleri, 1993 ve 1995 yıllarında kabul edilen dil yasaları ile perçinlenmiştir. Bu yasalara göre Özbekistan sınırlarında Özbekçeden başka bir resmi dilin varlığı reddedilerek Özbekçe tek hâkim resmi devlet dili olarak kabul edilmiştir. Buna ek olarak Sovyetleri oluşturan diğer devletlerin de birbiri ardına bağımsızlığını ilan etmeleriyle birlikte çıkardıkları dil yasaları ulusal kimliği diriltme hedefini yansıtan gelişmeler örnek olarak gösterilebilir. Bunu kanıtlamak adına tezin üçüncü bölümünde bağımsızlık sonrası dil politikalarının durumu ve kabul edilen dil yasalarıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Sovyetler Birliğinin uyguladığı çeşitli politikalar Sovyetlere mensup tüm devletlerde ve Özbekistan’da bazı etkiler ve yüklü bir miras bırakmıştır. Bağımsızlığın ilan edilmesi ile Özbekistan’da görev alan Özbek devlet adamlarının Sovyet ideolojisinin resmi

devlet aygıtlarıyla donatılmış olmaları, dil alanında istenilen seviyenin yakalanması için gerekli eğitim kadrosunun olmaması, var olan eğitim kadrosunun da yine Sovyetler Birliği eğitim sistemine uyumlu olması, basılı kaynakların yetersizliği ve ekonomik anlamda henüz tam olarak oturmamış bir yapının olması bunda etkili olmaktadır. Günlük sorunların ve ekonomik kaygıların dil ve alfabe konularından daha önemli görülmesi Sovyet mirasının bıraktığı etkilerden kurtulup modernizasyonun başarıldığı bir ortamın yakalanmasını zorlaştırmaktadır.

Toplumsal ihtiyaçların zamanın şartları dikkate alınarak karşılanması gerekliliği giderek daha küresel bir ortamda yaşamayı zorunlu hale getirmektedir. Katı ideolojilerin yıkılmasının ardından ulusal kimliğini tekrar keşfeden Özbekler, modern dünyaya ayak uydurmak için millî dilin vasıtasıyla dış dünyaya açılmayı hedeflemektedir.

Özbekistan, çağın beraberinde getirdiği şartlara ayak uydurmanın yolunu bu şekilde öncelikli olarak kendi içinde güçlü, bir ve ulusal bilinç ile donatılmış olmakta aramaktadır. Bunun için de Özbekçenin devlet ve toplum hayatının her alanına hâkim olması için dilin standartlaştırılması ve Latin alfabesine geçmek suretiyle modernizasyonu önemli birer politika olarak günümüz özbek kamuoyunda önemli yer tutmaktadır.

Kamuoyu önünde yapılan tartışmalar ve alfabeğe yönelik öneriler, Özbekistan'da çok çeşitli fikirlerin beyan edilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu fikirlerin bir kısmı Rusçaya devlet dili statüsünün verilmesini savunmakta, başka bir kısım Türk dünyası ile ortak bir alfabe çerçevesinde bütünleşmeyi tavsiye etmektedir. Bunun yanında başka bir kesim ise mevcutta kullanılan alfabenin yeterli olduğunu ve bir an önce kullanılan alfabe üzerinden Latin yazı sistemine uyumun sağlanması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Farklı fikirlerin yarattığı tartışma ortamında, doğru ve ortaklaşa bir zemine oturmuş karar almak, Özbekistan'ın karşı karşıya olduğu zorluklar arasında yer almaktadır. Bu durum, Özbekistan'da Latin alfabesine tamamen geçişi noktasında kaynak ve zaman kaybına neden olmaktadır.

Bu tez çalışmasında, karşılaşılan zorlukların temeli, Özbekistan'ın başından geçen Sovyetler Birliği dönemi tecrübesine dayandırılmıştır. Sovyet iktidar anlayışının hâkimiyet altında tuttuğu toplumlara uyguladığı planlı ve kapsamlı yöntemlerin

Özbekistan'a etkisi incelenerek günümüze yansıyan görüntünün anlamlandırılması amaçlanmıştır.

Günümüz şartlarının daha açık bir şekilde anlaşılması için tez içerisinde iktidarın meşrulaştırılması, toplumun iktidara itaati ve dilin bu amaçlara ulaşmak için nasıl kullanıldığı Sovyetlerin dil politikasının anlatıldığı ikinci bölümde incelenerek “Sovyet Mirası” ile bağlantı kurulmuştur. Bu doğrultuda, toplumların geçmişlerinde yaşadıkları tecrübelerin dillerine ve kültür hayatlarına yansıdığı görülmektedir. Özbekistan'ın günlük hayatta ve devlet hayatında Özbekçeye standart bir görev vermesi ve diğer dillerin yanında Özbekçenin kadim ve köklü bir özelliğinin olduğunun kanıtlanması ihtiyacı bir yandan Sovyet mirasını geride bırakma ihtiyacının bir yansımasıyken bir yandan da yeni nesil yaratmaya yönelik bir politika olarak ön plana çıkmaktadır. Bu politikanın hayata geçirilmesi sırasında çok uzun yıllar programlı bir şekilde hüküm süren Sovyet devlet aygıtı merkezli politikaların bakiyesini ortadan kaldırmak bir mücadele haline gelmektedir.

Özbekistan'da köklü bir tarihsel geçmişe sahip olmanın kazandırdığı potansiyel, bağımsızlık sonrası süreçte harekete geçirilebilmiştir. Buna göre, Özbekistan'da esas olan nokta Sovyet mirası ile donatılmış bürokratik yapının ve devlet görevlilerinin yerine geçecek yeni kadroların modern dünya şartlarına uyum sağlayabilecek bir hale getirilmesidir. Bunun için Özbek halkının dış dünyaya açılan zihninin önündeki engellerin kaldırılması ve katı bürokratik anlayışın yerine daha katılımcı bir anlayışın hâkim olması amaç edinilmektedir. Latin alfabesinde revizyona gidilmesi ve daha pratik bir yazı dilinin kullanılması bu açıdan Özbek kamuoyunda açıkça tartışılmaktadır. Bu kapsamda Özbekistan'da gerek sivil toplum örgütleri gerek üniversiteler gerekse siyasi otoriteler arasında konunun getiri ve götürüleri anlamında katılımcı tartışmalar yaşanmaktadır. Bu tartışmalar Özbekistan'da katılımcı yapının giderek güçlendiği ve ortak bir kamuoyunun vereceği kararın dil politikasını şekillendirdiğini düşündürmektedir. Bu konuda en güncel çalışmalardan biri 21 Ekim tarihinin her yıl kutlanmak üzere “Özbek Dili Bayramı Günü” olarak kabul edilmesine dair kanunun yasalaşmasıdır. 1991 yılında başlayan milli kimliği ve Özbekçeyi tekrar hâkim kılma düşüncesi bu kapsamda İslam Kerimov sonrası göreve gelen Özbekistan'ın ikinci devlet başkanı Şevket Mirziyayev tarafından da bir devlet politikası olarak kabul edilmiştir.

Bunun yanında Özbekistan’da Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan Cumhuriyeti Bilgi Teknolojileri ve İletişim Bakanlığı (*O'zbekiston Respublikasi Axborot Texnologiyalari va Kommunikatsiyalarini Rivojlantirish Vazirligi*) başta olmak üzere birçok devlet kurumunun desteğiyle Özbekçeyi doğru yazabilme konusunda dikte sınavları oluşturmaya başlamıştır. Bu sınava yaş, meslek veya eğitim düzeyinden bağımsızlık olarak katılan vatandaşlar ücretiz zolarak teste tabi tutulmaktadır. Bu sınavın amacı yeni neslin Özbekçeye olan hâkimiyetini ölçmektir. Sınav bu yönüyle Özbekçenin bir standarta ulaşmasını ve kuralları belirlenmiş Özbekçenin toplumun eğitilmiş kesimi ve sade vatandaşlarca kullanılabilirliğinin ölçülmesi için son derece önemlidir.

Sonuç olarak; dil, kültür, toplum ve siyaset arasındaki bağın dilde standartlaşmaya ve dilin modernizasyonuna önemli bir etkisinin bulunduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Sayılan tüm bu etmenler, her açıdan dil politikası üzerinde yapıcı birer rol oynamaktadır. Özbekistan’ın tarihten günümüze kadar uzanan dil ve alfabe serüveninde bazen kurucu bazen yıkıcı etki yapan dil/alfabe ikilisi toplumsal gelişmeye ve ulusal kimliğin yerleşmesine etki etmiştir. Günümüz dünyasında modern devletler arasında yer almak isteyen Özbekistan bu bağlamda Özbekçeyi toplumsal aidiyet duygusunun da yerleştirilmesi anlamında bir araç olarak kullanmakta; bu süreç sırasında da eskinin mirası ile mücadele etmektedir.

KAYNAKLAR

1. YAZILI KAYNAKLAR

- Abdieva, R. (2017). Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye İle Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1(2),104-119.
- Abdullaev, B.A. (1967). *O'zbek Adabiyoti Tarixi II*. Toshkent: O'qituvchi.
- Açık, F. (2006). Yaş Türkistan Dergisi'nde Dil Meseleleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (22), 23-38.
- Açık, F. (2007). *Özbek Edebiyatı*. Ankara: Alp Yayınevi.
- Açık, F. (2009). Nevai Şahsında Sovyet Bakış Açısının Yaş Türkistan Dergisin'nde Eleştirisi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (39), 909-918.
- Adams, L. (1999). *Celebrating Independence: Arts, Institutions, and Identity in Uzbekistan*. Basılmamış Doktora Tezi, California: University of California at Berkeley Department of Sociology.
- Adıbelli, B. (2008). *Avrasya Jeopolitiğinde Büyük Oyun*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akarsu, B. (1981). İnsanın Tarihselliği ve Dil. *Türk Dil ve Edebiyat Dergisi*, XLII (354), 825-829.
- Akgün, E. (2008). Çalık Rusya'sının Türk Halklarına Yönelik Politikası ve Bu Bağlamda Uygulamaya Koyduğu Yaptırımlar. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), s.139-157.
- Akiner S. (1995). *Sovyet Müslümanları*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Aksakal, H. (2009). Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6(21), 23-30.
- Aktuna, S.D. (1995). Language Planning and Education: An Interwined Matrix. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 77-95.
- Aktürk, Ş. (2006). Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek Etnili, Çok Etnili ve Gayri Etnik Rejimler. *Doğu Batı Dergisi*, 23-53.
- Akurgal, E. (2015). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Alisher Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Kutubxonasi, (2005). *Til Dil Ko'zgusi*. Taşkent: Alisher Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti.
- Aliyeva Esen, M. (2011). Rus Türkolojisinde Dil Öğretimi ve Eğitimi Meselesi Üzerine (1965-2011). *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6,(3), 447-460.
- Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Alleg, H. (1998). *Büyük Geri Sıçrama: Yıkıntı ve Umut Rusya'sında Röportaj*. (K. Kurtgözü, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Allworth, E. (1967). *Central Asia: A Century of Russian Rule*. Columbia and Princeton: First Edition, University Presses of California.
- Allworth, E. (1990). *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*. Stanford, California: Hoover Institution Press,
- Alpatov, V. M. (2000). *150 Jazykov i Politika: 1917–2000. Sociolingvisti Ceskie Problemy SSSR i Postsovetskogo Prostranstva*. Moskva.
- Alpatov, V.M. (2016). *Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar, 150 Dil ve Politika (1917-2000)*, (İ. Üstünyer, Çev.). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi.
- Althusser, L. (2010). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev.: A.Tümertekin, Çev.). (4. bs.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Amacher, K. (2018). Mikhail N. Pokrovsky And Ukraine: A Normative Marxist Between History And Politics. *Ab Imperio*, 1, 101-132.

- Aminov, K., Jensen, V., Juraev, S., Overland, I., Tyan, D. ve Uulu, Y. (2010). Language Use and Language Policy in Central Asia. *Central Asia Regional Data Review*, 2, (1), 1-29.
- Andican, A. (2003). Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, İstanbul: Emre Yayınları.
- Arık, R.O. (1969). *İdeal ve İdeoloji*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arzoz, X. (2007). The Nature of Language Rights. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, JEMIE, 6 (2), 1-35.
- Aslan, B. (2009). Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak “Birleştirilmiş Türk Alfabesi”nden “Rus Kiril” Alfabesine Geçirilmesi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), 357-374.
- Aşçı, U. D. (2004). W. Radloff'un “Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy” adlı Eserinde Geçen Kazak ve Kırgız Lehçelerine Ait Sesler ile Çağdaş Kazak ve Kırgız Lehçelerindeki Sesler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 299-360.
- Aşkın, M. (2007). Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 213-220.
- Atatürk, M.K. (1952). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*. Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Avcı, Y. (1997). Fıtrat'ın Türkçeciliği. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (3), 106-111, Ankara: TDK.
- Avcı, Y. (2006). Özbekistan'da Fıtrat'ın Ceditçiliği, Eğitimciliği ve Eğitim Felsefesi, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, (21), 39-51, Ankara: TDK.
- Aybay, R. (2016). *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Türkiye 1945-1948*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, R. (2018). Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi Marmara University Journal of Political Science*, 6 (1), 229-256.
- Aydoğdu, H. (2004). Modern Kimlikte Öznenin Ölümü. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (10), 115-147.

- Bacon, E. (1966). *Central Asians Under Russian Rule*. Cornell University Press, New York: Ithaca.
- Baharçipek, A. ve Ağır. O. (2014). Rusya'nın Başarısız Demokratikleşme Tarihi. *Birey ve Toplum Dergisi*, 4 (8), 5-27.
- Balım Ç. ve Gürbüz Y.E. (2012). O'zbekiston Respublikasi: Özbek Modeli. *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler*, (Aydınğün ve Ç. Balım, Ed.) içinde (ss.223-311). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Barber, B. (1995). *Güçlü Demokrasi, Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset* (M. Beşikçi, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bartsch, R. (1987). *Norms of Language Theoretical and Practical Aspects*. London and New York: Longman Press.
- Baskakov, A.N. (1999). *Yazikovaya Kompestensiya itipi Yazikovih Kontaktov Tyurkoyazichnih Narodov Rossiyskoy Federasii, Obshee I Vostochnoye Yazikoznaniye*. Moskova, 87.
- Baskakov, A.N. (1969). *Vvedeniye f İzuçeniye Tyurskih Yazıkov*. Moskova.
- Baştürk, E. (2016). *Panoptikon'dan Post Panoptikon'a Gözetimin Soykütüğü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Baydar, M. (1955). *31 Mart Vakası*. İstanbul : Millî Tesanüt Birliği Yay.
- Beck, U. (2000). *What is Globalization*. Malden: Wiley Blackwell Publishers.
- Berger, P. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. (A. Çoşkun, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berhin, İ.B. (1979). *İstoriya SSSR (1917-1978)*. Moskova, 28.
- Bilgin, N. (2007). *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina Kitaplar.
- Bilinski, Y. (1962). The Soviet Education Laws of 1958-59 and Soviet Nationality Policy. *Soviet Studies*, XIV, 138-157.
- Bingöl, Y. (2004). Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia. *Asian Ethnicity*, 5 (1), 43-60.

- Bingöl, Z. (2006). Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Bakış Dergisi*, (9), 197-206.
- Blitsteyn, P. (2011). Natsionalnoe Stroitelstvo ili Rusifikatsiya? Obyazatelnoe İzuchenie Russkogo yazıka v Sovetskih Nerusskih Şkolah, 1938-1953 gg. *Gosudarstvo Natsiy: İmperiya i Natsionalnoe Stroitelstvo v Epohu Lenina: Stalina*, (R.G. Suny-T.Martin, Ed.), Moskva: ROSSPEN, 310-335.
- Bopearachchi, O. (2011). The Emergence of the Greco-Baktrian and Indo-Greek Kingdoms. *Ancient Coins in Australian Collections*, (N.L.Wright, Ed.) içinde (ss. 47-50), AUSTRALIAN CENTRE FOR ANCIENT NUMISMATIC STUDIES, Vol:2, Macquarie University.
- Bosnalı, S. (2011). Dil Planlaması ve Standartlaşma Kapsamında Yeni Lisan Hareketlerine Toplumbilimsel Bir Yaklaşım. *100. Yılında Yeni Lisan Hareketi ve Millî Edebiyat Çalıştayı Bildirileri*, İstanbul.
- Bosnalı, S., Eker, S., Erdem, M., Garibova, J., Sarı, S. ve Doğuer, B.E. (2016). Tehlikedeki Diller: Temel Kavramlar. *Tehlikedeki Türk Dilleri I*, (Editör: S. Eker ve Ü.Ç. Şavk, Ed.) içinde, Ankara-Astana.
- Bottero, J. (2006). *Kültürümüzün Şafağı Babil*. (A.Berktaş, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Brent, P.L. (1976). *The Mongol Empire: Genghis Khan: His Triumph and His Legacy*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Bulut, S. (2017). Güney-Batı (Oğuz) Grubu Türk Lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi Üzerine Yazılan Sözlüklerin Özellikleri ve Tanıtımı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, (51), 328-363.
- Buran, A. (2009). Sovyet Türkolojisi Ve Birinci Türkoloji Kurultayı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic*, 4 (3), 430-444.
- Büyükkantarcıoğlu, N. (2006). *Toplumsal Gerçeklik ve Dil*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Cabbarov, İ. (2008). *O'zbekler*. Sharq, Toshkent, 10-28.
- Calvet, J.L., (1993). *La Sociolinguistique*. 3.Ed., PUF, Que Sais-Je?, Paris.

- Carlson, CH. F. (1994). Language Reform Movements in Central Asia. *Bamberger Zentralasien Studien: Konferenzakten ESCAS IV*, (I. Baldauf ve M. Friederich Ed.) içinde, (ss. 133-151), Bamberg 8.-12. Oktober 1991, Berlin.
- Central Intelligence Agency [CIA], (1953). Probable Consequences of the Death of Stalin and of the Elevation of Melenkov to Leadership in the USSR. *Special Estimate Report*, USA.
- Ceylan, F.A. ve Çimen, H. (2016). Sovyetler Birliği'nin Uyguladığı Asimilasyon Politikalarının Bağımsızlık Sonrası Türk Cumhuriyetleri Üzerindeki Siyasal ve Ekonomik Etkileri. II. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 05-07 Mayıs 2016, Nizip, 656-667.
- Cohen, A. (1996). *Russian Imperialism: Development and Crisis*. London: Praeger Pub.
- Commission on Security and Cooperation in Europe (CSCE), (1998). Political Reform and Human Rights In Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan. *Rapor*, (234 Ford House Office Building, Washington 20515-6460) Washington D.C.
- Cooper, R. (1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, R. (1990). Status Panning. *Language Planning and Social Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cormie, B. (1981). *The Languages of Soviet Union*. New York: Cambridge University Press.
- Coulmans, F. (2005). *Sociolinguistics, The Study of Speakers' Choice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çam, E. (2005). *Siyaset Bilimine Giriş*. (9. bs.). İstanbul: Der Yayıncılık.
- Çalen, M. K. (2018). *Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*. Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Çığır, E. (2010). *Özbekistan'da Demografik Yapı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul.

- Dalbay, R. S. ve Avcı, N. (2018). Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 17-39.
- Darawgar, S.B. (2016). Afganistan Özbek Türkçesi Grameri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Demir, K. (2014). Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 57-88.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2014). Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları. *Rapor*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Yayın No:15.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 331-348.
- Dieckhoff, A. ve Joffrelot, C. (2010). *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek*. (D. Çetinkasap, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dietrich, A. (2011). Soviet and Post-Soviet Language Policies in the Central Asian Republics and the Status of Russian. *International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS)*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 465-480.
- Dinc, A. (2011). Dillerarası Etkileşim Süreçlerini Belirleyen Kimi Etkenler. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 7-23.
- Djamoliddin, F. ve Smirnova, G. (2008). The Development Of Education National Report of Uzbekistan. *Rapor*,1-20.
- Domaniç, N. N. (1997). *Milliyetçilikler*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Donnelly, A.S. (1968). *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740*. London.
- Dunlop, J.B. (1983). *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*. New Jersey: Princeton University Press, USA.
- Dorson, R. (2007). *Günümüz Folklor Kuramları*. (S.Gürçayır ve Y. Özay, Çev.). Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Durgun, Ş. (2014). *Ulus İnşası ve Milliyetçilik*. Ankara: Binyıl Yayınevi.

- Durkheim, E. (2002). *İntihar*. ISBN 975-406-748-1, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Ebulgazi Bahadır Han, (2007). *Şecere-i Türk*, (G. Faezhanov, Çev.). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Efegil, E. ve Akçalı, P. (2003). *Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Eker, S. (2007). *Toplum-Dilbilim, Dil Planlamaları ve Kamu Mensuplarının Dil Kullanımı*. Gazi Türkiyat, (1),127-135.
- Eker, S. (2012). Ulus İnşası ve Derusifikasyon Sürecinde Tacikistan'da Toplum Dil Bilimsel Durum. Milli Folklor Dergisi, (95), 215-234.
- Ekşi Uğuz, H. ve Saygılı, R. (2016). Küresel Dünyada Ulus Devlet. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (32), 127-147.
- Eraydın Virtanen, Ö. (2002). Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ercilasun, A.B. (1998). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (1999). The Acceptance of the Latin Alphabet in the Turkish World. *Studia Orientalia*, Sayı: (87), 63-69.
- Eren, H. (1991). Dilde Birlik Yazıda Birlik. *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Ergun, D. (2000). *Kimlikler Kısacasında Ulusal Kişilik*. Ankara: İmge Yayınları.
- Erözden, O. (2008). *Ulus-Devlet*. (2. bs.) İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Erter, Ö. (2007). Bağımsızlık Sonrası Orta Asya Devletlerinde Milliyetçilik. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (11), 133-139.
- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul : Ağaç Yayıncılık.
- Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.

- Fatkulin, B. (2013). Yazıkovaya Politika v Gosudarstvah Tsentral'noy Azii na Sovremennom Etape v Kontekste Tsivilizatsionnoy Geterogenosti. *İzvestiya Ural'skogo Federal'nogo Universiteta*, Ser. 3, Obshestvennie Nauki, №3 (118), 46-51.
- Ferguson, C.A. (1968). *Language Development*. Fishman, J.A.ve Ferguson, J. Das Gupta (Yay).
- Ferguson, G. (2006). *Language Planning and Education*. Edinburg University Press Ltd.
- Ferro, M. (2002). *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl - 20. Yüzyıl*. (M. Cedden, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Fidan, Ö. (2005). *Dil ve İktidar İlişkileri Doğrultusunda Dil Planlaması ve Türk Dil Devrimi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (2), 44-49.
- Fierman, W. (1991). *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience*. (J. A. Fishman, Ed.), Berlin-New York: Mount de Gruyter.
- Fierman, W. (1995a). Independence and Declining Priority of Language Law Implementation in Uzbekistan. *Muslim Eurasia: Conflicting Legacies*, (Y. Roi Ed.), London: Frank Cass, 205-230.
- Fierman, W. (1995b). Problems of Language Law Implementation, *Nationalities Papers*, 23 (3), 573-595.
- Fischer, S.R. (2013). *Dilin Tarihi*, (M. Güvenç, Çev.). 11. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fishman, J., Jernudd, B.H. ve Rubin, J. (1971). *Research Outline for Comparative Studies*. Rubin, J. Ve B.H. Jernudd (yay), 293-305.
- Fishman, J.A. (1974). *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton.
- Foucault, M. (2015). *Hapishanenin Doğuşu*. (M.A. Kılıçbay, Çev.). (6. bs.). (İlk baskı 1975), Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2015). *İktidarın Gözü, Seçme Yazılar*. (I. Ergüden, Çev.). (4. bs.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Freyer, H. (2018). *Sanayi Çağı*. (H. Batuhan ve B. Akarsu, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Fukuyama, F. (2015), *Tarihin Sonu ve Son İnsan*. İstanbul: Profil Yayınları.
- Fuller, G.A. (1992). *Central Asia: The New Geopolitic*. Santa Monica: Rand.
- Garibova, J. (2012). Rusya Türklerinin Dil Hareketleri. *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu yeniden Biçimlenen Kimlikler*, (S. Aslan ve R. Salehova, Ed.) içinde (ss. 189-275), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Garibova, J. (2012). Sovyet Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası, Dil Davranışı ve Ulusal Kimliğin Gelişim Süreçleri. *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, (S. Aslan ve R. Salehova, Ed.) içinde (ss. 13-186), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Garibova, J. (2013). Dil Politikası ile İlgili Araştırmalarda Öncelikli Eğilimler. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2 (2),13-23.
- Gellner, E. (2008). *Ulus ve Ulusçuluk*. (B. Ersanlı ve G. G. Özdoğan, Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Türk Modernleşmesi, 1900-1930*. (A. Berktay,Çev.). İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.
- Ghatage, A.M. (1966). Language Standartization. *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, 27 (1/2), 51-56.
- Gilman, D. (2011). A “Bilingual” Approach to Language Rights. *Harvard Human Rights Journal*, 24, 1-70.
- Goodman, E. R. (1956). The Soviet Design for a World Language. *Russian Review*, 15 (2), 85-99.
- Gorham, M. S. (1996). Tongue-Tied Writers: The Rabsel’kor Movement and the Voice of the New Intelligentsi. *Early Soviet Russia, Russian Review*, 55 (3), 412-429.
- Gorman, T.P. (1973). Language Allocation and Language Planning in Developing Nation. *Language Planning: Current Issues and Research* (J. Rubin ve R.Shuy, Ed.) içinde (ss. 72-83). Washington: Gerorgetown University Press.
- Gökberk, M. (1999). *Değişen Dünya, Değişen Dil*. İstanbul: Yapı Kredi yayınları.

- Gökdağ, B.A. (2002). Dil Planlaması Bağlamında Türk Yazı Dillerinin Görünümü. *Türkler*, (H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Ed.) içinde (ss.69-87). 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Green, B.S. (1997). Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States. *Michigan Journal of International Law*, 19 (1), 220-274.
- Grenoble, L. (2003). *Language Policy In The Soviet Union*. Netherlands, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Gündüz, A. (2005). 1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 1-12.
- Gürkan, Ü. (1964). "SSCB Siyasi Rejiminin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21 (1), 155-198.
- Gürsoy Naskali, E. (1996). Sovyet-Türk Edebiyatı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (1), 54-64.
- Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hall, J.K. (2002). *Teaching and Reasearching Language and Culture*. London: Pearson Education.
- Harari, Y.N. (2018). *21. Yüzyıl İçin 21 Ders*, (S. Siral, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap Yayınları.
- Hartmann, R.R.K. ve James. G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
- Hasanoğlu, İ. (2015). Homo Sovieticus: SSCB’de Sovyet Halkı İnşası Çabaları. *Turkish Studies*, 10 (1), 311-340.
- Hatipoğlu, V. (1973). *Cumhuriyet’in Ellinci Yılında Ölümsüz Atatürk ve Dil Devrimi*. Ankara: TDK Tanıtma Yayınları.
- Haugen, E. (1983). *The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice*. Cobarrubias J.A. Fishman (yay), 269-290.
- Hayes, C.J.H. (1995). *Milliyetçilik Bir Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Hayit, B (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*. İstanbul: Otağ Yayınları.
- Heinzig, D. (1983). Russia and the Soviet Union in Asia: Aspects of Colonialism and Expansionism. *Contemporary Southeast Asia*, 4 (4), 417- 450.
- Hemingway, E. (2018). *Beşinci Kol*. (S. Özel, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Henze, P. (1985). İç Asya'da Siyaset ve Yazı. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (9-10), 81-83.
- Heyd, U. (1950). *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. Londra, Beccles: The Harvill Press.
- Heywood, A. (2006). *Siyasi İdeolojiler*. (A.K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın ve B. Kalkan, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset Teorisine Giriş*. (6. bs.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hlevnyuk, O.B. (2005). *Stalin Jizn Odnogo Vojdya*. Moskova: Corpus (ACT), 42.
- Hobsbawm, E.J. (2009). *Fransız Devrimi'ne Bakış İki Yüzyıl Sonra Marseillaise'in Yankıları*. İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1996). Language, Culture and National Identity. *Social Research*, 63 (4), 1065-1080.
- Hogan-Brun G. ve Melnyk S. (2012). Language Policy Management in the Former Soviet Sphere. *The Cambridge Handbook of Language Policy*, (B. Spolsky, Ed.) içinde (ss. 592-616). Cambridge University Press.
- Horata, O. (2014). Kimlik Arayışı ve Alfabe Tartışmaları. *Ahmet Yesevi Üniversitesi ERI Working Papers*, No: ERI-WP-001 (Turkish), Almaata, 1-10.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (K. Acar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Howorth, H. (1880). *History of the Mongols*. 2/II, London.

- İkhamov, A. (2004). Archaeology of Uzbek Identity. *Central Asian Survey*, XXIII(3). Izvesiya, (26.10.1961). Rech' Tovarishcha N.A. Mukhtidinov, (Yoldaş Mukhtidinov ile Mülakat), *Gazete Mülakatı*.
- İbrahimov, E. (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları. *Gazi Türkiyat Dergisi*,(18), 213-220.
- İkramov, A. (2006). Geographic Mobility Of Uzbeks: The Emergence Of Cross-National Communities Vs. Nation-State Control. *Generational CHANGE AND Leadership Succession IN Uzbekistan Konferans Bildirisi*, 02 Mart 2006, Washington D.C.
- İmer, K. (1976). *Dilde Gelişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İmer, K. (1990). *Dil ve Toplum*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- İmer, K. (1998). *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İmer, K. (2002). Dil Planlaması Sürecinde Yazım Sorunları. *Lefke Türküsü*, (3), (Yayıncılar: E. Sevinçli, G. Karadağ, Y. Azmun), Lefke, 39-43.
- İnal, K. (2012). *Dil ve Politika Dilin Kökeni, Etnik Boyutu ve Kimliklerle İlişkisi*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- İnan, A. (1999). *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- İyikan, M. (2011). *Orta Asya- Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Mumcu, Z. (1992). *Özbekistan*. İstanbul Ticaret Odası (İTO), KEİB/BDT Araştırma Dizisi. No: 4.
- Jellinek, G. (2017). ilk yayın yılı: 1895, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Jolseyitova, M. (2004). *Kazakistan'da İslami Bilim Beru Tarihunan (XIX. Gasrın II. Jartısı XX. Gasrın Bası)*. "Aziyat" Almatı, 8-17.

- Jupp, T.C., Roberts, C. ve Cook-Gumperz, J. (1990). Language and Disadvantage: The Hidden Process. *Language and Social Identity*, (J.J. Gumberz ve J. Cook-Gumperz, Ed.) içinde (ss.232-236). Cambridge University Press.
- Kadirova, R.B. (2018). *The Sociolinguistic Attitudes Of Kazakhs Towards The Latin Alphabet And Orthography Reform In Kazakh*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Chapel Hill: University of North Carolina.
- Kamalov, İ. (2011). Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarınının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları. *Rapor*, Yayın No:2, Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Kamçıbekova, K. (2006). Sovyet Dönemi Kırgız Türkçesinde Dil Planlaması. *Türk Dil ve Edebiyat Dergisi*, (26), 31-40.
- Kaplan R.B. ve Baldauf R.B. (1997). Language Planning From Practice to Theory. *Multilingual Matters 108 Series*, (J. Edwards, Ed.), Multilingual Matters LTD, Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney, Johannesburg.
- Kara, M. (1996). Türkçe-Özbekçe, Özbekçe-Türkçe Sözlük. *Bilig Dergisi*, (2), 282-283.
- Karadeniz, Y. (2016). Özbek Türkçesinin Alfabe Sorunu. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (32), 341-351.
- Karajan, K. Ve Kumğanbayev, J. (2013). Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Ülkeleri Üzerine Uyguladığı Politikaları ve Halkın Yaşam Biçimi. *Akademik bakış Dergisi, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi*, (37).
- Karakale, F. (2014). Rusçanın Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Rolü Üzerine. *International Journal of Russian Studies*, (3/2), 200-208.
- Karam, F.X. (1974). *Toward A Definition of Language Planning*. (Fishman J.A. Ed.) 1974a İçinde, 103-124.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Karatani, K. (2017). *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*. (A. Karatay, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Karluk, R. ve Hiç Gencer, A. (2016). Orta Asya'da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri. *International Conference On Eurasian Economies*, Kaposvár – Macaristan.

- Karpat, K. (2004). *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*. Leiden, Boston: E.J. Brill.
- Kasımoğlu, A. (Ekim 2012-Mart 2013). Milliyetçilik ve Dil, Dil Milliyetçiliğın Başarı ve Başarısızlıkları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 161-173.
- Kayumov, M. (2011). Bağımsız Özbekistan. *Orta Asya-Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler*, (N.İyikan, Ed.) içinde (ss. 743-758). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kenanoğlu, M. M. (2017). *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Khairmukhanmedov, N. (2007). Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları. *Bilig Dergisi*, (41), 155-174.
- Kırca, A.C. (2003). Neden Millî Devlet? Neden Tekil Devlet? Karşılaştırmalı Bir Deneme. *Türkiye Günlüğü*, (75), 153-173.
- Kirkwood, M. (1991). Glasnost, 'The National Question' and Soviet Language Policy. *Soviet Studies*, 43 (1), 61-81.
- Klyuchevsky, V.O. (1911). *History of Russia*. (Ruşça'dan İngilizce'ye Tercüme eden: C.J. Hogarth), Edinburgh: Ballantyne Publishing, UK.
- Kocaoğlu, T. (1971). Esir Türk İllerinde Kültür Emperyalizmi ve Millî Uyanış. *Türk Kültürü Dergisi*.
- Korkmaz, Z. (2009). Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri. *Turkish Studies International Periodical for Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4 (3), 1469-1480.
- Kostenko, L. (1871). *Srednyaya Aziya i vodvorenie v ney Russkoy grajdanstvennosti*. S. Peterburg.
- Kotkin, S. (2018). *Stalin İktidar Paradoksları (1878-1928)*. (B. Selam, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kozlow, V. (1988). *The Peoples of the Soviet Union. A Translation of Natsional 'nostri SSSR*. London: M. Tiffen. Hutchinson Press.
- Köksal, A. (1983). *Bilim Dili: Türk Dili*. XLVJ/373, 8-15.
- Kösoğlu, N. (1997). *Millî Kültür ve Kimlik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Kösoğlu, N. (1998). *Türk Kimliği ve Türk Dünyası*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kösoğlu, N. (2002). Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Doğuşu ve Özellikleri. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce IV: Milliyetçilik*, (T. Bora, Ed.) içinde (ss. 208-225). Ankara: İletişim Yayınları.
- Kreindler, I. (1985). *The Non-Russian Languages and the Challenge of Russian: The Eastern Versus the Western Tradition*. Berlin-New York-Amsterdam.
- Krısın, L.P. (1994). *Russkiy Yazık kak Yazık Natsionalnogo Menshstva. // Yazıkoviye Problemi Rossiyskoy Federatsii i Zakonı o Yazıkah, Moskva. (Ulusal Bir Azınlığın Dili Olarak- Rusça. Rusya Federasyonunun Dil Problemleri ve Dillerle İlgili Yasalar*. Moskova.
- Kuçkartay, İ. (1998). Latin Esaslı Yeni Özbek Alfabeti (Kabul Edilmesi ve Uygulanması). *Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Trabzon: KTÜ Yayınları, s. 121-125.
- Kuran, E. (1992). *XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi*. Erdem VI (16), Ankara.
- Kurubaş, E. (2006). SSCB Sonrasında Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 2 (5), 112-133.
- Kurzman, C. (1999). Uzbekistan: The Invention of Nationalism in an Invented Nation. *Critique*, (15), 77-98.
- Kushner, D. (1979). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Ş. S. Türet, R. Ertem ve F.Erdem, Çev.). İstanbul: Kervan Yayınları.
- Landau, J. M. ve Kellner-Heinkele, B. (2001). *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan*. London: Hurst and Company.
- Landau, J. M. ve Kellner-Heinkele, B. (2012). *Language Politics in Contemporary Central Asia. National and Ethnic Identity and the Soviet Legacy*. London: I.B. Tauris & Co.ltd.
- Laruelle, M. (2017). *Uzbekistan: Political Order, Societal Changes, And Cultural Transformations*. Central Asia Program Institute For European, Russian And

- Eurasian Studies Elliott School Of International Affairs The George Washington University.
- Leca, J. (1998). *Uluslar ve Milliyetçilikler*.(S. İdemen, Çev.). İstanbul: Metis Yayınevi.
- Lenin, V.I. (1964). *Seçilmiş Eserleri*, 2, Bakü.
- Leonardis, F. (2016). Memory and Nation-Building in Georgia. *Nation Building and Identity in the Post-Soviet Space New Tools and Approaches*, (R. Isaacs ve A. Polese, Ed.) içinde (ss. 1-23). Londra: Routhledge.
- Lewin, M. (2016). *Sovyet Yüzyılı*. (R.Akman, Çev.). (3. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (M. Kırıralı, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, E.G. (1973). *Multilingualism in the Soviet Union*. The Hague, Mouton.
- Lewis, G.E. (1972). *Multilingualism in the Soviet Union*. Paris:The Hague.
- Linden, C.A. (1966). *Khrushchev and the Soviet Leadership, 1957-1964*. John Hopkins Press, George Washington University Institute for Sino-Soviet Studies.
- Lone, S.A. (2013). Developmental Changes In Uzbekistan Through Education By Soviets. *International Journal of Russian Studies*, 2 (1), 119-133.
- Lorimer, F. (1946). *The Population of the Soviet Union History and Prospects*. Cenevre : Leage of Nations.
- Macey, D. (2015). *Foucault Hakkında Herşey*. (F. Demirci, Çev.). İstanbul: Dedalus Yayınevi.
- Macaulay, R. (1994). *The Social Art Language and Its Use*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Mardin, Ş. (2012). *Türk Modernleşmesi-Makaleler*. (21. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marr, N. Ya. (1926). *K Proishojdeniyu Yazıkov*. Sbornik Statey N. Ya. Marra, Moskova.
- Marr, M. (2017). *Lazistan'a Yolculuk*. İstanbul : Aras Yayıncılık.
- Marx, K., Engels, F. Ve Lenin, V.I. (1996). *Sanat ve Edebiyat*. (A. Çalışlar, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

- McCauley, M. (1987). *Khrushchev and Khrushchevism*. UK: Macmillian Press, 1-8.
- Medvedev, Z.A. (1986). *Gorbachev*. New York: W.W. Norton and Company.
- Mchedlov, M. P. (2007). *Vera, Etnos, Natsiya*. Moskva: Kulturnaya Revolutsiya.
- Michelet, J. (1950). *Fransız İhtilali Tarihi*. (H. Varoğlu, Çev.). Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- Miller, F.J. (1990). *Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era*. Cambridge University Press.
- Molotov V., Vorosilov K., Kirov S., Stalin J. ve Gorki M. (2004). *1917 Sovyet Devrimi: Gorkly, Molotov, Vorosilov, Kirov, Jdonov*. 1, (A. Bilgi, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Muhamedova, S. ve Akbarov, (2014). Language Policy in Uzbekistan. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (2014-2), 231-236.
- Muhammeddin, R. (1998). *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, No: 163.
- Musabey, V. (1959). İdil-Ural Türkleri Dil ve Yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması. *Dergi No:5*, Münih, 55-61.
- Musahan, Ali Y. (2015). Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası. *Erzurum: İLTED*, 2 (44), 227-246.
- Musaoğlu, N. (2008). Orta Asya Cumhuriyetlerinde Dil, Ulusal Kimlik ve Demokrasi. *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*, 469-476, Bişkek.
- Musaoğlu, N. (2009). Orta Asya Cumhuriyetlerinde Dil, Ulusal Kimlik ve Demokrasi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 261-273.
- New York Times, (11 Kasım 1982). Brezhnev Attempted to Advance Soviet Goals Through Detente; Soviet Leader Used Consensus in Politburo on Domestic Issues. *Gazete Makalesi*, 22.
- O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi, (2017). *Demografik Holat. Rapor*, Toshkent.
- Oba, A.E. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Olcott, M. (1985). Central Asia: The Reformers Challenge a Traditional Society. *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*, (L. Hajda ve M. Bessinger, Ed.) içinde (ss. 253-281). San Francisco: Westview Press.
- Omarov, A. (1997). Kazakistandağı Agartu İsi Jane Patşa Ökimetinin Otarlık Soyatası. Almatı, 16-17.
- Onay, Y. (2002). *Rusya ve Değişim*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- Oppenheimer, F. (1984). *Devlet*. (A. Şenel ve Y. Sabuncu, Çev.), Ankara: Kaynak Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1985). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet*. TCTA, V., İstanbul.
- Ostroumov, N. (1886). *Sposobni Li Koçevie Narod, Azii k Usvoeniyu Hristianskoy Veri: Hristianskoy Kültürü*. Moskova, 15-17.
- O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligi, (2013). 2012/2013 Akademik Yil Ma'lumoti. *Rapor*, Tashkent.
- Öksüz, G. (2017). *Liderlerin Sovyet'i: Devrimden Perestroykaya*. Sovyet Dönemi Dil Politikaları, (A. Kaşoğlu, Ed.) içinde (ss. 209-235). Ankara: Çeviribilim Yayınları.
- Ölmez Kargı, Z. (1998). Çağatayca Sözlükler. *Kerbikeç Dergisi*, (6), 137-144.
- Öner, M. (2004). Türkistan'da Ozan'ın Sovyetleştirilmesi Örneği Olarak Jambıl Jabay. *Kök Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 71-81.
- Öner, M. (2008). Atatürk'ün Yazı Devrimi. *Türk Dil Kurumu'nun 80. Yıldönümünde Harf İnkılabı Panelinde Sunulan Bildiri Metni*, (27/10/2008), 1-5.
- Özdoğan, M. (2015). Türkiye'de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936). *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2, 227-262.
- Özel, M.S. (2014). Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 99-122.
- Özgüdenli, O.G. (2010). Şemsettin Sami. *TDV Ansiklopedisi*, 38, 519-523.
- Özsoy, İ. (2006). Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihî ve Evrensel Dersler. *Bilig Dergisi*, (39), 163-194.

- Öztuna, Y. (1963). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*. 3. Cilt, İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Özyetkin, M. (27.12.2013). Türk Dünyasında Dil Politikaları. *Türk Ocağı 100. Yıl Sohbetleri*.
- Özyurt, C. (2004). Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası. *Selçuk İletişim Fakültesi Dergisi*, 3 (3), 155-165.
- Pavlenko, A. (2008). Bi-and Multilingualism as a Metaphor for Research. *Bilingualism: Language and Cognition*, (J. Abutalebi, Ed.) içinde (ss. 197-201). 11 (2).
- Pavlenko, A. (2008). Russian in Post-Soviet Countries. *Russian Linguistics*, (32), 59-80.
- Petersen, K. (1996). Celebrating Amir Timur. *Central Asia Monitor*, No: 5.
- Pipes, R. (1954). *The Formation of Soviet Union*, Cambridge: Harvard University Press.
- Pool, J. (1978). Soviet Language Planning: Goals, Results, Options. *Soviet Nationality Policies and Practices*, (J.R. Azrael, Ed.) içinde (ss. 216-226). New York: Praeger.
- Prazauskas, A. (1993). Rusya'nın Parçalanması-Politik Yanılsama. *Nezavismaya Gazetesi*, 28.05.1993.
- Primary And Secondary Education In Uzbekistan Facts And Figures 2000-2006 (2007). *Statistical Bulletin*. Statistical Series No. 5, Tashkent: Uzbekistan.
- Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*. Ankara: Barış Kitap Yayınevi.
- Rahimi, F. (2018). Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (7/1), 69-104.
- Rasanayagam, A. (2003). *Afghanistan: A Modern History*. I.B. Tauris, London.
- Recebov, E.E. (1988). *Dilcilik Tarihi*. Bakü: Maarif Neşriyatı.

- Renan, E. ([1882], 1994). Qu'est-ce qu'une Nation?. *The Question of Definition: Nationalism*, (J. Hutchinson ve A. D. Smith, Ed.) Calmann-Levy: Paris, Oxford: Oxford Universty Press.
- Rickard, P. (1992). *The French Language in The Seventeenth Century*. UK: D.S. Brewer.
- Rubin J. ve Jernudd B.H. (1971). *Evaluation and Language Planning*. 217-252.
- Robinson, D. (1988). *Language Policy and Planning*. Washington D.C.: ERIC Clearinghouse on Language and Linguistics.
- Roux, J.P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. 3.Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roy, O. (2016). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Roy, P.S. (1968). *Language Standardization: Readings in the Sociology of Language*. Yay: J.A. Fishman, Mouton and Co. N.V. Publishers, 754-765.
- Rüstemova, A. (2010). Ulusal Kimliğin Belirleyici Etkeni: Dil. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (7), 85-95.
- Sadıkov, R. (2010). Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 101-108.
- Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Safarov, G. (1922). *Kolonialnaia Revolyutsia*. Taşkent.
- Sakin, O. (2008). *Osmanlı'da Etnik Yapı*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- Saklı, A.S. (2012). Fransa ve Almanya'da Uluslaşma Süreci ve Ulus Bilincinin Oluşumu. *Akademik Bakış Dergisi, E-Dergi*.
- Sapiets, J. (1972). The 24th Congress of the Soviet Communist Party. *The Russian Review*, 31, (1), 11-24.

- Saray, M. (1984). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi.
- Saray, M. (1987). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Saray, M. (1992). *Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık: İstanbul.
- Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları, No:76.
- Saray, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Savaşkan Akdoğan, N. (2010). Modern Ulus-Devlet Olma Yolunda Harf İnkılâbı Uygulaması. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(3), 33-59.
- Schlyter, B.N. (1995). Research on Language Renewal in Uzbekistan. *Nordic Newsletter of Asian Studies*, No: 2, 21-23.
- Schlyter, B.N. (1998). New Language Laws in Uzbekistan. *Language Problems and Language Planning*, içinde (ss. 143-181). 33 (2), John Benjamins Publishing Company
- Schlyter, B.N. (2001). Language Policies in Present-Day Central Asia. *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, 3 (2), 127-136.
- Schnapper, D. (1995). *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*. (Ö. Okur, Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Schuyler, E. (2007). *Türkistan*. (F. Çetin ve H. Çetin, Çev.). İstanbul: Paradigma Yay.
- Seferoğlu, Ş.K. ve Müderrisoğlu, A. (1986). *Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme)*. Ankara: Azerbaycan Kültür Deneği Yayınevi.
- Selkaçev, A. (2012). Obsujdeniye na Predsobornom Prisutstvii Voprosa ob Avtokefalii Gruzinskoy Tserkvi. *Yejegodnaya Bogoslovskaya Konferentsiya Pravoslavnogo Svyatotihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta*, (22), Moskva

- Shahrani, N. (1993). Orta Asya ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama. (V. Serin, Çev.). *Akademik Araştırmalar Dergisi*.
- Shoumarov, G., & Iriskulov, A. (2005). Globalisation and the Sociolinguistic Typology of Languages. *National Development, Education and Language in Central Asia and Beyond Uzbekista*, (H. Coleman, J. Gulyamova ve A. Thomas, Ed.) içinde (ss. 134-141). British Council.
- Smith, A.D. (1994). *Millî Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, G., Allworth, E. A., Bohr, A., V. Law, A. ve Wilson A. (1998). *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. Cambridge: Cambridge Universty Press.
- M.G. (1998). *Language and Power in the Creation of the USSR, 1917-1953*. Berlin-New York: Walter de Gruyter Press.
- Soboul, A. (1969), *1789 Fransız İnkılâbı Tarihi*. (Ş. Hulusi, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sokol, E.D. (1954). *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Somuncuoğlu, B.T. (2008). Türkistan'da İki Rus Eğitimci: Vladimir Petroviç Nalivkin ve Nikolay Petroviç Ostroumov. *Türk Kültürünü Araştırmaları Dergisi*, (2), 314-321.
- Somuncuoğlu, B.T. (2014). Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), Yıl:18, 228-229.
- Sov. İKP'nın XXIV. Kurultayı, (Stenografik Hesabat). 1973, 233.
- Stanley, J. (2016). *Demokrasilerde Propaganda Oyunu*. İstanbul: the Kitap Yayınları.
- Stephen, M. (2006). Language Policy and Minority Rights. *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*, (T. Ricento Ed.) içinde (ss. 255-272). New Jersey: Blackwell Publishing.
- Süleimenova, E. ve Akanova, D.K. (2002). Kazak Dili ve 1990'lardaki Yeni Dil Politikası. *Türkler Cilt 19*, (H.C. Güzel, K.Çiçek ve S. Koca, Ed.) içinde (ss. 408-414). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Szporluk, R. (1992). Dissent and the Non-Russian Nationalities. *Soviet Studies*, 23-42.
- Şahin, E. (2007). Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri. *Stalin ve Türk Dünyası*, (E. G. Naskali ve L. Şahin, Ed.) içinde (ss. 233-244). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Şahin, E. (2012). Orta Asya ve Kafkasya Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Dil Politikaları Bağlamında Alfabe Değişimi. *Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, (O. Yeşilot, Ed.) içinde (ss. 277-385). İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları.
- Şahin, V. (2014). *Bilge Kadının Aynadaki Yüzü (Halide Edip Adivar'ın Romalarında Yapı ve İzlek)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şendeniz, Ö. (2014). Erken Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları: Güneş Dil Teorisi'nin Türk Basımında Yansımaları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (20), 307-326.
- Tarım, R. (2013). Atatürk ve Türk Dili. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turks and Turkic*, 8 (9), 95-103.
- Taşdelen, M. (2011). Sovyet Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Siyasi Değişim. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (43), 71-80.
- Tekin, F. (2008). Özbek Türkçesinin Latin Alfabeti Esasındaki İmlası Üzerine. *Turkish Studies*, 3 (6), 604-616.
- Tekiner, S. (1965). Özbekistan'da Milliyetçilik. *Dergi*, No:41.
- Temple, J. (2000). Growth Effect of Education on Social Capital in the OECD Countries. *OECD Working Paper*, No: 00/36.
- Temur, N. (2010). Folklor-İdeoloji Bağlamında Sovyetler Birliği Dönemi Folklor Politikaları ve Bu Politikaların Kırgız Folkloruna Etkileri. *Bilig Dergisi*, (53), 219-232.
- Thakur, V. (1992). Development of Public Education in Soviet Central Asia (1917-1939). *The Journal of Central Asian Studies*, III, Srinagar.

- The Royal Institute of International Affairs, (1939). *Nationalism; A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs*. London: Oxford University Press.
- The State Committee Of The Republic Of Uzbekistan On Statistics, (2018). *Analysis Of The Development Of Living And Living Standards Of The Population In The Republic Of Uzbekistan*. Özbekistan, 15.
- Thompson, J. (1998). *Russia and the Soviet Union: An Historical Introduction*, New York: Westview Press.
- Togan, Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tollefson, J.W. (1991). *Planning Language, Planning Inequality*. London-New York: Longman.
- Tombak, F. (2011). 20. Yüzyıl Sovyet Rusyası'nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme. *History Studies*, 3 (2), 359-370.
- To'raxo'jayeva, S. (2017). Latin Ya Da Kiril - Hangisi Makul?. (Z. Öztürk, Çev.). *Huquq va Majburiyatlar Jurnalı (Hukuk ve Yükümlülük Dergisi, Özbekistan*.
- Torgelsen, D.G. (2009). KTO I KUDA? Russia, Language and National Identity [Elektronik Sürüm]. *Colhoun The NPS Institutional Archive*, Dspace Veritabanı, 1-35.
- Tuminez, A.(2000). *Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy*. USA: Rowman&Littlefield Publishers.
- Turaeva, R. (2015). Linguistic Ambiguities of Uzbek and Classification of Uzbek Dialects [Elektronik Sürüm]. *Anthropos: International Review of Anthropology and Linguistics*, Research Gate Veritabanı, 463-476.
- Turniyazov, N., Rahimov, A., (2006). *O'zbek Tili (Ma'ruzalar Matni)*. Samarqand: O'zbekiston Respublikasi Oliy Va O'Rta Maxsus Ta'lim Vazirligi Samarqand Davlat Chet Tillar İnstituti.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (2009). Cilt:36, İstanbul.

- Twenty Forth Congress Of The Communist Party of The Soviet Union (March 30—April 9, 1971). *What The Congress Discussed And Decided*, Moscow: Novosti Press Agency Publishing House.
- Tynyshpayev, M. (1998). *Istoriya Kazakhskogo Naroda*. Sanat, Almaty.
- Ulug'bek, M. (1994). *To'rt Ulus Tarixi*. (Fars Dilindne Özbekçeye Çev.: B. Ahmedov, N. Norkulov ve M. Hasaniy), Taşkent: Chulpan Neşriyat.
- Urban, P. (1961). Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Millî-İdeolojik Eğilimler. *Dergi*, No: 23-24.
- Uzman, M. (2010). Romanisation in Uzbekistan Past and Present. *Royal Asiatic Society Series 3*, No: 20-1, 49-60.
- Vaidyanath, R. (1967). *The Formation of the Soviet Central Asian Republics: A Study in Soviet Nationalities Policy, 1917-1936*. New Delhi: People's Publishing Co.
- Wardhaugh, R. ve Fuller, J. M. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics*. West Sussex, UK: Wiley Blackwell Publishings.
- Weitz, E. (2002). Racial Politics Without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges. *Slavic Review*, 61 (1), 1-29.
- Wiegert, A. ve Teitge, S. (1986). *Society and Identity: Towards a Sociological Psychology*. Routledge, Part of the Taylor & Francis Group, Cambridge Press.
- Yalçinkaya, A. (2006). *Sömürgecilik, Pan- İslamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- Yapıcı, F. (2017). Liderlerin Sovyet'i: Devrimden Perestroykaya. *Sovyet Dönemi Dil Politikaları*, (A. Kaşoğlu, Ed.) içinde (ss. 291-313) Ankara: Çeviribilim Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (6. bs). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, E. (2014). Türkiye'de Milliyetçilik ve Millî Kimlik: Türkçülüğün Keşfi ve Ulus-Devletleşme Sürecinde Türk Millî Kimliği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (28), 73-95.
- Yılmaz, M.Y. (2014). İşgal Dönemi Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi. *International Journal of Social Science*, No: 29.

- Yuldashev, M. (2011). Özbekistan'daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 251-258.
- Yuldashev, M. ve Özkaya Y. (2018). *Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Yusuf, B. ve Tulum, M. M. (1994). *Özbekistan Türkçesi – Türkiye Türkçesi / Türkiye Türkçesi – Özbekistan Türkçesi Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Yusufoğlu, Y. (2010). Ulus Nedir?. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, (13), 75-85.
- Yüce, M. (2006). Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası. *Akademik Bakış Dergisi Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi*, (9), 1-12.
- Zengin, D. (2010). Türkçenin Tersine Sözlüğü. *Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Zenkovsky, S.A. (1967). *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Harward.
- Zhemukhov, S. ve Aktürk, S. (2015). The Movement Toward a Monolingual Nation in Russia: The Language Policy in the Circassian Republics of The Northern Caucasus. *Journal of Caucasin Studies/Kafkasya Çalışmaları, Sosyal bilimler Dergisi*,1, 33-67.
- Žižek, S. (2017). *V.İ. Lenin, Lenin 2017: Hatırlamak, Tekrarlamak ve Kafa Yormak*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

2. İNTERNET KAYNAKLARI

- Nationalities Policy Under Brezhnev, Erişim: 18 Ekim 2018, <https://www.globalsecurity.org/military/world/russia/cccp-nationalities-brezhnev.htm>,
- Uzbekistan: Factbox Of Uzbek-Russian Relations, (2005). Erişim: 06 Kasım 2018, <https://www.rferl.org/a/1061714.html>.

Uzbekistan's Secret Underground: A Photo Ban Lifted After 41 Years, (2018). Erişim: 31 Aralık 2019, <https://petapixel.com/2018/08/18/uzbekistans-secret-underground-a-photo-ban-lifted-after-41-years/>.

Uzbekistan's Secret Underground – in Pictures, (2018). Erişim: 31 Aralık 2019, <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2018/aug/24/uzbekistan-secret-underground-tashkent-metro-in-pictures>,

Haberler, Özbekistan'da Latin Alfabesine Geçiliyor, Erişim: 04 Kasım 2018, http://www.tdk.gov.tr/images/1996_02_24_TDK.pdf, TDK Veritabanı. 490-491.

Latin Alphabet in Uzbekistan: To B or Not to Б", (2017). Erişim: 04 Aralık 2018, <https://eurasianet.org/latin-alphabet-uzbekistan-b-or-not-b>,

Omniglot: The Online Encyclopedia of Writing Systems & Languages, "O'zbek Tili", Erişim: 04 Kasım 2018, <https://www.omniglot.com/writing/uzbek.htm>,

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Dil Yasası, 1995, Erişim: 05 Kasım 2018, [http://nrm.uz/contentf?doc=5730_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_21_10_1989_g_n_3_561xi_o_gosudarstvennom_yazyke_\(novaya_redakciya_utverjdjena_zakonom_ruz_ot_21_12_1995_g_n_167-i\)&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan](http://nrm.uz/contentf?doc=5730_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_21_10_1989_g_n_3_561xi_o_gosudarstvennom_yazyke_(novaya_redakciya_utverjdjena_zakonom_ruz_ot_21_12_1995_g_n_167-i)&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan),

Uzbekistan: Russia Drawing Students in Drove. (2016). Erişim: 20 Kasım 2018, <https://eurasianet.org/uzbekistan-russia-drawing-students-drove>,

Yangi Alifbo Nega Kerak? Rektor Bilan Suhbat, (2018). Erişim: 06 Aralık 2018, https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=iUmFOCdvLrs,

Açık, F. (2014), "Dil Politikaları Bağlamında Türkçenin Öğretimi", Erişim: 12.09.2017, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/fatma_acik_dil_politikalari_turkcenin_ogretimi.pdf,

Anket: Gençlerin Devlet Dili ve Alfabe Reformuna Yaklaşımı Nasıl?. Erişim: 26.12.2019, <https://kun.uz/uz/news/2019/11/25/sorovnomayoshlarningdavlattiliva-yozuv-islohotigamunosabati-qanday>.

Bryukov, A. (2014). Epokha Stalina: Bolshoy Natsionalizm: Russikiy Sotsializm. Erişim: 01.05.2018, <http://evrazia.org/article/2454>.

Central Intelligence Agency [CIA], (2018), The World Fact Book: Uzbekistan, Erişim: 06 Kasım 2018, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>.

Khalikov, Y. (2006). "Uzbekistan's Russian-Language Conundrum". Erişim: 10 Kasım 2018, <https://eurasianet.org/uzbekistans-russian-language-conundrum>.

Kocaoğlu, T. (2013). Eski Sovyetler Birliği'ndeki Alfabe Politikası ve Bugün", Erişim: 05 Aralık 2018. <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/konuk-yazarlar2/401-eski-sovyetler-birli%C4%9Fi-ndeki-alfabe-politikas%C4%B1-ve-bug%C3%BCn>.

MardjaniFoundation.Erişim:27.06.2019,<http://islamperspectives.org/rpi/items/browse?collection=7>.

Mardjani Foundation. Erişim:27.06.2019, No. IM/P-66. <http://islamperspectives.org/rpi/files/show/360>.

Mardjani Foundation. Erişim: 25.06.2019, SCMCHR. SIN 29297/70, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/9878>.

Mardjani Foundation. Erişim: 25.06.2019, No. IM/P-115, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/9938>.

Mardjani Foundation. Erişim: 25.06.2019, No. IM/P-62, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/9950>.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan (Özbekistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Erişim: 19.10.2018, <https://mfa.uz/en/uzbekistan/341/>.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan (Özbekistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Erişim: 19.10.2018, <https://mfa.uz/en/uzbekistan/339/>.

Nikolovski, Z. (2017). Language Planning and Language Standardization. Erişim: 10 Ağustos2017,https://www.academia.edu/22616971/LANGUAGE_PLANNING_AND_LANGUAGE_STANDARDIZATION.

Nogayeva, A. (2014), Orta Asya'da Alfabe Tartışması. Erişim: 01.05.2018, www.archive.is/Uy3u.

The State Committee Of The Republic Of Uzbekistan On Statistics, (2017). Training Of Highly Qualified Scientific-Pedagogical Staff In The Republic Of Uzbekistan. Erişim:

21 Kasım 2018, <https://www.stat.uz/en/435-analiticheskie-materialy-en1/2077-training-of-highly-qualified-scientific-pedagogical-staff-in-the-republic-of-uzbekistan>.

The State Committee Of The Republic Of Uzbekistan On Statistics, (2017). Educational Statistics. Erişim: 21 Kasım 2018, <https://www.stat.uz/en/435-analiticheskie-materialy-en1/2065-education-statistics>.

Yeniseyev, M. (2018). O'zbek Telekanallari Mashhurlikda Rossiya Dasturlarini Ortda Qoldirmoqda. Erişim: 03 Aralık 2018, http://central.asia-news.com/uz/Latn/articles/cnmi_ca/features/2018/05/01/feature-02.

EK 1. : 1940 Tarihli Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine Geçiş Konulu Kararname-Özbekçe (Latin Harfleri İle) Sureti

231.

RAIS : Özbek jazuvini latinlaqtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi jani özbek alifbesiga keciş haqida doklad ucun soz"talq Komissarlari Sovetiniñ rais Orunesari professor- deputat Qari- Njazovga beriladi .

QARI- NIJAZOV - Deputat ortaqlar, OZSSR Alij Sovetiniñ III sessijasi diqqetiga taqdim etilgan jani özbek alifbesi haqidagi masala katta tarixij, madaniij va sjasij ahamijatga egadir .

"Har tomanlama x asilgan özbek xalqiniñ tarixij jollari quda ham asir va qijin edi. Bir tomandan qarq feodalizmi, ikkinci tomandan carizmiñ mustamelaka sjaseti özbek xalqiniñ qadiñgi madaniijatini diniij va millatoilik taassisi astida ajaq tagiga taptan toclaga harakat qildi.

Ma'lumkiij özbek tili aras, fars tilleriniñ kucli ta'siri astida qalga edi .

Oz davrida aras, fars tilleriniñ özbek tiliga kucli ta'bir etgani toqrisida aras tarixciisi Abuça"far isni qirora korsatis otgan edi. Uain ajtiqica IX arada jaraqqa Buxara deqanlari " Hamma aras bolin ketdi, arablagdi" den saz ara qilganlar. Deqanlariniñ bu xil arzlari haqiqatda toqri va qanuniij edi. Cuski bu arz aras jiliniñ ken amaga enlapilmasligidan ciqis kelgan. Aras tili esa oz qamantiligini tomanidan juqari iatijazga ega bolgan sulla, epan, imaa, cinovniklar va

qunga o'zgaq tabaqalarini tili edi .

Carismin mustamlaka siyosati ozdek xalqi madaniyatini rvaqlantirishga jol berandi. Ona qn siyosat natijasida Bujak Oksar Sotsialistik revoljutsijasiga qadar Ozdekstan aholisi deyarlik jappesiga savadsiz edi. Ozdekstanda jerli xalq balalaridan faqat 1,5 protsentgina maktaga tartilgan edi. Katta jaydagi aholinin 98 protsenti savadsiz edi.

Alifbe, jazuv qunbesis madaniyatini su muhim qurallaridan biri hisoblanadi. Qadiagi jazularni organik va tekis quni ko'rsatadiki, jazuv taraqqijatini muajjan qanunlariga bojsiagan belda biri ikkinisidan oqis kelgan, taraqqij a etgan .

Hazirgi vaqtda iqlatilajetgan jazuvimiz, unin rusca jabi ozdekaligidan qat'ij azar, ozlarinin baglanqic formalarini olleqacanlar joqatis qojganlar, taraqqijatni xilma-xil bosqiclarini otis, harxil ozgericlarini nasdan kecirganlar .

Ma'lumki ozdek xalqi latinlaqtirilgan alifbaga qadar arab alifbesidan fajdalansis kelgan, undan aldin esa ujqur alifbesidan fajdalansis kelgan va na'zi buqqatlarga qaraganda xta j jazuvidan ham fajdalangan .

VI- VIII asrda Ortasiyada arab jazuviniñ bir taramı bolgan ujqur jazuvı ken ravqda tarqalgan. Arab alifbesige qadar mana qı jazuvdan faydalanis kelganlar.

Dastavval su xat ondan onga qaras jazilgan, kejinga xtajlarin ta'siri blan cap tasandan onga tomltirilgani halda juqaridan pastga qaras jaziladigan bolgan.

Mongoliya imperiyesi taqbil etiligi blan su alifbd turk- moqul xalqlari arasida jana ken taramq aldi. XV asrdan son su jazuv Ortasiya xalqlari ortasida quda ken iqlatila saqladi.

Ujqur alifbesi arab alifbesi tasavidan siqis ciqarilgandan kejin has bir qanca vaqt davam qildi. Manal ucun 1379 jilda Daepr vojida Temur oz qabadatnasalarini ujqur alifbesida jazdi.

Tarixniñ saqlarida arabij alifbesi asasında arab alifbesi sajdanga keldi. U , islan dini blan Afrika, Asiya , Javropaga tarqaladi.

Arab arabilardan alifbesi qabul qilgan vaqt da unda hammasi bolis 22 harf bar edi. Arabijlar mana qı 22 harf vasitasi blan iq korganlar .

Bu 22 harf aravlarni qaniqtiranganidan son ular o'zlarining spitsifik tavaqlari uchun alifbega yana 6 ta qo'simcha harf kiritdilar.

Keyincha arab alifbasini qasul qilgan fars va turk xalqlari o'zlarining spitsifik tavaqlarini ifada etib uchun unga yana 4 ta harf qo'sdilar. Alifbemin sani 32 harfga yetdi.

Arab alifbesi hamma qajda mahalliy alifba-lar ninq ta'siriga ucran oz halini o'sgartira saqladi. Masalan, Hgasda- Suriya alifbesi ta'siri astida Xatti kofij; x Afrikada va aniqraq Misrda arabiy alifbesinin ta'siri astida xatti nasriy, Aranda pahlavijlar va sandlar alifbesinin ta'siri astida xatti ta'liq va xatti qkasta nomi bilan jurutilgan xatlar majdenga keladi.

Juqarida kersatilgan arab alifbesidan ilgari Ortaasiya xaq-lari arsaida ujqur alifbesi iqlatilib kelgan edi. Ujqur alifbesinin ta'siri astida xatti devanij dejiilgan slahida xat vuqudga keladi.

Hazirgi kunda arab alifbesinin 30 ga jaqin turli qakli bar. Ulardan kopisi turk xalqlari ta-manidan, qu qamladan ozdek xalqi ta-manidan iqlas ciqilgandir .

Mana şu faktların özi arap alifbesinin 30 ga jəqin tərəfə eyni solığı, əmi bizzin tələsinə qavaz bərsəlligini və bərsə ələməj kəlginini kərsətədi. Bu qəllərdən hec vəri əsginə vələm xəlqi qəmətləstirədi. Çünin uca arap alifbesini islah etigə biricidilər.

Əsl uca kəfij xətinə əlin qərajlik, u alifədə hec qəndəj nuqta və hec bir dəskretik belgi qəlməgən. Bu alifə muntəqil figurə qəhətidən qəndə kəssəqəl ədi. 3 və 4 bərsə 4 bərf bir cəldə ifadələngən. Çünin muntəqədə bir bərfni ikkinə bərfdən əqrətig qəjət qijin bəlgən.

Şu kəlfətlərdən qutulig uca jətigəməgən bərfərgə ələbədə bərf əliq, bəlgilər qəjig ələm ulərdən fəjdələngigə təqri bəlgən ədi. Arap alifbesini islah eticilər tərli dəskretik bəlgilər ələm bərfərgə jəməq jəlinə tutqanlar. Şundəj qilin, biqraj bərsə ələm birinci əsərdə jəçəgən Əbdəlməlik Kəlifə dəvrədə arap bərfərgə nuqta qəjig jəsilədigən bəldi.

Arap alifbesigə nuqtələrinə kiritiligi arapca jəsilgən təkiətlərinə əsnəlik ələm əqəgə bir qədər imkən bərsədi. Ləkin tərki xəlqləridə bəlgən uəli təvəgərgə jəməvdən kərsətig bərsələsi pərsələm bəlgicə qələbərđi. Tərki tilidə uəli təvəgərgə arap alifbesidəgi qəllərgə nisbətən kəp.

Arab alifbesida esa faqat 3 ta unli harf bo'lgan. Undan taqqari sa'ni maqtalarnin tugis qalici, yaxud bir harqlarnin turli shaklda jaziligi quda kop qijinciliqlar tugdirgan, tehiatlarnin sa'nanini ozgartib jumargan edi.

Araslar bu qijinciliklardan qatiliq ucan turli shakldagi est-ust belgilarini ojlus ciqarganlar.

Dunin natiqasida harqlar sanini baddan taqqari artirin jumariqqa sanasoi bo'lgan. Haqiqatda esa alifbe bilgisi 2000 mindan artdis ketdi.

Arab jazuvi tarixida, arab alifbesiga mana gu xil turli diakretik belgilarin kiritiligi natiqasida hamma fajdalanigi ucan sanalashtirilgan den haanlandi. Alifbada 3 sin belgi soligi hamma fajdalanigi ucan sanalik sanas, balki qanca-lik qijincilik tugdirganini korinis taripti.

Qundaj kop shakllarga oga bo'lgan arab alifbesi poligrafija texnika talaslariga zavafiqlog-tirigda quda katta qijinciliklarni tugdirgan. Qundin natiqasida agarda rusca jazilgan kitob 1563 noi jilda bojdanga ciqgan solas, 1821 noi jilda Hiarde arab alifbesi bilan birinci marta arab tilida birinci peocat gazita boqlagan. Turkijani Stambul shahrida 1830 jilda, ja'ni bundan 100 jil ilgari gazeta nasr etilgan. Qundaj qilis arab alif-

nesidan fajdalangan xalqlar ktes nasr etiç masala-
sida saçqa xelulardan 250 jil arqada qalis ketgan-
lar .

Aras alifnesinin 30 turidan " nasr" ni sas-
xarasa texnikasiga muvafiqleptiriç laris tapilgan
edi. Nasr harfiniç tort xil çakli bolganidan,
torttadan çakl qujdirisga toçri kelçan. Çundaj qilis
32 harfdan isarat bolçan alifne ucuç 128 çakl
qujdirilçan, jaris islah qilingan 38 harfli alifne
ucuç esa 152 çakl qujdirilçan .

Nasr harfiniç 16 ta qoçisça ust va ast
belçisi nar edi. Agar esasij harflarçan va belçilar-
niç hamasini qoçis qujdirilçan, u halda 2304 katak-
li nasr kassasi jasalıçı kerak edi. Çumhasia suni
qiliç munkin esas edi.

Çunin ucuç avval esasij teklati, soçra
ikinci qoçta ust belçilarini, andaç son, ast
belçilarini taradigan soldilar . Alçetta va narça
shvalni jeniçleptirsadi . Çunin ucuç bes eski
jolça qoçtis, adasijatniç esasij qiwini ust va
ast belçilarisiz masa saçladilar va teklati oçuç
qijinleçis ketdi .

Çunek soçlarida diskretik belçilar bolçasa
ham, bir ilaç qilis oçuç- jasiç munkin edi; çunç
tekistda oçuçniç taçis bolçagan aras soçlari munç

uores qalgan pajtlarda ularni to'g'ri oqib uchun diakretik belgilari bilan jasiq berak edi. Shubhsiz bu narsa ktas vaqtda katta- katta qijiaciliklar tuqdirgan va qunin uchun biznin Ozbekistanda ktalar asosan toq vaasa usuli bilan vaasilar edi.

Javropa xalqlarinda javruvida bolgan grafika qanualari arab alifbasida joq . Arab alifbasi ciniq sistemasiqa nojisimajdi va hec qandaj raskaga siqmajdi .

Hama qu ahvaller arab alifbasida oqni ajrim xalqlar ortasida savad ciqariqni qijialastirar , ularnin tili va usuman madaniyatinin rvaqlanigiga tosqunlik qilur edi . Bu aqir ahvaldan qutilig uchun na'silar arab alifbasini islah qiliqda davas etadilar, na'silar esa arab alifbasidan latin va rus alifbalariga tasan jus oguradilar.

Islahciler dattavval usulilerali koqajtirganlar va jana 6 ta harf qogganlar . Qandaj qilis islah qilingan alifbada harflarinin sasi 36 ga jetadi. Bu harflarinin 4 varianti nasaxxasa va javv uchun 152 belgidan inarat boladi.

Ozbek tilida bolmasqa va arab tilinin oziga ras bolgan tavaqlari kas katta qijiacilik tuqdurgan .

Bu alifba ta latialastirilgan alifbaga otulguncha iclatilis keldi .

Aras alifbesini red qilucilarain tarafdorlaridan biri Azarnajqanli Mirsa Fatali Axundov bolib, bu kei otgan esrnin ortalaridajaq xatixatix rus latin alifbesinin asosida bir alifbe iqlas ciqqan edi. Mirsa Fatali Axundov oqa vaqtdajaq oz alifbesiga rus alifbesini asos qilib qojgan, lekin u aras tavuqlarain hawsasini saqlas qaliq va unilarni 10 taga jethasiqni molqallaganidan, harflarain sani 42 taga bargan edi . U , rus alifbesida jethasigan harflarai latin alifbesidan elgan.

Bundan ilgari Axundov aras alifbesini islah qiliqqa uninin korgan edi; amma u ruhnilarain qattiq qarqiligiga ucradi , undan taqqari aras alifbesini islah qiliqdan tuzik natija ciqqasligiga ozicin has kezi jetin qaladi. Qundan kejin u, "Islam alifbesini red qiliq, jasuvain javropaca sistemasini qasul etiq va qunga kora cep tasandan oqqa qarab jaxiq- , oquq, nuqtalarai joqatig kora" degan fikrga keladi.

Aras alifbesi jaraqsin bolsa has, u bir neqa esr boji jagan keladi. Gap qvadaki, ruhnilarain ta"lis beriqiga kora, qur'an , goja, xuda tasnidan Muhammad pajqambergaj juvarilgan vahilardan izarat, qur'an jasuvi bolgan aras alifbesini esa muqaddas narsa des sa"qallas keldilar. Hella va oqanlar aras alifbesini turli dinij yerdalarga aras keldilar. Bu alifbe hakusran bolgan emlakatlarida qahalat, savadsizlik davas etdi.

Uluq Otktasr Sotsialistik revoljutsijasi SSSR
 aia baqqa xalqlari qatarida ozek xalqini ham millij
 zula zangiridan azad qilis, uain jaraq, qavanoli
 turugga criquvi ucun katta jol acis berdi. Lenin-
 Stalin partijasini rahbarligi astida, leninca-sta-
 linca millij sjasatniq aqiqcaj amalga asiriliqi
 arqasida, ortaq Stalin tomanidan korzatilajetgan
 atalarca qamzorlikniq jaraq nurleri astida carisa-
 niq ilgirigi mustamlakasi bolgan Ozbekistan adilikda
 camansar sotsialistik respuslikaga sjlandi.

Ozek xalqiniq shakli millij, mamual sotsia-
 listik madaniyati zor beris rvaqlandi. Aras alifse-
 si orniga keq xalq ammasiniq osis urajetgan madaniy
 ixtijaqiga mas keladigan jani alifse qasul qiliq
 masalesi ortaga taqlandi. 1929 jilda aras alifsesi
 jani latinlastirilgan alifse blan almashtirildi.

Destlanski latinlastirilgan ozek alifsesi
 ajris qislaq qevalariniq sa'xi xususijatlariniq
 i'tisarga algan halda tuzilgan edi.

Bu alifseni tuziqda ozek xalqiniq qasli
 sozlaquv tiliga, adaniy tilniq hamda jetakci, marka-
 sij sanat qabar qevalariniq xarakterli tamalariga
 asla # i'tisar qilingan esas.

Kontrrevoljutsion burxua millatcilar til va
 alifse snari muhim alaqa vasitalariniq masxelijalaq-
 tiris, bu sahada ham eslariniq kontrrevoljutsion
 idejalarini otkaziq ucun sarca coralarai kordilar.

Ular ozbek tilini mustaqil til des ekan, balki turk tilining lahçalaridan biri, des qaradilar.

1934 nei jilning janvar oyida Tashkentda iala va terminologiya masalalari jussidan chaqirilgan birinci respublika konferensiyasi latinlastirilgan ozbek alifbasiga ozgarishlar kiritis , b, y , g o tavr vaqlarini qisqartirdi . Shundaj qilis alifbada bolgan 33 harfka apostrop orniga 30 ta harf va apostrop qaldirilgan .

Latinlastirilgan alifbaga otkanisisga 11 jilga soldi. Mamlakatning qjafesini butunlej ozgartin jusergan Stalin sezjilliklarining saqariliqi natiqesida ozbek xalqi sotsialistik sadanijatning gullaci ucun mustahkam sadanij baza vuqudga keltirdi.

Ozbekstan SSR da hazir min kçiga orta kmas blan saqlanqic , toluqsiz orta va orta saktin oqucilari , 275 tadan toqri keladi. Baluki Fransiya, Ulaq Britaniya sqari kapitalistik mamlakatlarda oqucilarning sani harbir min kçiga 135 va 146 kçidan toqri keladi. Bu raqamlarni saliqtirganisida carisening ilgirigi qalaq mustahkakasi, hazirgi sotsialistik Ozbekstan oquvga tartiq qhatidan javropaning bu mamlakatlardan otin ketkanligi jaqqal korinin turadi.

Ozbekestanda maktab tarmaqlari ham tez o'smoqda. 1914 jilda Ozbekestandagi har xil tipda maktablar soni 160 ta edi. 1938-1939 o'quv jili boshlanigida maktablar soni 4684 taga yetdi, ya'ni 29,3 baravar o'sdi. Sovet hukumati jillarida sotsialistik Ozbekestanda qanda kop o'qituvchilar arastijasi tajjarlandi. 1914 noi jili Ozbekestanning boshqa maktablarida 104 o'qituvchi bor edi, 1938-1939 jili ularning soni 34.564 ga yetib, 49,1 hissa kopaytdi. Oktabr revolyutsijasidan ilgari Ozbekestanda nitta ham juqari o'quv yurti joq edi. Faqat Sovet hukimiyati davridagina Ozbekestanda juqari o'quv yurtlari ko'p rvaqlandi. Hozirgi vaqtda Ozbekestan territorijasida 29 VUZ, qular qatarida 2 ta ko'p katta universitet bor. Respublikada 71 ta ilmiy-tekshiruv muassasalari vaqudga keltirildi.

Sovet hukimiyati davrida Ozbekestanning o'z sovet intelligentsijasini vaqudga keltirildi. Ortaq Stalin VKP/s/ XVIII sjezidida aytkanidek " Bu jami, xalq, sotsialistik intelligentsiyaning taquligi mamlakatimizda juq borgan madaniy revolyutsiyaning ko'p muhim natijalaridan biridir " .

Uluq rus xalqining tili, demak uning alifbasini ham sotsialistik madaniyatimizning ko'p muhim vositesidir. Lenin bilan Stalin o'zlarining g'oyalari asarlarini rus tilida jazganlar. Bujuk soz ustalarini va mutafakkirlari bolgan Pushkin, Gorkij, Gernigevs-

kij, Tolstoj, Gertsen va saqqalarning iʼqadlari rus tilida jazilgan.

Marks rus tilini 50 jagga kirgan caqida organdi va u Puşkin bilan Gerniqevskij asarlarini rus tilida oqig daraqasiga eriği. Engels bolsa, bundaj des jazgan edi:

" Rus tili ozica ham organiqqa lajiq til, cunbi u en kucli va en saq qanli tillarning tilidir, qu bilan birga ozida aciladigan edasijat tafajli ham u organiqqa lajiqdir "

SSSR hamma xalqlari qu qumladan omak xalqi ucun rus tili qada katta abasijatga egadir. SSSR niq hamma millat madenijati rus xalqining ilgari sotsialistik madenijati bilan ustablas saqliqdir .

Hazirgi vaqtda rus tili rassiya ravisida dunjadagi en katta davlat tilleridan biri bolib tanilgan; xalq-ara ilmiy kongreslarda saqqa cet tiller bilan bir qatarda, rus tilidan ham fajdalanadilar; SSSR fan sahbesida jani- jani ilgari pozitsojalarini qolga kiritib, qaban ilmiy filariniy markazi bolib sarmaqda .

SSSR xalqlarining umumij alifbesi ucun latin alifbesi emac, balki rus tilining alifbesi negiz bola aligini turmuq oni korsetdi. Ittifaqi-

uzin hamma milliy respublikalarda latinlashtirilgan alifbedan rus alifbasiga kichik jolida kuoli harakat saqlanganligi tasdiqiy bir bel emes.

Latinlashtirilgan alifba arab alifbasiga qaraganda ancha asan soliqi bilan, o'zining iqsosiy natijalarini berdi. Uning os iqsosiy roliai saqlanish bolganligida gubha joq .

Rus alifbasiga otig masalasi basir qada jetildi va u bisdan o'zining bel qilinidini qat'ij talos qilsaqda .

Shunin uoum ozdek xalqinin kam ammasi jani alifbaga kichik jolida tasavvur saqlagan ekan, bu tasdiqiy hal emes.

Iqsosilar, kolxosчилar, intelligentsiya o'zining san- sanaqsiz rezoljutsiya va qararlarida mansuat sabifalarida jasagan saqlalarida bu masalaini tezraq bel qilinidini va jani alifbaga tezraq kichikni talos qilsaqchilar .

Ozdekdan hukumati shikoyatlar massainin bu taloslarini i'tisarga alis, SSSR Fanlar Akademiyasi Ozbekstan Filialinin Fil- Adabiyat va tarix ilmiy- tekshirig institutiga jani alifba lojibasi iqlashtirish va kam masalasa uoum i'lan qilishni tappirgan edi. Biz bu iqsosiy saqladik .

Rus va o'zbek tillarida i'lan qilingan lajiba avval kopdan- kop kenaglarda muhokama qilindi, bu kenaglarda lingvistlar, grafologlar, poligrafija san'atining mutaxassislari qatnashdilar .

Rus grafikasi asosidagi jani o'zbek alifba projekti o'zbek adasij tilining sozlashuv va qunin- dek jazuv qahatidan asasij va xarakterli xususijatlarni hissaqa alis tuuldi. O'zbek adasij tilining basirgi hali va uning perspektivasi / kelagaci / ni nazarga alis, rus grafikasidagi har harflardan maksimal fajdalanildi hamda " di va " li " harflaridan naqqa harflarning hammasi rus alifbasida qandaj solsa, qun xilda va oz tertinida aliadi. Spetsifik tavuqlarni ifada etiq ucun alahida harflar qasul qilindi. O'zbek xalqi jazuvi kopdan seri rus grafikasi asosida iq alis barajatgan va endigina rus grafikasiga koogan va kooshaqda solgan xalqlarning jazuvlari bilan maksimal raviqda unifikatsijalashtirildi.

Matsuatda, ajris muassasa va kaxxanalarda, kolxoz va sovхозlarda, maktablarda, intelegensija arasida va naqqa kop qajlarda jani alifba projektinin ken va har tasanlama muhokama qiliniqi natiqasida projekt haqida quda qiimmatli tuzatiglar sajan stildi.

Qun jil 26- 28 martda O'zbeki Maarif xalq komisarligi va SSSR Faalar Akademijasi O'zbekstan Filiali bilan birlikda chaqirilgan respublika kengsi

hamma tekliif va izahlarni analiz qilis ciqis jakun ciqardi.

Endi proektni muhakama qiliqda sajdanga kelgan tuzatishlarga toxtas otamis :

En avval " tuzatishlar " kiritish muhakama bilan rus grafikasi asosidagi jami alifbega otir idejasini ezini ciqaris taqlaq harakatlari baqida gapirish kerak . Rus tiliga xususiyatli bolgan "a", "o", "yo", "hi", "u", "k", "k" shaxlari ozdek tili ucun xarakterli emas degan savaslar kerratildi. Qundaj bolgandan kejin rus alifbasinin harflari tola fajdalanis mumkin- esis esis va ususan bali ozdek adasije tili rus alifbasini qanul qiliq caraqasiga " esis jatiqsagan " esis . Bunday " nazarijalarnin " avtorlari " butun darajada kommunis qurulgan halda ususij bir tilga ihtijaq tapadi va qundagiam su esisla oz-ozidan bel boladi; albatda qunda ususij alifba ham tuqdiriledi " des muhakama qiladilar .

Bu nazarijanin egalari ususij alifba oz-ozidan esandan tuqsaj balkij asta sekinlik bilan bir qanca alifbalarnin qoqiligi natijasida kelis ciqishini tuqunmajdilar .

Ikkinji tamandan su xil esadlar eski lingvistik nazarijalarga eseslanis, har qajsi tilnin esiga ras bolgan xarakterli va sfitatifik

elementlarini sortdiris chiqaris, bizning sojuzimizning kopcilik xalqlari va qandek rus xalqi uchun usun bolgan xususiyatlarini sekitedilar . Ular bu tillarni birlashtiruci, jaqinlashtiruci elementlarini sekitedilar. Qandaj qilis ular gu jol olan rus grafikasidagi qakllarni kopciligi ozdek tiliga usun kelmaydi des "isbat" qilmaqci boladilar .

Masalaga bundaj qarag taassan xata va sarerlidir . Bu xata tilsin taraqqijat qasmini tugunmaslik, rus grafikasiga otig pajtinin kelis jetkanini va unga otigunin sabijatini qalmaslik natijasida sajdanga kelgan janlig fikrlardan isaratdir .

Rus grafikasi asosidagi jani alifbedga otig tillarni birlashtirig emas, rus grafikasi asosidagi jani alifbe qabul qilinigi olan ozdek tilinin xususijati joqalis qalmajdi, balki u osinin hammasi xarakterli xususiyatlarini saqlas qaladi va osis rvaqlanadi.

Rus grafikasi asosidagi jani alifbesiga otig usunkin usun kgilik sadanijatini taqdirig sabasidagi bizning jutuqlarimizni kucaytiradi va uning taraqqijat sur'atini teslatadi .

"4" Rus grafikasidagi "o", "x", "e", "v", "k", ixos harflarni, latinalashtirilgan alifbedas ornak alis, ikki harf qaklida verig kerak, degan

takliflar belgan edi.

Buandaj takliflarni qabul qiliq jami alifbe yaratiladagi qojilgan asosij ustanovkalarga qarshi oqiq soler edi. Sunin ucun juqarida korsetilgan harfler alifbeda heo qandaj ozgarisiz qaldiriligi kerak .

Bas alifbedidegi " ж ", " и " harfleri esa, siqra ruscadan otkan ajris soqlardagina iqlatiladi. Undan taqqari, qanli soqlaquv tilida ж tavuqi jumqam tarzida и esa- jumqam tarzida teleffuz etiladi .

Soqoiliknia iq istagiq muvafiq ж , и harfleri avolgi proektan oqaris taqlandi.

Ikkinci kategoriqqa kiradigan tuzatqlar oznek adabij tilinia spetsifik tavuqlari qandaj va qajsi qakllar arqali ifada etiq soqlomiga dair tuzatqlardan isarat . Ba tuzatqlarni dastlex ikki gruppaga soliq soqlin .

Birincilar oznek tilida spetsifik tavuqlari ni ifadalevoi ajris harfler- qakllar soqlaq kerak esas, ozneke " q " tavuqini Bas " л " tavuqini bas sitta rusca " л " arqali, " q " va " г " tavuqlari ni esa jalqis rusca " г " sia esi alan beriq kerak .

Agarda sunin soqlomida soqlin mu'asosi ozgaris , u vaqtda so qlarni kontekstnan tilis

muskin deb hamlagan edilar. Bunday takliflarning avtorlari o'zbek tili uchun asos va xarakterli bo'lgan tavuqlarni o'zbek alifbesidagi muhim spetsifik rolini taqsimat jatsaganlar .

Ikkinchi gruppaga kiradigan tavnichlar jami alifbeda o'zbek tilining spetsifik tavuqlarini alahida harflar bilan ifoda etish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa boshlang'ich projektga qilingan edi.

Bu masalani bel qiluvchi 5 ta variant bor . Birinchi variantning avtorlari bu spetsifik tavuqlarni berish uchun eski latin alifbesidan tegishli belgilarni qasul qilishni taklif qildilar .

Bu variantni qasul qilinsa, rus alifbasining ruhi va grafikasi buziladi, uning struktura buziladi , alifbeda alfabulalik taqaladi o'zbek alifbesi bilan qardag' millatlarning alifbasi arasida sun'ij agralliq peyda bo'ladi, bu qasulmas jazuv usullari , linotiplar, va harf kassasidan foydalanish jama qiyinlashadi va saqqalar .

Ikkinchi variantning avtorlari spetsifik tavuqlarni rus alifbesidagi " " , " k " , " " , " x " harflarining har biriga diakretik belgilar : apostrof o'zgarishlar , va saqqalar qo'shib qasul qilishni taklif qildilar . Ox navbatida bu variantni bir qancha gruppalariga bo'lib muhbir . Biz ulardan ikkitasi ustida tartib otasiz:

Ba'zilar rus harflarining hech qanday o'zgarishsiz qasul qilishni har biriga apostrof

qoʻyishni taklif qiladilar .

Baʼzilar oʻqal harflarining qoʻyishni va ularga baʼzi aqratma belgilar qoʻyishni taklif qiladilar . Apostrof qulaj kerinsa ham , haqiqatda esa masala oʻzlanganica asan emas. Birincidan bu harflarning xarakterlari natamam har xil . Qandaj belgandan kejin hamma harflarga bir xil belgi apostrof qoʻyish hec mumkin emas. Bu oqatig tegrisasida katta qijinciliklar tuqdiradi. Ikkincidan jasuvda va masmada bir sox ortesidagi ajris harflar ortesida katta va aciq orun qaladi . Sozlar majda qibislariga solinis ketis, sozlarning maʼnasi buzalis ketardi. Undan taggeri apostrof qoʻyishda qol bilan jasig surʼati susajis, tes jasigini qijincilastirar edi. Bu malhasalar spetsifik tavuqlarini apostrof arqali berigda jaraqsis ekaaligini kersatadi.

Mhajjat oznekon "q" va "h" tavuqlarini berig ucan "k" va "x" harflariga belgi qoʻyish qasul qilindi .

3 nci variantning avtorlari ozbek tilining spetsifik tavuqlarini harflarini qoʻyish jardami bilan berigini taklif qildilar. Shubhasiz bu has bir tavuqning belgi bilan berig natijasida mas qijinciliklar tuqdiradi, har qajsi belgi esa mas taqil ekanijatga egadir . Toqri, olingin ekanijatining taqdis qilingan projektida has "q" ni " " .

qoçis beriş kolda tutiladi, çunki oçsek adasiye va kopçilik sozlaşadigan tilda su tavuq ajris-ajrim ikki tavuq sfatida ajtiladi. Çoşın plan bir qatarde sa'zi bir sozlarda u bir tavuq sfatida bolınmaj ajtiladi. Oçsek tilide va saqqa bir qanca tillerde nitta harfni ozi bir qanca vasifalarni saqaradi.

Çoşın ucun " n " tavuqini ikki tarafı qoçis " " sfatida beriş saşkin .

Oçsek tilinin saqqa spetsifik tavuqlarını ikki harfni qoçis beriş albatta muvafiq esas, çunki ular sutunlaj saqqa şakildadırlar .

Bu tavuqlarnı qoçis berilgende su tavuqların ruhıga va karakterıga muvafiq kelmeşedi. SSSR xalqlarının alifbelerıga unifikatsiyalaş prinsipi-ge hem toqri kelmeş edi .

4 noi variantnı avtorleri spetsifik tavuqlarının beriş ucun sutunlaj jeni tavuqlar oçlas oçarıqni taklif qıldılar. Bu sahadagi urunıqlar jaxşı natiqa bermeşedi.

5 noi variantnı avtorleri juşerida ajtilgan 4 ta variantni qoçis xil natiqalar oçaradılar Çundaj qilib korsetilgan tusatıqlardan ke-

258

jin projekt qufidagica solda :

Ozbekcha "q" harfini beriq uchin quda j'ail qarar qasul qilindi. "g" tavaqi omak tekatida quda kam ucratiladi. "q" va "x" harflarini har xil tekatlarda tea ucrutiliqini haseleganda ususij harfiga nisbatan 0,55 protsent vorogani aniqlandi, qunin uchin "q" harfini "x" harfi arqali beriqga qarar qilindi.

Qundaj qilis, haxirda ususniq har tasanlama, ken subkhasasidan otgan 35 belgidan isarat bolgan jami omak alifbe proektiga rga soldik .

Bu proektai nisniq tasdiqiniqga liritamiz.

Ozbekistan Sovet Sotsialistik Respublikasi Alij Soveti O'zSSR Xalq Komisarlarli Soveti tasniqdan tasdiqlangan rus grafikasi asosida bolgan jami alifbe proektini qasul qiladi des o'g'laymiz.

Latia grafikasi asosidagi alifbedan rus grafikasi asosidagi jami alifbaga otir plan omak xalqi ozinin sadanij turavq tarixida jami sahifa soadi. Ozbek xalqi haxirgaca fajt'alesis bolgan haxsa alifbelardan turdan sarqqaca bolgan alifbaga ega boladi. Jami omak alifbani nisniq olavq sovet sojuzisizda jayavoi kopellik xalqlarimiz birlaggan va ususan ucrifikatsijalaggan alifbesidir . Rus grafikasi nisniq sojuzisizisiz haxsa xalqlari uchin jagan birlaggan grafika solis q'liciga hax qurba joq .

Bunga xalqlarning yuzulmas dostligi va ularning
parlaq kelgusi yaxshix garavdir .

OzbeK xalqi jemi alifbega kocigi olan sada-
tij quruliq sahasida alqa qaras katta qadim taqlaj-
di.

Cirik traditsiyalarni parcalan taqlajdi.
Xalqimizga usus savadxon bolix ucun ken yol acila-
di.

Alifbeni unifikatsiya ijales natijasida rus va
qunindek ozbeK balalari ikita bar xil alefelar
orniga asasan sitta alifbeni organadilar, sunin
natijasida oqucilarnin va oqucilarnin oquve
oqutuv asatlari, kop vaqt va maslaqlar teqaladi.
Rus balalari has ozbeK tiliga oqutuqdagi va ozbeK
balalari rus tiliga oqutuqdagi ser bolgan anlaqil-
mavciliklarni joqatadi.

Latin alifbasini rus alifbesi olan alaqti-
riq natijasida, ozbeK maktaqlarida rus tili darsini
berix icini yaxshilajdi, rus tiliga orgatix protsessi
ni tezlatadi va oqucilarnin oqlastiricini yaxshilaj-
di.

Alifbeni unifikatsiya qilix natijasida
OzbeKstanin rus maktaqlarida rus balalari taanni-
dan ozbeK tilini organix, ozbeK balalari taannidas
rus tilini organix anca asaslaqadi. Jemi alifba
ozbeK tilinin ravay orfoqrafija sistemasinin iclas

Канцелярия Президиума
Верховного Совета СССР

Пресмотрено
для
КАТАЛОГА
IV 1940г.

Губинская Тасия

~~Л.К. № 489~~

Центральный
Государственный архив СССР
О.С.Р.
Ф. № 2454
№ 1
ед. хр. 362

362

Сенаторский отчет
заседания 3-го Совета Вер-
ховного Совета СССР на
уб. яз. 1940 г. 7.3

ка 254 листах

5 мая 1940,
8 мая 1940г.

362

EK 2: 1940 Tarihli Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine Geçiş Konulu Kararname-Özbekçe (Latin Harfleri İle) Belgenin Türkçe Tercümesi:

Özbekistan SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı Ofisi

Mühür içinde: Katalog için izlendi V 1974

Protokol bölümü

Mühür içinde: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Arşivi No: 2454

Özbekistan SSC Yüksek Konseyi 3. Oturumuna ait Özbek dilindeki stenografik rapor (254. sayfaya kadar)

5 Mayıs 1940

8 Mayıs 1940

Oturum Başkanı: Özbek yazısının Latinleştirilmiş alfabeden Rus harfli alfabeğe geçmesiyle ilgili konuşması için sözü Halk Komiserleri Konseyinin Başkan Yardımcısı, Milletvekili Profesör Kari Niyazova’ a veriyorum.

Kari Niyazov: Milletvekili yoldaşlar, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Konseyinin III. oturumuna sunulan, yani Özbek alfabesi hakkındaki mesele büyük tarihi, medeni, siyasi öneme sahiptir.

Her yönden ezilen Özbek halkının tarihi yolları çok zordu. Bir yandan Şark feodalizmi, diğer yandan Çarlığın sömürge politikası Özbek halkının kadim medeniyetinin dini ve milliyetçi taassupla ayaklar altında ezmeye çalıştı. Bilindiği gibi Özbekçe Arap ve Fars dillerinin baskısı altında kalmıştı.

Arap tarihçisi Abdülcafer ibni Çirare kendisinin yaşadığı dönemde Arap ve Fars dillerinin Özbekçe üzerindeki etkisini anlatmıştı. Onun anlattığına göre, XI. Yüzyılda Buhara’da yaşayan çiftçiler “Herkes Arap oldu, Araplaştı”, diye çok şikâyet etmişlerdi. Bunu diyenlerin dille ilgili şikâyetleri doğrudu. Çünkü bu şikâyetin Arapçanın halka anlaşılmadığından ortaya çıktığı belli olmuştu. Arapça ise kendi toplumlarında yüksek

imtiyaza sahip olan molla, işan (din adamı) ve yüksek rütbelilerin ve buna benzer tabakaların diliydi.

Çarlığın sömürgeci politikası Özbek kültürünün gelişmesine izin vermedi. Bu politikanın bir sonucu olarak, Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'ne kadar Özbekistan halkı kelimenin tam anlamıyla cahildi. Özbekistan'da, yerel çocukların sadece % 1,5'i okula kaydolmuştu. Büyük yaşlı nüfusun % 98'si okuma yazma bilmemekteydi.

Alfabe, hiç şüphesiz medeniyetin en önemli araçlarından biridir. Eski yazıtları öğrenme ve araştırma şunu gösteriyor ki, yazı gelişiminin belirli kanunlarına uyduğu halde biri gelişti, biri de duraksadı.

Günümüzde kullanmakta olduğumuz yazımız, onun Rusça, yani Özbekçe olmasına rağmen kendisinin ilk baştaki görünüşünü çoktan kaybetti, gelişimin çeşitli aşamalarından geçerek çeşitli değişimleri başından geçirmiştir.

Malum olduğu üzere, Özbek halkı Latinleştirilmiş alfabe kadar Arap alfabesini kullanmıştır, ondan önce ise Uygur alfabesini kullanmış ve bazı belgelere bakıldığında Çin yazısını da kullanmıştır.

VI-VIII. Yüzyılda, Orta Asya Arxov? yazısının bir kolu olan Uygur yazısı geniş kullanılmıştır. Arap alfabesine kadar bu yazı kullanılmamıştır. Önce bu alfabe sağdan sola yazılmıştır, daha sonra Çinlilerinin etkisiyle soldan sağa yönlendirilerek yukarıdan aşağıya doğru yazılmaya başlanmıştır. Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla bu alfabe Türk-Moğol halkları arasında yaygınlaşmaya başladı. XV-Yüzyıldan sonra bu yazı Orta Asya halkları arasında çok kullanılmaya başlandı.

Uygur alfabesi Arap alfabesi tarafından kullanımdan kaldırıldıktan sonra da bir süre kullanılmaya devam edildi. Örneğin, 1379'da, Dinyeper nehri kenarlarında Timur kendi şahadetnamelerini Uygur alfabesinde yazdı. Tarihin başlarında Arami alfabesine dayanan Arab alfabesi meydana geldi. O İslam diniyle birlikte Afrika, Asya, Avrupa'ya yayıldı.

Araplar Aramilerden alfabeyi kabul ettiklerinde toplamda 22 harf vardı. Aramiler bu 22 harfle iş görmüşlerdi. Bu 22 Harf Arapları tatmin etmedikten sonra, onlar kendilerinin

özel seslerini ifade etmek için 6 harf yine eklediler. Daha sonra, Arap alfabesini benimseyen İran ve Türk halkları kendilerine ait özel sesleri ifade etmek için yine 4 harf eklediler. Böylece alfabedeki harf sayısı 32'ye ulaşmış oldu.

Arap alfabesi gitgide yerel halkların alfabesinin etkisinde kalarak değişme uğramaya başladı. Örneğin, Hicaz'da Suriye alfabesi etkisi altında Kufî Hattı, Afrika'da veya daha net olarak Mısır'da Nebati alfabesinin etkisi altında Hatt-ı Naşiy, Branda Pehleviler ve Zendler alfabesinin etkisi altında Ta'lik yazısı ve Hatt-ı Şikeste adını alan yeni yazı türleri meydana geldi.

Yukarda belirtilen Arap alfabesinden önce Orta Asya halkları Uygur alfabesi kullanıla gelmişti. Uygur alfabesinin etkisi altında Divânî Hattı adındaki ayrı bir yazı türü meydana geldi.

Günümüzde Arap alfabesinin 30'a yakın türü var. Onların çoğu Türk halkları tarafından, bununla birlikte Özbek halkı tarafından yaratılmıştır.

Bu fikirler bile yani, Arap alfabesinin 30'a yakın türe sahip olması, bu alfabenin bizim taleplerimize uygun ve yeterli olmadığını gösteriyor. Bu şekillerin hiç biri az da olsun halkı tatmin etmedi. O yüzden Arap alfabesinin reformuna başladılar.

Örneğin Kufî yazısını alalım, bu alfabede hiçbir nokta yok ve birkaç diakritik işaret kullanılmamıştı. Bu alfabe bağımsız figür anlamında çok fakirdi. 3 ve 4 harf aynı şekilde ifade edilmişti. Sonuç olarak, bir harfi ikinci harften ayırmak zordu.

Bu talihsizliklerden kurtulmak için, eksik olan harflere ayrı harf belirleyerek, işaretler koyarak kullanmak zorunda kalınmıştı. Arap alfabesini reform edenler çeşitli diakratik işaretlerle harfler oluşturma yolunu tutmuşlardı. Böylece Hicri seneye göre İkinci Yüzyılda Halife Abdülmelik döneminde Arap harfleri nokta kullanılarak yazılmaya başlandı.

Arap alfabesine nokta eklenmesi Arapça yazılmış metinleri kolay okumaya biraz yardımcı oluyor. Ama Türk halklarının dillerinde bulunan ünlü sesleri yazıda gösterme meselesi sorun olarak kalmaya devam etti. Türk dilinde ünlü sesler Arap alfabesindeki şekillere nispeten çoktur, Arap alfabesinde ise sadece 3 tane ünlü harf vardı.

Onun dışında bazı noktaların kullanılmaması veya bir harfin farklı şekillerde yazılmış olması çok zorluk çıkartmış ve metinlerin anlamını değiştirmişti. Araplar bu zorluklardan kurtulmak için çeşitli şekilde alt ve üst işaretleri geliştirmişlerdir.

Bunların hepsi harf sayısının aşırı derecede çok olmasına neden olmuştu. Gerçekten de alfbedeki harf sayısı 2 bini geçmişti.

Arap yazısı tarihinde Arap alfabesine işte bunun gibi diyakritik işaretlerin eklenmesi sonucunda tüm kullanıcılar için kolaylaştırılmış gibi göründü. Alfabede 2 bin sembolün bulunması onun kullanımı için hiçte kolay değildir, ancak bununla baş etmenin zor olduğu açıktır.

Çok fazla sembole sahip olan Arap alfabesi baskı tekniklerini gerçekleştirmede büyük zorluklar yaşamıştır. Bundan dolayı Rus harfleriyle yazılan kitap 1563 senesinde yayımlandıysa Mısırda Arap alfabesiyle ilk kez ancak 1621 senesinde gazete basılmıştır. Türkiye'nin İstanbul şehrinde 1830 senesinde, yani bundan tam yüz sene önce gazete yayınlanmıştır. Böylece Arap alfabesi kullanan halklar kitap yayınlanması açısından diğer halklardan 250 yıl geride kalmışlardır.

Arap alfabesinin 30 türünden biri olan Nesih'i baskı tekniğine uyarlamak düşünülmüştü. Her harfin dört şekli bulunduğundan her harf için ayrıca dört adet şekil kullanılması lazımdı. Böylece 32 harften ibaret olan alfabe için 128 şekil belirlenmişti, yarı reform edilen 38 harfli alfabe için 152 adet işaret kullanılmıştı.

Her harfin 16 adet alt ve üst işareti vardı. Eğer esas harflere bu işaretlerin hepsini eklersek o halde 2365 harf için kasa yapılması lazımdı. Bunun da yapımı imkânsızdı.

Ondan dolayı önce ana metni, daha sonra üstteki karakterleri, en son da altta yer alan karakterleri yerleştiriyorlardı. Ama bu iş durumu düzeltmeye yetmedi. Bu yüzden eski duruma geri dönerek edebiyatın esas metnini alt ve üst karakterlersiz yayınlamaya başladılar ve metni okuma iyice zorlaştı.

Özbekçe kelimelerde diyakritik işaretler olmasa bile bir yolunu bulup okumak yazmak mümkündü; bazı metinde okuyucuya tanıdık olmayan Arapça kelimeler bulunduğu için onların doğru okunması için diyakritik karakterlerle yazmak lazımdı. Kuşkusuz bu,

kitap yayıncısı için çok büyük bir zorluktu ve bu sebepten dolayı Özbekistan'da kitaplar çoğunlukla taş basma yöntemi ile basılırdı.

Avrupa halklarının yazıda bulunan yazı biçimi Arap alfabesinde yok. Arap alfabesi çizginin üzerinde yazma sistemine uyumlu değil ve herhangi çerçeveye sığmıyor.

Bu nedenler Arap alfabesi kullanan bazı halklar arasında okuma yazma öğrenmeyi zorlaştırıyor, onların dil ve genel olarak kültürünün gelişmesine engel oluyordu. Bu zor durumdan kurtulmak için bazıları Arap alfabesini reform etmeye devam ettiler, bazıları ise Arap alfabesinden tamamen yüz çevirerek Latin ve Rus alfabesine yöneldiler.

Reformcular önce harf sayısını genişlettiler ve 6 adet harf daha eklediler. Böylece reform edilen alfabede harflerin sayısı 36'ya ulaşıyor. Bu harflerin 4 şekli basımevi ve yazı için 15 işaretten ibaret oluyor.

Özbek dilinde bulunmayan ve Arapçaya özgü sesler de büyük bir zorluk çıkartmıştır. Bu alfabe Latinleştirilen alfabeye geçene kadar kullanılagelmiştir.

Arap alfabesini reddedenlerden biri Azerbaycanlı Mirza Feth Ali Ahundov olup, bu kişi daha geçen yüzyılın ortalarında Rus, Latin alfabesine dayalı yeni alfabe yaratmıştı. Mirza Feth Ali Ahundov kendi alfabesine Rus alfabesini esas olarak almıştı. Fakat o Arap alfabesindeki seslerinin tümünü korumak istediği ve onların sayısının 10'a kadar çıkarmak istediğinden harflerin sayısı 42'ye ulaşmıştı. O Rus alfabesinde olmayan harfleri Latin alfabesinden almıştı.

Daha önce Ahundov Arap alfabesini yeniden düzenlemeye çalıştı; ancak din adamlarının sert itirazıyla karşılaştı; onun dışında Arap alfabesini reform etmekten olumlu sonuç çıkmayacağını kendisi de anlamış oldu. Bundan sonra o Arap alfabesini reform etmekten vazgeçerek, yazının Avrupai sistemini kabul etme ve ona göre soldan sağa yazma, okuma ve noktaları yok etmenin gerekli olduğu sonucuna varmıştır.

Arap alfabesi işe yaramamış olsa bile, birkaç yüzyıl boyunca kullanılagelmiştir. Mesele şu ki, rahiplerin öğrettiklerine göre, Kuran güya Tanrı tarafından Muhammed Peygambere gönderilen yazılardan ibaretmiş. Kuranın yazıldığı alfabeyi kutsal

olduğunu savundular. Mollalar ve imamlar Arap alfabesini çeşitli dini perdelere sardılar. Bu alfabenin egemen olduğu ülkelerde cehalet ve bilgisizlik devam etti.

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, SSCB'nin diğer hakları arasında Özbek halkının da millî zulüm zincirinden kurtularak, onun parlak, neşeli bir hayata ulaşması için yol açıp verdi. Lenin ve Stalin politikasının sapmadan hayata geçirilmesi sayesinde, yoldaş Stalin tarafından gösterilmekte olan atalarca fedailiğin parlak nurları altında Çarlığın önceki sömürgesi olan Özbekistan artık gelişmiş sosyalist Özbekistan cumhuriyetine dönüştü.

Özbek halkının şekli, millî, manevi sosyalistik medeniyeti çok hızlı gelişmeye başladı. Arap alfabesinin yerine geniş halk kitlesinin gelişmekte olan kültürel ihtiyacına uygun olan yeni alfabe kabul etme meselesi ortaya atıldı. 1929 senesinde Arap alfabesi yeni Latinleştirilen alfabeyle değiştirildi.

İlk başlardaki Latinleştirilen Özbek alfabesi bazı köy şivelerinin birtakım özelliklerini göz önünde tutularak oluşturulmuştu.

Bu alfabe oluşturulurken Özbek toplumunun şekli, konuşma dili, edebi dili, edebi dilin merkezi sayılan şehir şivelerinin karakterli yönlerine asla önem verilmemişti.

Ekim devrimi düşmanları, burjuva sınıfı vekilleri, milliyetçiler dil ve alfabe gibi önemli iletişim araçlarını monopolleştirerek bu sahada bile kendilerinin devrime karşı olan düşüncelerini kullandılar.

Onlar Özbek diline bağımsız dil olarak değil, Türk dilinin lehçesi olarak baktılar.

1934 Ocak'ında Taşkent'te yazım ve terminoloji sorunlarını çözmek üzere gerçekleştirilen 1. Cumhuriyet Konferansı Latinleştirilen Özbek alfabesinde değişiklikler yaparak Ё, у(ы), Ъ, о seslerini kaldırdı. Böylece, alfabede bulunan 33 harf ve apostrofun yerine 30 harf ve apostrof bırakıldı.

Latinleştirilen alfabe geçeli 11 sene oldu. Ülkenin görünüşünü tamamen değiştiren Stalin'in "Beş yıllık planlarının" becerilmesi neticesinde Özbek halkı sosyalist kültürünün daha da gelişmesi için sağlam bir kültürel altyapı oluşturdu.

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, şu anda ortalama bin kişiye yaklaşık 275 ortaokul ve tamamlanmamış ortaokul öğrencisi denk geliyor. Oysaki Fransa, İngiltere gibi kapitalist ülkelerde bu rakam bin kişide 135 ve 145'e denk geliyor. Bu rakamları kıyasladığımız zaman Çarlığın önceki gelişmemiş sömürsününün şimdiki sosyalist Özbekistan'ı eğitime çekme yönünden Avrupa'nın bu memleketlerinden çok ilerde olduğunu net olarak görebiliriz.

Özbekistan'da okul ağı hızla büyüyor. 1914 yılında Özbekistan'da farklı türdeki okulların sayısı 160 idi. 1938-39 okul yılında okul sayısı 4684'e ulaştı, yani 29,3 kat daha arttı. Sovyet hükümeti yıllarında sosyalist Özbekistan'da çok sayıda öğretmen ordusu yetişti. 1914'te Özbekistan'daki bütün okullarda 104 öğretmen vardı, 1938-39 senelerinde bu sayı 34,554'a ulaşarak, 49,1 artmış oldu. Ekim Devrimi'nden önce Özbekistan'da yüksek eğitim kurumu yoktu. Fakat Sovyet döneminde, Özbekistan'daki yükseköğretim kurumları yaygın olarak gelişti. Şu anda, Özbekistan'da en büyük iki üniversite de dâhil olmak üzere 28 adet yüksek eğitim kurumu mevcut. Ülkede 71 bilimsel ve araştırma eğitim kurumları kuruldu.

Sovyet döneminde, Özbekistan kendi Sovyet fikrine ait sosyal tabakasını yarattı. Yoldaş Stalin'in Tüm Birlik Komünist Partisi (Bolşevik) 18. Kongresinde dediği gibi: “Bu, yani, sosyalist aydınların doğuşu ülkemizin kültürel gelişiminin en önemli sonuçlarından biridir.”

Ulu Rus halkının dili ve onun alfabesi sosyalistik kültürünün çarpıcı bir örneğidir. Lenin ile Stalin kendilerinin dâhice eserlerini Rus dilinde yazmışlardı. Büyük söz ustaları ve düşünürler Puşkin, Gorki, Çernişevski, Tolstoy, Gertsen ve diğerlerinin eserleri Rus dilinde yazılmıştı.

Karl Marx, Rus dilini 50 yaşından sonra öğrendi ve Puşkin ve Çernişevski'nin eserlerini Rus dilinde okuyabilecek seviyeye ulaştı. Friedrih Engels ise bu hakkında şöyle demişti: “Rus dili öğrenmeye layık bir dildir, çünkü o en güçlü ve en zengin yaşayan dillerden biridir, bununla birlikte Rus dilinde yazılan edebiyatlar nedeniyle de öğrenmeye değer”.

SSCB'nin tüm halkları, bununla birlikte Özbek halkı için de Rus dili çok büyük öneme sahiptir. SSCB'nin tüm milletlere ait medeniyeti Rus halkının ileri sosyalistik kültürüyle bağlantılıdır.

Şu anda, Rusça dünyanın en büyük devlet dillerinden biri olarak tanınmış; uluslararası bilimsel kongrelerde Rusça diğer yabancı dillerle birlikte kullanılmakta; SSCB, bilimde yeni ilerici konumları elde ederek dünya bilimsel düşüncesinin merkezi haline geldi.

SSCB halklarının ortak alfabesinin Latin alfabesi değil, Rus alfabesinin temel olabileceğini hayat gösterdi.

Latinleştirilen alfabe Arap alfabesine göre oldukça kolay olmasıyla kendisinin olumlu sonuçlarını verdi. Onun görevini iyi sonlandırdığından şüphe yok.

Rus alfabesine geçiş konusu günümüzde son noktaya gelmiş durumda ve o bizden kendisinin halledilmesini ciddi şekilde talep ediyor.

Bu yüzden Özbek halkının yeni alfabeğe geçiş yolunda harekete geçmesi tesadüf değil.

İşçiler, kolektif çiftçiler ve aydınlar, bu sorunu sayısız kararlarıyla hızla çözülmesini ve yeni alfabeğe daha hızlı geçmeyi talep ediyorlar.

Özbekistan Hükümeti bu konunun gerekliliğini göz önüne alarak, SSCB Bilimler Akademisinin Özbekistan'daki Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsüne yeni alfabe üzerinde çalışmayı ve hazır olduktan sonra tartışmaya sunması görevini vermişti. Biz bu işi yaptık.

Rusça ve Özbekçe olarak yayınlanan proje, ilk olarak birçok konseyde tartışıldı, bu konseylerde dilbilimciler, yazıbilimciler, basın yayıncılarıyla ilgili uzmanlar katıldılar.

Rus harflerine dayalı yeni Özbek alfabesi, Özbek edebi dilinin ve yazısının temel ve tipik özelliklerini göz önüne alınarak oluşturulmuştur. Özbek edebi dilinin bugünkü durumu ve geleceği düşünülerek, Rus alfabesindeki “щ” va “ы” harflerinin dışında diğer harflerin hepsinden Rus alfabesinde nasıl kullanılıyorsa o şekilde kullanma kararı alındı. Bazı özel sesleri temsil etmek için belirli harfler eklendi.

Özbek halkının yazısı uzun zamandır Rus alfabesiyle iş yürüten ve daha yeni Rus alfabesine geçen ve geçmeyi planladığı diğer halkların yazılarıyla son derece uyumlu hale getirildi.

Basında, bazı kurum ve kuruluşlarda, kolektif çiftlikler, okullarda, aydınlar arasında ve diğer çok yerde yeni alfabe projesinin geniş ve her yönden ele alınması sonucunda bu proje hakkında çok değerli düzeltmeler elde edildi.

Bu yıl (1940) 26-28 Mart tarihlerinde, Özbekistan Eğitim Halk Komiserliği ve SSCB Bilimler Akademisi'nin Özbekistan'daki şubesiyle birlikte ülkede gerçekleştirilen konseyde bütün teklif ve fikirler gözden geçirilerek bir sonuca varıldı.

Şimdi projeyi tartışma esnasında ortaya çıkan düzeltmeler hakkında duracağız:

Her şeyden önce “değişiklikler” yapma bahanesiyle Rus harflerine dayalı yeni alfabeye geçme fikrinden vazgeçme hareketleri hakkında konuşmak lazım.

Rus diline özgü olan “э”, “о”, “ю”, “ы”, “ц”, “ш”, “ж” sesleri Özbek dili için karakteristik değil, şeklinde nedenler gösteriliyor. Böyle olunca da Rus alfabesinin harflerinin tamamından yararlanmak mümkün değildir ve genel olarak Özbek alfabe dili Rus alfabesine geçmek “derecesine ulaşmamışmış”. Bu tür “teorilerin” “müellifleri” anca tüm dünyada komünizm kurulduğu vakit ortak bir dile ihtiyaç olacak ve anca o zaman bu problem kendiliğinden çözülecektir; tabii ki o zaman böyle bir alfabe ödüllendirilecektir”, şeklinde tartışırlar.

Bu teorinin sahipleri ortak alfabenin gökyüzünden hazır inmeyeceğini, ancak yavaş yavaş birkaç alfabenin bir biriyle karışması sonucunda ortaya çıkacağını anlamıyorlar.

Öte yandan, dilbilimsel kuramlara dayanan aynı kişiler her dilin kendine özgü karakterli ve şekilbilimsel öğelerini daha ön plana çıkartarak Sovyetler Birliğimizin birçok halkı ve bununla birlikte Rus halkı için ortak olan özelliklerini saklıyorlar. Onlar bu dillerin birleştirici, yakınlaştırmacı unsurlarını gizliyorlar. Bu yolla Rus grafiklerindeki şekillerin çoğunun Özbek diliyle uyumlu olmadığını “kanıtlamak” istiyorlar. Böyle bir tutum yanlış ve zararlıdır. Bu hata, dilin gelişim yasasını anlamazlık, Rus harflerine geçiş

zamanının gelip çattığını ve ona geçmenin mahiyetini idrak edememe sonucunda meydana gelen fikirlerden ibarettir.

Rus harflerine dayalı yeni alfabeye geçiş dilleri bileştirmek değildir, Rus harflerine dayalı yeni alfabe kabul edilmesiyle Özbek dilinin özellikleri kaybolmaz, tam tersine o kendisinin karakteristik özelliklerini koruyacak ve daha da geliştirecektir.

Rus harflerine dayalı yeni alfabeye geçilebilir, bu ortak kültürün geliştirilmesindeki başarılarımızı artırır ve onun gelişimini hızlandırır.

Rus alfabesindeki “э”, “ц”, “о”, “ю”, “ж” gibi kolay harfleri Latinleştirilen alfabeden örnek olarak iki harf şeklinde vermek lazım, gibi teklifler olmuştur.

Bunun gibi teklifleri kabul etmek yeni alfabe yaratmada konulan hedeflere karşı çıkmak olacaktır. Bundan dolayı yukarıda gösterilen harfler alfabede hiçbir değişiklik yapılmadan bırakılmalı.

Rus alfabesindeki “ц” ve “ы” harfleriyse bizde anca Rusçadan geçen bazı kelimelerde kullanılır. Onun dışında konuşma dilinde “ц” sesi yumuşak “ш” şeklinde, “ы” ise yumuşak “и” şeklinde telaffuz ediliyor.

Pek çok kişinin isteğine göre önceki projeden “ц” ve “ы” harfleri kaldırıldı.

İkinci kategoriye giren düzeltmeler Özbek edebi dilinin özel sesleri nasıl ve hangi şekillerle ifade edilmeli, meselesine ait düzeltmelerden oluşmaktadır. Bu düzeltmeleri öncelikle iki gruba ayırmak mümkün.

İlk gruptakilere göre Özbek dilindeki özel sesleri ifade eden bazı harf ve şekiller asla lazım değil, Özbekçe “ç?” ve “h?” seslerini tek Rusça “?” yardımıyla, “?”, “?” seslerini de tek Rusça “?” ile vermek lazım.

Eğer bunun sonucunda kelimenin anlamı değişirse o vakit kelimeleri bütünlükten anlamak mümkün, diye düşünmüşlerdi. Bunun gibi önerilerin sahipleri, Özbek dili için kolay ve karakteristik olan seslerin Özbek alfabesindeki önemli özelliğini henüz anlamamışlardır.

İkinci gruba giren düzeltmeler yeni alfabede Özbek dilinin özel seslerini ayrı harflerle ifade etmenin şart olduğunu gösterdi. Bu ise ilk projede uygulanmıştı.

Bu konuyu çözmek için beş seçenek var. İlk seçeneğin sahipleri bu özel sesleri ifade etmek için eski Latin alfabesine ait işaretleri kabul etme teklifinde bulundular.

Eğer bu seçenek kabul edilirse, Rus alfabesinin de düzeni, yapısı bozulur, alfabede karışıklık olur, Özbek alfabesiyle diğer kardeş milletlerin alfabesi arasında suni ayrılık oluşur. Bununla birlikte yazı makineleri, dizgi makinesi ve harf kasasından yararlanmak çok zorlaşacak ve başka sorunlar ortaya çıkacaktır.

İkinci seçeneğin sahipleri özel sesleri Rus alfabesindeki “ʻ”, “ʼ”, “x” her biri için diakritik belirteçler, kesme işaretleri ve diğerlerini ekleyerek kabul etmeyi teklif ettiler. Sırasıyla, bu seçeneği iki gruba ayırabiliriz. Biz onların ikisi üzerinde duracağız:

Bazılar Rus harflerini hiçbir değişiklik yapmadan kabul etmeyi, harflerin her birine kesme işareti koymayı teklif ettiler.

Bazıların bu harflerin kabul edilmesini ve onlara bazı ayırıcı (apostrof?) karakterler eklemeyi önermiştir.

Apostrof işareti kolay görünse bile gerçekte mesele düşünüldüğü gibi kolay değildir. Her şeyden önce harflerin özellikleri tamamen farklıdır. Böyle olduğu için bütün harflere aynı apostrof işaretini koymak mümkün değildir. Bu öğrenme esnasında çok zorluklar doğurur. Öte yandan yazıda ve onun anlamında bir kelimenin ortasında bazı harfler arasında büyük bir aralık kalır. Kelimeler küçük parçalara bölünerek anlamları bozulur. Bunların dışında kesme işareti kullanımında elle yazmanın hızı azalarak süratlı yazmayı zorlaştırıyordu. Bu düşünceler özel sesleri apostrof işaretiyle belirtmenin işe yaramadığını gösteriyor.

Son olarak Özbekçe “q” ve “h” seslerini “k” ve “x” harflerine işaret kullanarak ifade etme fikri kabul edildi.

Üçüncü seçeneğin müellifleri Özbek dilinin özel seslerini yeni harfler ekleyerek ifade etmeyi teklif ettiler. Şüphesiz bir sesi iki işaretle ifade etme sonucunda da zorluklar çıkacak, çünkü her bir işaret bağımsız öneme sahip. Doğru, bize sunulan projede de «И» harfinin olduğu gibi eklenmesi söz konusu, çünkü Özbek edebiyatında ve çoğu kişinin kullandığı dilde bu ses arada bazen iki ses gibi telaffuz ediliyor. Bununla birlikte bazı kelimelerde bu harf bir ses halinde bölmeden telaffuz ediliyor. Özbek dilinde ve diğer birkaç dilde tek harf birkaç sesi ifade ediyor. Bu nedenle, «И» harfini "_" olarak verilebilir.

Özbek dilinin diğer spesifik seslerini iki harfle vermek doğal olarak uygun değil, çünkü onlar tamamen farklı yapıdadırlar.

Bu sesleri birlikte ifade etmek bu seslerin ruhuna ve doğasına uymuyordu. SSCB halklarının alfabelerindeki birleşme ilkesine de uymuyordu.

Dördüncü seçeneğin sahipleri spesifik sesleri ifade etmek için tamamen yeni sesler oluşturmayı teklif ettiler. Bu alandaki girişimler iyi sonuç vermedi.

Beşinci seçeneğin savunucuları yukarıda dile getirilen 4 seçeneği ele alarak çeşitli sonuçlar çıkardılar, böylece yukarıda gösterilen düzeltmelerden sonra proje aşağıdaki gibi oldu:

Özbekçe “ç” harfini kabul etmek için çok kolay karar kabul edildi. “ч” sesi Özbek metinlerinde çok az kullanılır. “ç” ve “ч” harflerini çeşitli metinlerde sık kullanımına baktığımızda harfe nispeten % 0.55 olduğu tespit edildi, o yüzden “ç” harfini “ч” yardımıyla ifade etmeye karar verildi.

Böylece, Özbek alfabesinde 35 karakterden oluşan ve halk tarafından geniş çapta tartışılan yeni bir projeye sahip olduk.

Bu projeyi onayınıza sunuyoruz. Özbekistan Sovyet Sosyalistik Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Halk Komiserleri tarafından onaylanan, Rus harflerine dayalı yeni alfabe projesini kabul edeceksiniz, diye inanıyoruz.

Latin harflerine dayalı alfabeden Rus harflerine dayalı yeni alfabaya geçmek Özbek halkının kültürel yaşamında yeni sayfa açacaktır. Özbek halkı, şimdiye kadar kullandığı

tüm alfabelerden tamamen farklı bir alfabeyle sahip olacak. Yeni Özbek alfabesi şanlı Sovyetler Birliğimizde yaşayan birçok ulusun birleşik bir alfabesidir. Hiç şüphe yok ki, Rus harfine dayalı yeni alfabe tüm halklarımız için tek birleşik alfabe olacaktır. Bu, ulusların yıkılmaz dostluğunun ve geleceklerinin aydınlık geleceğinin vaadidir. Özbek halkı yeni alfabeyle geçerek kültürel yapı alanında ileriye doğru büyük bir adım atacaktır. Çürük gelenekleri parçalayacaktır. Halkımızın okuryazar olması için geniş yol açılacaktır. Alfabenin birleşmesinin bir sonucu olarak, Rus ve Özbek çocukları, iki farklı alfabe yerine bir alfabe öğrenecekler, bu sayede zaman ve meblağ tasarruf edilmiş olur.

Rus ve Özbek çocukları birbirlerinin alfabelerini öğrenmedeki tüm zorlukları aşmış olacaklardır.

Latin alfabesini Rus alfabesi ile değiştirmek, Özbek okullarında Rusça derslerinin öğretiminin geliştirilmesine, Rus dilinin öğretimini hızlandırılması ve okuryazarlığı geliştirmesine yardımcı olacaktır. Alfabenin birleşmesinin bir sonucu olarak, Özbekistan'daki Rus okullarında Rus çocuklarının Özbekçeyi öğrenmeleri, bununla birlikte Özbek çocuklarının Rus dilini öğrenmeleri kolaylaşacaktır. Yeni alfabe Özbek dilinin kolay yazım sistemi çalışmasını (metin burada bitiyor).

EK 3: 1995 Tarihli Özbekiston Devlet Dili Kanunu (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-y., 12-son, 257-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2004-y., 51-son, 514-modda; 2010-y., 37-son, 313-modda; 2011-y., 41-son, 449-modda; 2017-y., 37-son, 978-modda)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT TILI HAQIDA”GI QONUNGA O‘ZGARTISHLAR VA QO‘SHIMCHALAR KIRITISH TO‘G‘RISIDA

Davlat tilini izchil joriy etish jarayonini takomillashtirish va lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga mukammal o‘tishini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi:

O‘zbekiston Respublikasining 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Vedomostlari, 1989-yil, № 26-28, 453-modda) o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritib, uning yangi tahriri tasdiqlansin (ilova qilinadi).

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti I. KARIMOV

Toshkent sh.,

1995-yil 21-dekabr,

167-I-son

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

Davlat tili haqida

(yangi tahriri)

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 21-dekabdagi 168-I-sonli qarorining 2-bandiga muvofiq mazkur Qonunning 9 va 10-moddalari 2005-yilning 1-sentabridan e‘tiboran kuchga kiradi.

1-modda.

O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda.

O'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi.

Tilning Qoraqalpog'iston Respublikasida amal qilishiga bog'liq masalalar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog'liq udumlarni ado etishda qo'llanishini tartibga solmaydi.

Fuqarolar millatlararo muomala tilini o'z xohishlariga ko'ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda.

O'zbekiston Respublikasida davlat tilini o'rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda.

O'zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko'rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa — ularning tillarida faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarini tashkil etish ta'minlanadi.

6-modda.

O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

7-modda.

Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan unga hamma e'tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi.

Oldingi tahrirga qarang.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis palatalari tegishli qo'mitalarining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi.

(7-moddaning uchinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda 714-II-son Qonuni tahririda — O'R QHT, 2004-y., 51-son, 514-modda)

8-modda.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi.

9-modda.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar anjumanning ish tili hisoblanadi.

10-modda.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarining ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda.

Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Oldingi tahrirga qarang.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi iqtisodiy nizolarni ko'rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo'llaniladi. Iqtisodiy nizolar taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

(11-moddaning ikkinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 14-sentabrdagi O‘RQ-446-sonli Qonuni tahririda — O‘R QHT, 2017-y., 37-son, 978-modda)

12-modda.

Oldingi tahrirga qarang.

O‘zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko‘ra rasmiylashtirilgan hujjat matni notarius yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo‘lgan taqdirda — boshqa maqbul tilda beriladi.

(12-moddaning matni O‘zbekiston Respublikasining 2010-yil 14-sentabrdagi O‘RQ-255-sonli Qonuni tahririda — O‘R QHT, 2010-y., 37-son, 313-modda)

13-modda.

Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimai takrorlanishi mumkin.

14-modda.

O‘zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta’minlanadi.

15-modda.

O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o‘z millatidan qat’i nazar, o‘z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an’analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda.

Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda.

Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda.

Pochta-telegraf jo‘natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko‘ra — boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda.

Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo'shma korxonalarining, shuningdek milliy madaniyat jamiyatlari va markazlarining muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlari matnlarining tarjimai davlat tilida takrorlanadi.

20-modda.

Lavhalar, e'lonlar, narxnomalar va boshqa ko'rgazmali hamda og'zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e'lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimai berilishi mumkin.

21-modda.

Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo'riqnomalar, etiketkalar bilan ta'minlanadi.

Oldingi tahrirga qarang.

22-modda.

Geografik obyektlarning nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

(22-modda O'zbekiston Respublikasining 2011-yil 12-oktabrdagi O'RQ-304-sonli Qonuni tahririda — O'R QHT, 2011-y., 41-son, 449-modda)

23-modda.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o'zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda.

O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.